

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΠΤΥΧΙΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΟΙ ΦΗΤΟΡΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΣΤΙΣ "ΙΣΤΟΡΙΕΣ" ΤΟΥ ΠΟΛΥΒΙΟΥ:
ΤΡΟΠΟΙ ΠΕΙΘΟΥΣ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΙΝΑΡΔΑΚΗΣ
Α.Μ. 557
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2011 – 2012

* * * * *

Στη μνήμη της μητέρας μου. . .

Περιεχόμενα

	Σελίδες
Εισαγωγή	3 – 9
1. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις του Πολύβιου για την παράθεση ρητορικών λόγων στην ιστοριογραφία	10 – 20
2. Η πολιτική ρητορεία την εποχή του Πολύβιου	21 – 42
2.1. Πολιτικοί συσχετισμοί και δυνατότητα διαπραγματεύσεων	21 – 26
2.2. Τα πολιτικά επιχειρήματα στην πράξη	27 – 42
2.2.1. το συμφέρον	28 – 31
2.2.2. το δίκαιο	31 – 37
2.2.3. το καλό και σωστό	37 – 40
2.2.4. συνδυασμός επιχειρημάτων	40 – 42
3. Τρόποι πειθούς	43 – 109
3.1. Χρήση μεταφορών και εικόνων	43 – 55
3.2. Διέγερση συναισθημάτων ως τρόπος πειθούς	55 – 70
3.3. Χρήση «τραγικών» μεθόδων	70 – 83
3.4. «Θεατρικότητα» ή ρητορική <i>υπόκρισις</i> ;	83 – 95
3.5. Η ιστορία και η εμπειρία ως μέσα πειθούς	95 - 109
4. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε λόγους διαφόρων ομιλητών	110 – 124
4.1. Η παράδοση ως καθήκον	111 – 116
4.2. Ο Αννίβας ως ρήτωρ	116 – 121
4.3. Η επιβράβευση ως μέσον πειθούς	121 - 124
Επίλογος	125 – 128
Βιβλιογραφία	129 - 138

Εισαγωγή

Κατά την ελληνιστική περίοδο η ενασχόληση με τη ρητορική επεκτείνεται σε όλον τον ανατολικό κόσμο, καθώς η ελληνική γλώσσα γίνεται γνωστή και σε ανθρώπους που προηγουμένως δεν είχαν ιδιαίτερη σχέση με αυτήν. Η Αθήνα παύει να είναι το κέντρο ρητορικής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνεχίζεται εκεί η καλλιέργεια της ρητορικής θεωρίας και η εκφώνηση λόγων. Στον νέο κόσμο που δημιουργήθηκε από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, η πόλις εξακολούθησε να είναι το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής για τους περισσότερους ανθρώπους. Η απόλυτη ανεξαρτησία ήταν πάντα προνόμιο ενός σχετικά μικρού αριθμού πόλεων, έτσι ώστε η νέα τάξη πραγμάτων να επηρεάζει σχετικά λίγο την πλειονότητα των ελληνικών πόλεων. Αντίθετα, μπορούμε να πούμε ότι η πόλις γίνεται πιο σημαντική, διότι ο αριθμός των ελληνικών πόλεων μεγαλώνει, χάρη σε νέες ιδρύσεις, ενώ και ξένοι οικισμοί υιοθετούν το «καταστατικό» των πόλεων¹. Σε όλες τις ελληνιστικές πόλεις, παλιές και νέες, οι αντιμαχόμενες παρατάξεις πάλευαν για δύναμη, οι άνθρωποι έλυναν τις διαφορές τους στα δικαστήρια, και στα συμβούλια και στις συνελεύσεις συζητούσαν για εσωτερικές και εξωτερικές υποθέσεις. Αναρίθμητοι άνθρωποι υπερασπίζονταν τον εαυτό τους ενάντια σε κατηγορίες, πρότειναν ψηφίσματα, τιμούσαν τους ευεργέτες της πόλης τους και προάσπιζαν τα συμφέροντά της σε άλλες πόλεις, συμπολιτείες και βασιλικές αυλές. Η τεράστια παραγωγή των λόγων αυτών δεν σώζεται αλλά μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία από τις λίγες λογοτεχνικές μας πηγές, σημαντικότερες από τις οποίες είναι οι 'Ιστορίες' του Πολυβίου και τα 'Αργοναυτικά' του Απολλώνιου², καθώς και από τις αναρίθμητες μαρτυρίες που μας παρέχουν οι επιγραφές. Καθένα από τα σωζόμενα σε πέτρα ελληνιστικά ψηφίσματα αποτελεί μια μαρτυρία για λόγους που εκφωνήθηκαν, και το κείμενο της επιγραφής συχνά δίνει μια καλή εντύπωση του περιεχομένου τέτοιων λόγων³.

Αν και έχει χαθεί μεγάλος αριθμός θεωρητικών έργων της ελληνιστικής εποχής φαίνεται πως μεγάλη επίδραση άσκησε ο Θεόφραστος, ενώ μπορούμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία της ελληνιστικής ρητορικής στη ρωμαϊκή περίοδο. Πολύ συχνά αναφερόμενο έργο του Θεόφραστου είναι το *Περί ύφους*, όπου περιγράφονται οι

¹ Για τις πόλεις στην ελληνιστική εποχή βλ. Billows 2005. Για την οργάνωση και τη σημασία τους ως χαρακτηριστικό της ταυτότητας των Ελλήνων βλ. Giovannini 1993.

² Cuypers 2008, 326.

³ Cuypers 2008, 324.

τέσσερεις κορυφαίες αρετές του ύφους: *ελληνισμός, σαφήνεια, το πρέπον* και *κατασκευή* (δηλαδή η ρητορική κόσμηση). γνωστότερο έργο είναι οι *Χαρακτήρες* του, όπου περιγράφονται ανθρωπίνι τύποι⁴.

Καθώς η ελληνική γλώσσα έγινε η γλώσσα της επικοινωνίας, η εκμάθησή της έγινε πλέον απαραίτητη σε όσους δεν τη γνώριζαν πριν. Η ικανότητα να επικοινωνήσουν οι άνθρωποι των χωρών της Ανατολικής Μεσογείου με τους Έλληνες και τους Μακεδόνες, που πλέον αποτελούν την πολιτική ελίτ, γίνεται τώρα πολιτική και κοινωνική αναγκαιότητα. Έτσι άρχισε σιγά σιγά να αναπτύσσεται ένα κοινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, στόχος του οποίου ήταν να εμποτίσει τις νέες γενιές μαθητών με μια *παιδεία*, που συχνά προσδιορίζεται ως η ελληνική κληρονομιά, η οποία περιλαμβάνει ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές αξίες, ενώ η ρητορική αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας και διαφοροποίησης από τους «βαρβάρους»⁵. Η σημασία αυτής της παιδείας είναι μεγάλη. Αυτή η παιδεία έδινε τη δυνατότητα στους πρέσβεις να αντιμετωπιστούν ευνοϊκά από τους βασιλείς αναφορικά με μια ποικιλία θεμάτων, όπως φορολογικές απαλλαγές. Οι σχέσεις των πόλεων, λοιπόν, με εκείνους από τους οποίους εξαρτώνταν ήταν πολύ σημαντική υπόθεση. Έτσι, προς το τέλος της ελληνιστικής περιόδου όλες οι μεγάλες πόλεις είχαν σχολές ρητορικής, ενώ αυτή η εξάπλωση συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας ελίτ με ίδιες αξίες σε τόσο μεγάλη έκταση και σε τέτοιο βαθμό που η Μεσόγειος δεν είχε ξαναδεί⁶.

Όταν οι νεαροί που είχαν εκπαιδευτεί στη ρητορική ανδρώνονταν και αποκτούσαν πολιτικές ευθύνες, ήταν έτοιμοι να αναλάβουν κάποιο ρόλο στη δημόσια ζωή των πόλεων τους. Ανάλογα με το επίπεδο εξάσκησής τους και με την ικανότητά τους, οι συνυποψήφιοι αναλάμβαναν να συμμετάσχουν σε μια πρεσβεία προς κάποιον βασιλιά ή να διαπραγματευτούν κάποιο σημείο τριβής με μιαν άλλη πόλη ή να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους σε κάποιον ευεργέτη. Και τους επισκέπτες όμως, όπως έναν βασιλιά ή έναν εκπρόσωπό του ή τους πρεσβευτές μιας γειτονικής πόλης, τους υποδέχονταν με λόγους που εκφωνούσε ο πιο καλός ρήτορας της πόλης. Λόγοι εκφωνούνταν σε θρησκευτικές εορτές και σε άλλες αστικές δραστηριότητες. Για την άσκηση επιρροής και την απόκτηση φήμης, έπαιζε σημαντικό ρόλο και η εκλογή σε μια μόνιμη θέση στο συμβούλιο της πόλης ή η κατάληψη μιας ηγετικής θέσης μέσα στην κοινότητα. Πολύ σύντομα η εκπαίδευση στη ρητορική έγινε το ελάχιστο προσόν

⁴ Cuypers 2008, 327.

⁵ Erskine 2007, 280-82.

⁶ Vandespoel 2007, 126 - 128.

που χρειαζόταν να έχει κάποιος για να μπορεί να καταλάβει μια θέση στις ανώτερες τάξεις⁷. Στα πλαίσια, βέβαια, της ευρύτερης παιδείας τους οι νέοι αποκτούσαν και γνώσεις φιλοσοφίας και πολλές φορές μέσα από τη ρητορική τους πρακτική θα εξέφραζαν και σχετικές σκέψεις. Οι φιλοσοφικές σχολές βέβαια προσέγγιζαν τη ρητορική λίγο διαφορετικά η μία από την άλλη. Ωστόσο κάθε φιλοσοφική σχολή επηρεαζόταν από τις άλλες, με αποτέλεσμα στοιχεία από την καθεμιά να γίνουν μέρος της παιδείας του ελληνιστικού κόσμου⁸.

Ο Αριστοτέλης είχε διαιρέσει τους λόγους σε τρεις κατηγορίες: επιδεικτικούς, συμβουλευτικούς και δικανικούς⁹. Αν και δε γνωρίζουμε αν ο Θεόφραστος ανέπτυξε τη διαίρεση αυτή περαιτέρω, προς το τέλος της ελληνιστικής περιόδου ιδιαίτερα οι επιδεικτικοί λόγοι είχαν υποδιαιρεθεί σε πολλές υπό-κατηγορίες: *επιτάφιοι, βασιλικοί, επιθαλάμιοι, γενεθλιακοί, πρεσβευτικοί λόγοι*, μεταξύ άλλων¹⁰. Ο Πολύβιος διαιρεί τους λόγους σε τρεις κατηγορίες: *συμβουλευτικούς, παρακλητικούς* (προτρεπτικούς λόγους κυρίως στρατηγών προς το στρατό) και *πρεσβευτικούς*. Οι δικανικοί παραλείπονται, πράγμα που αντανακλά μάλλον τις απαιτήσεις της ιστοριογραφίας παρά την εξαφάνισή τους από την ελληνιστική πόλη¹¹.

Στον Ερμαγόρα από την Τήμνο - χρονολογείται στον δεύτερο αιώνα π.Χ. αλλά κατά τα άλλα είναι άγνωστος - συχνά αποδίδεται από μεταγενέστερους συγγραφείς η εξέλιξη της θεωρίας της *στάσεως*. Αν και δεν υπάρχει ομοφωνία για τον όρο, η σκέψη είναι σαφής. Αναφέρεται στο ουσιώδες και κεντρικό σημείο της υπόθεσης, και εφαρμοζόταν αρχικά σε υποθέσεις νομικής φύσεως, δηλαδή στους δικανικούς λόγους. Με το να μάθει πώς να διακρίνει αυτό το σημείο, ένας ρήτορας αύξανε τις πιθανότητές του να κερδίσει το ακροατήριο υπέρ του και να καταδικάσει τον αντίπαλό του ή να αμυνθεί επιτυχημένα. Σύντομα η αρχή αυτή επεκτάθηκε και σε άλλα πεδία, αφού η ικανότητα να εστιάζει κάποιος σε ένα κομβικό σημείο ήταν ευεργετική. Στο πολιτικό πεδίο, για παράδειγμα, ένας ρήτορας που διέκρινε τη *στάση* μιας πολιτικής υπόθεσης και εστίαζε σε επιχειρήματα σχετικά με αυτό το σημείο είχε περισσότερες πιθανότητες να πείσει ή να αποτρέψει ένα κοινό, είτε επρόκειτο για το Συμβούλιο της πόλεως, είτε για μια συνέλευση πολιτών¹².

⁷ Vandespoel 2007, 129.

⁸ Vandespoel 2007, 135, Cuypers 2008, 325,

⁹ Αριστ. *Ρητ.* 1358b

¹⁰ Διον. Αλικ. *Τέχνη Ρητορική*, Vandespoel 2007, 131.

¹¹ Πολυβ. 12.25α.3, 12.25θ.3. Erskine 2007, 274.

¹² Βλ. Heath 1994.

Η σημασία που έχουν οι λόγοι κατά την ελληνιστική περίοδο, είναι απλώς η εξέλιξη μιας μακράς παράδοσης από την κλασική εποχή ήδη. Το ότι η αρχαία ιστοριογραφία είναι γεμάτη από λόγους αποδεικνύει τη σπουδαιότητά τους για την πολιτική ζωή των Ελλήνων αλλά και των Ρωμαίων. Αυτό είναι αποτέλεσμα της ελληνικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία η ιστορία ήταν το σύνολο των *πράξεων* και των *λόγων*, διαίρεση που γίνεται από τον Θουκυδίδη, από τον Πολύβιο και άλλους συγγραφείς¹³.

Βέβαια η ακριβής λειτουργία των λόγων από συγγραφέα σε συγγραφέα διαφέρει¹⁴. Από την εποχή του Αθηναίου ιστορικού η απόδοση λόγων στους πρωταγωνιστές της ιστορίας χρησίμευε για να εκφραστούν οι διανοητικές βάσεις του ιστορικού γίνεσθαι¹⁵. Αν και η ρητορική και η ιστορία γίνονταν αντιληπτές τυπικά ως δύο διαφορετικά είδη, υπήρχε ωστόσο μια στενή σχέση μεταξύ του ρήτορα και του ιστορικού, για τουλάχιστον δύο λόγους: κατ' αρχάς, η βάση για όλη την εκπαίδευση στην αρχαιότητα ήταν η ρητορική, δηλαδή εφοδίαζε τους ανθρώπους της δημόσιας ζωής με τα εργαλεία, με τα οποία μπορούσαν αποτελεσματικά να απευθυνθούν στους συμπολίτες τους και επίσης να δημιουργήσουν έργα λογοτεχνικού περιεχομένου. Δεύτερον, και πιθανόν σημαντικότερο, οι ιστορικοί ως άντρες που συμμετείχαν οι ίδιοι στις δημόσιες υποθέσεις πρέπει συχνά να είχαν εκφωνήσει δημόσιους λόγους· όταν ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών, ο Πολύβιος κ.ά. άρχισαν να γράφουν στον πάπυρο, δεν ήταν η πρώτη φορά που «συνέθεταν» λόγους. Ο Κικέρων μάλιστα σημειώνει ότι η συγγραφή ιστορίας είναι κυρίως έργο του ρήτορα¹⁶. Ακόμα και ιστορικοί χωρίς πολιτική καριέρα θα είχαν ακούσει, ως μέλη των πόλεων-κρατών τους, και θα είχαν συμμετάσχει σε συζητήσεις. Πολύ εύστοχη η παρατήρηση ότι είτε είχε εμπειρία, είτε όχι, στο σημείο όπου εισήγε έναν λόγο στην ιστορία του, ο ιστορικός γινόταν (ή γινόταν ξανά) «ρήτορας»¹⁷. Αντίθετα, δεν μπορούμε να φανταστούμε στη σύγχρονη ιστοριογραφία να έχουν οι ρητορικοί λόγοι μια ανάλογη θέση, παρά το γεγονός ότι η σημασία τους στην πολιτική καθημερινότητα, με αγορεύσεις στη βουλή, με πολιτικούς διαλόγους κλπ.

¹³ Θουκ. 1.22.1-2, τὰ λεχθέντα καὶ τὰ πραχθέντα. Πολυβ. 2.56.10, τὰ πραχθέντα καὶ ρηθέντα.

¹⁴ Walbank 1985, 242.

¹⁵ Ziegler 1952, col. 1524.

¹⁶ Πρβ. Cic. De legibus 1.2.5 *quippe cum sit opus [sc. Historia] unum hoc oratorium maxime* (η ιστορία είναι το μόνο είδος που έχει στο μέγιστο βαθμό ρητορικό χαρακτήρα).

¹⁷ Marincola 2007, 119.

εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση γνώμης και στη λήψη αποφάσεων.

Συχνά οι σύγχρονοι ερευνητές θέτουν το ερώτημα σε ποιο βαθμό οι λόγοι στις ιστορίες που έχουμε αντιπροσωπεύουν πραγματικά το τι ειπώθηκε. Από τη μία, φυσικά, ακριβής λεκτική πιστότητα δεν ήταν δυνατή. Σε μια εποχή που δεν είχε την τεχνολογία να αναπαραγάγει τους λόγους αυτολεξεί, ο λόγος ενός ομιλητή θα απομνημονευόταν διαφορετικά από διαφορετικούς ακροατές. Έτσι η λεκτική απόδοση των λόγων μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στο συγγραφέα. Οι ιστορικοί γενικά δείχνουν την προσεγγιστική φύση των λόγων τους με τις διάφορες εκφράσεις με τις οποίες τους εισάγουν: κάποιος ομιλητής έλεγε *τοιαῦτα* μάλλον παρά *ταῦτα*¹⁸. Ο ίδιος ο Πολύβιος το αναγνωρίζει αυτό – μάλλον έμμεσα - όταν λέει πως ο Λ. Αιμίλιος Παῦλος πριν από τη μάχη στις Κάννες είπε «όσα έπρεπε στις τότε περιστάσεις» (τὰ πρέποντα τοῖς παρεστώσι καιροῖς) και ο Σκιπίωνας πριν από τη Ζάμα απευθύνεται στους στρατιώτες του «κάνοντας σύντομες και κατάλληλες παροτρύνσεις» (οἰκείως τῆς ὑποκειμένης περιστάσεως)¹⁹. Τίθεται λοιπόν το θέμα του ‘καιρού’ στην εισαγωγή του λόγου στο ιστορικό έργο, δηλαδή της καίριας διατύπωσης, που είναι συνάρτηση της σωστής εκτίμησης κάθε περίπτωσης και αποτελεί βασικό ρητορικό αίτημα από την εποχή του Γοργία.

Ο Πολύβιος αποδίδει στους λόγους πολύ μεγάλη σημασία λέγοντας ότι αποτελούν την ουσία των γεγονότων (κεφάλαια τῶν πράξεων) και το συνδετικό κρίκο όλης της ιστορίας (12.25a.3). Η καλή συμβουλή σημαίνει επιτυχημένη πολιτική και ο αναγνώστης της ιστορίας μπορεί να μάθει από αυτό. Ο λόγος βρίσκεται στις ρίζες ολόκληρης της πολιτικής ζωής²⁰. Η εξέταση των μέσων πειθούς, λοιπόν, που χρησιμοποιούν οι ομιλητές στις ‘Ιστορίες’ αποτελεί ουσιαστικά εξέταση των μέσων (ή τουλάχιστον ένα μέρος αυτών) που διαμορφώνουν τον ρου της ιστορίας. Για να μπορέσουμε βέβαια να δώσουμε ικανοποιητικές απαντήσεις, πρέπει να λάβουμε υπ’ όψιν την ελευθερία έκφρασης των πολιτών στις ελληνικές πόλεις και τη συνακόλουθη ελευθερία λήψης αποφάσεων και καθορισμού πολιτικής. Έτσι, μέσα από τις συνθήκες στις οποίες ζουν οι πολιτικοί που εκφωνούν τους λόγους, θα πρέπει να δούμε τι είδους επιχειρήματα και τρόπους πειθούς χρησιμοποιούν στις συζητήσεις τους· πώς δομείται ένα επιχειρήμα. Γιατί προφανώς τα επιχειρήματα που θα χρησιμοποιήσει

¹⁸ Walbank 1972, 44. Για διάφορες τέτοιες εκφράσεις στους Έλληνες και Ρωμαίους ιστορικούς βλ. Marincola 2007, 120.

¹⁹ Πολυβ. 3.108.2, 15.10.1.

²⁰ Walbank 1985, 243.

κάποιος ομιλητής εξαρτώνται από διάφορους παράγοντες, όπως την ελευθερία δράσης του, την παιδεία του, η οποία με τη σειρά της είναι αποτέλεσμα κοινωνικών συνθηκών, το κοινό, στο οποίο απευθύνεται και τη δική του παιδεία κλπ. Ο Πολύβιος γράφει πολιτική και σύγχρονη ιστορία και είναι σημαντικό να βρούμε τα επιχειρήματα και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι πολιτικοί για να πείσουν το ακροατήριό τους να συμφωνήσει με τη δική τους θέση. Ζητούμενο είναι να βρούμε τα είδη και τους «τόπους» των επιχειρημάτων που χρησιμοποιούνται από τον ιστορικό της *πραγματικής ιστορίας*²¹. Π.χ. τα επιχειρήματα είναι βγαλμένα μέσα από την ιστορία; Έχουμε να κάνουμε δηλαδή με παραδείγματα από το παρελθόν; Πόσο πραγματικά είναι; Πόσο βασίζονται στην ηθική ή στη θρησκεία; Κι ακόμα πόσο λογικά και ρεαλιστικά είναι; Επιπρόσθετα, πόση σημασία έχει η χρήση του συναισθήματος και ποιοι τρόποι χρησιμοποιούνται για τη διέγερσή του, ένα ερώτημα εξαιρετικής σπουδαιότητας αν αναλογιστούμε πόσο υπερτερεί συνήθως έναντι της λογικής σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής. Ακόμα και σήμερα ο Έλληνας ψηφοφόρος παίρνει τις αποφάσεις του την ώρα της κάλπης λειτουργώντας περισσότερο συναισθηματικά παρά με βάση τη λογική. Ο Πολύβιος καταδικάζει σε πολλά σημεία του έργου του απερίφραστα τους «τραγικούς» ιστοριογράφους, είναι όμως δυνατόν από ένα τόσο μεγάλο και σημαντικό έργο, μιας εποχής τεράστιων κοινωνικο-πολιτικών ανατροπών, να απουσιάζουν το συναίσθημα και η χρήση «τραγικών» μέσων; Είναι ενδιαφέρον λοιπόν να δούμε κατά πόσο και ο ίδιος καταφέρνει σε τελευταία ανάλυση να είναι συνεπής με τον εαυτό του ως προς αυτήν την αρχή. Σημαντικό επίσης είναι να δούμε κατά πόσο οι ομιλητές είναι συνεπείς με την πολιτική τους θέση, κατά πόσο οι ίδιοι είναι ρεαλιστές και έχουν την πολιτική ευελιξία που χρειάζεται ένας επιτυχημένος πολιτικός. Επίσης έχει ενδιαφέρον να δούμε αν όλοι οι ρήτορες που εκφωνούν λόγους στο έργο του Πολυβίου πραγματικά ακολουθούν μια πολιτική – π.χ. φιλομακεδονική ή φιλορωμαϊκή – γιατί αυτό πιστεύουν ότι είναι το καλύτερο για το κοινό συμφέρον ή ακολουθούν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και το προσωπικό τους συμφέρον με την όποια δουλοπρέπεια αυτό συνεπάγεται για να φτάσουν στο στόχο τους.

Πέρα από τα ίδια τα επιχειρήματα, ένα άλλο θέμα που πρέπει να εξετάσουμε είναι ο τρόπος με τον οποίο μιλάει ο ρήτορας, όποτε παρατίθεται ένας λόγος· γιατί δεν είναι σπάνιο να εκθέτει τα επιχειρήματα ο Πολύβιος με αφήγηση χωρίς να

²¹ Για την *πραγματική ιστορία* βλ. Gelzer 1982.

χρησιμοποιεί ευθύ λόγο. Υπάρχει δηλαδή ζωντάνια και *ενάργεια* αφενός στην πρακτική του ιστορικού και αφετέρου στην πρακτική των ομιλητών; Παράλληλα με αυτήν την προσέγγιση εξαιρετική σημασία έχει να δούμε ποιος είναι ο ρόλος της ρητορικής *υποκρίσεως* στις πολιτικές συζητήσεις που παραθέτει ο Πολύβιος. Η *υπόκρισις* (λατ. *actio*) είναι σημαντική παράμετρος της ρητορικής θεωρίας και της ρητορικής πράξης από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Προπάντων, πρέπει να μην ξεχνάμε ότι ο Πολύβιος γράφει παγκόσμια ιστορία. Έτσι συμπεριλαμβάνει στο έργο του πολιτικές και ανθρώπους πολύ ετερόκλητους, όπως είναι οι Έλληνες του ελλαδικού χώρου και των συμπολιτειών, οι Ρωμαίοι, οι Καρχηδόνιοι, οι Γαλάτες, οι Έλληνες των ελληνοιστικών βασιλείων και οι ίδιοι οι βασιλείς καθώς και οι ηγεμόνες των διαφόρων βασιλείων της Μ. Ασίας. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα αν αυτοί οι τόσο διαφορετικοί άνθρωποι χρησιμοποιούν και διαφορετικού είδους επιχειρήματα και μέσα ή αν ο Πολύβιος πιστεύει ότι ένα τέτοιο χαρακτηριστικό διακρίνει τους ομιλητές.

1. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις του Πολύβιου για την παράθεση ρητορικών λόγων στην ιστοριογραφία

Στα μέσα του δευτέρου αιώνα π.Χ. η ιστοριογραφία είχε ήδη μια παράδοση τριών αιώνων, ως λογοτεχνικό είδος, με τους δικούς της στόχους και μεθόδους, και ένα καθορισμένο πεδίο μελέτης. Συνεχίζοντας αυτήν την παράδοση, ο Πολύβιος ανέλαβε το έργο να καταγράψει και να ερμηνεύσει την εξέλιξη της Ρώμης σε παγκόσμια δύναμη. Ο Πολύβιος καταγόταν από μια από τις πιο επιφανείς και πλούσιες οικογένειες της Μεγαλόπολης της Αρκαδίας. Ο πατέρας του Λυκόρτας είχε διατελέσει περισσότερες φορές στρατηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας και ο ίδιος από πολύ νωρίς είχε αναμιχθεί ενεργά στην πολιτική ζωή του τόπου του, ενώ το 169 π.Χ. κατέλαβε το αξίωμα του ιπάρχου, δεύτερο τη τάξει αξίωμα της Συμπολιτείας. Το 167 π.Χ. όμως ήταν ανάμεσα στους χίλιους επιφανείς πολίτες που οι Ρωμαίοι μετάφεραν ως ομήρους στη Ρώμη μετά τη μάχη της Πύδνας. Εκεί ο ίδιος φαίνεται πως είχε μια καλύτερη μοίρα από τους συμπολίτες του, καθώς γρήγορα έγινε μέλος της πνευματικής ελίτ της Ρώμης και του δόθηκε η ευκαιρία να γνωρίσει τους Ρωμαίους και τον τρόπο σκέψης τους από κοντά και σε βάθος. Έτσι ο πολιτικά έμπειρος Πολύβιος απέκτησε πρόσβαση σε πηγές και γνώρισε αυτόπτες μάρτυρες πολλών γεγονότων, ενώ και ο ίδιος έγινε μάρτυρας και συμμετείχε σε σημαντικά γεγονότα της εποχής που ανέλαβε να καταγράψει και να ερμηνεύσει.

Από το πολύπλευρο έργο του σημαντικότερη είναι η ιστορία που έγραψε με στόχο να εκθέσει αναλυτικά πώς σε 53 χρόνια, από τις αρχές του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου μέχρι την κατάρρευση του Μακεδονικού βασιλείου μετά τη μάχη της Πύδνας, έγινε η Ρώμη κυρίαρχος του τότε γνωστού κόσμου, καθώς και μέσα από ποια διαδικασία, αναζητώντας τα αίτια της ιστορικής αυτής διαδικασίας (αν και ξεπερνάει αυτά τα χρονικά όρια επεκτείνοντας τελικά την εξιστόρησή του μέχρι την καταστροφή της Καρχηδόνας και της Κορίνθου, ενώ η εισαγωγή του περιλαμβάνει την αφήγηση του πρώτου Καρχηδονιακού πολέμου). Και το κάνει αυτό με στόχο να διαβαστεί το έργο του τόσο από το ρωμαϊκό αναγνωστικό κοινό όσο και (κυρίως) από το ελληνικό²².

²² Walbank 1972, 4.

Ο Πολύβιος σε πολλά σημεία του έργου του κάνει διάφορες παρεκβάσεις που περιέχουν μεθοδολογικές παρατηρήσεις αναφορικά με την ιστορία. Δεν είναι λίγα τα σημεία στα οποία επιχειρεί να διασαφηνίσει την αντίληψή του για τους ρητορικούς λόγους που είναι ενσωματωμένοι στο έργο του²³. Ωστόσο η εικόνα που αντλούμε από τις δηλώσεις αυτές δεν είναι πάντα σαφής· ενίοτε μάλιστα περιέχει αντιφάσεις. Εκτενέστερα πραγματεύεται το θέμα στο δωδέκατο βιβλίο, ένα βιβλίο αφιερωμένο εξολοκλήρου σε μεθοδολογικές παρατηρήσεις, ασκώντας κριτική στον ιστορικό Τίμαιο από το Ταυρομένιο, ο οποίος ανήκει σε μια ιστορική σχολή, στην οποία η ρητορική σημασία βρίσκεται σε πρωτεύουσα θέση²⁴. Το υπό πραγματέυση ζήτημα, στο συγκεκριμένο βιβλίο, που γράφτηκε μετά το 146 π.Χ., οπότε και ο Πολύβιος είχε αποκρυσταλλώσει την οπτική του για την ιστορία, μέσα από την ίδια του τη συγγραφή²⁵, έχει πάντα δύο σκέλη· το θετικό - τη γνώμη του Πολυβίου για τη σωστή χρήση λόγων στην ιστορία - και το αρνητικό - την κριτική στον Τίμαιο. Η σύζευξη αυτή δεν είναι πάντα συμμετρική, με αποτέλεσμα σε μερικά σημεία να δημιουργούνται δυσκολίες κατανόησης. Το πρόβλημα αυτό λύνεται αν εξετάζοντας τις παρατηρήσεις εστιάσουμε στο «θετικό» μέρος δίνοντας μικρότερο βάρος στο «αρνητικό». Αυτό χρειάζεται να γίνει για δύο λόγους. Το έργο του ιστορικού Τίμαιου έχει εξολοκλήρου χαθεί και είναι δύσκολο να καταλάβουμε ακριβώς ποια ήταν η πρακτική του. Με έμμεσο τρόπο και ιδιαίτερα στα πλαίσια μιας κριτικής αυτό είναι πολύ δύσκολο. Από την άλλη μας ενδιαφέρει να μάθουμε τι πιστεύει ο Πολύβιος ότι πρέπει να γίνεται στην παράθεση λόγων στα ιστορικά έργα και όχι τι δεν πρέπει. Ούτως ή άλλως το «τι πρέπει» υποδηλώνει ταυτόχρονα «τι δεν πρέπει».

Ο Πολύβιος, κατ' αρχάς κατηγοριοποιεί τους λόγους σε ένα ιστορικό έργο σε τρία είδη: δημηγορίες ή συμβουλευτικοί λόγοι, προτρεπτικοί (παρακλήσεις) και πρεσβευτικοί λόγοι (12.25α.3- 25θ.3), κατηγορίες, στις οποίες αντιστοιχούν οι λόγοι που παραθέτει στην πράξη²⁶. Στο πρώτο σημείο, όπου ο Πολύβιος παίρνει θέση για τη χρήση των λόγων (25α.3-5), εκτίθεται η σπουδαία σημασία που αυτοί έχουν – εξ ού και η εκτενής πραγματέυση – και η οποία έγκειται στο ότι αποτελούν την «ουσία των γεγονότων (κεφάλαια τῶν πράξεων) και το συνδετικό κρίκο όλης της ιστορίας». Έτσι πρέπει ό,τι καταγράφεται να είναι πέρα για πέρα αληθινό. Αν μπορούμε να

²³ Πολυβ. 2.56.8-13· 12.25α.3-5· 12.25β.1-4· 12.25θ.3-9· 36. 1.

²⁴ Levi 1982, 408, όπου και οι λατινικές πηγές, στις οποίες βασίζεται. Για τους ρητορικούς λόγους στην ελληνιστική ιστοριογραφία γενικά βλ. Sacks 1986.

²⁵ Walbank 1982, 420-21.

²⁶ Βλ. Ziegler 1952, col. 1524 – 1527.

καταλάβομε τη διαδοχή των γεγονότων, της δράσης, τότε μόνο έχουμε μια «πραγματική» και χρήσιμη ιστορία, πράγμα που επιτυγχάνεται κυρίως από τους λόγους²⁷. Η κριτική στο σημείο αυτό γίνεται γιατί ο Τίμαιος δεν έχει εκθέσει αληθινά γεγονότα, πράγμα που έχει κάνει με πρόθεση, όπως πιστεύει ο Πολύβιος.

Αφού κρίνει σε αυτό το σημείο την πρακτική του Ταυρομένιου ιστορικού, στο επόμενο κεφάλαιο ο Πολύβιος διευκρινίζει τι σημαίνει η σωστή χρήση των λόγων για την ιστορία (12.25β.1-4). «Ίδιον της ιστορίας» λέει «είναι πρώτα πρώτα αυτό, να μάθει τους λόγους που πραγματικά ειπώθηκαν, όποιοι κι αν είναι, και δεύτερον να ζητήσει να βρει την αιτία, για την οποία απέτυχε ή επιτεύχθηκε αυτό που ειπώθηκε ή έγινε· διότι η απλή παράθεση γεγονότων ψυχαγωγεί βέβαια, αλλά δεν ωφελεί σε τίποτε· όταν όμως σε αυτή προστεθεί και η αιτία, τότε η χρήση της ιστορίας δίνει καρπούς». Δύο είναι λοιπόν οι βάσεις για τη σωστή χρήση των λόγων. Ζητούμενο είναι «οτιδήποτε έχει ειπωθεί» να το βρει ο ιστορικός. Μια λεπτομέρεια όμως που χρειάζεται προσοχή είναι ότι ο Πολύβιος μιλάει εδώ για την εύρεση από τον ιστορικό (γιατί ιστορία βέβαια γράφει ο ιστορικός) των αληθώς λεχθέντων· όχι όμως και για την καταγραφή όλων όσα ειπώθηκαν. Αυτό έχει σημασία γιατί σε άλλα σημεία λέει πιο ξεκάθαρα τι πρέπει να καταγράφεται²⁸. Μετά από την παράθεση των λόγων πρέπει να βρεθεί και η αιτία της επιτυχίας ή αποτυχίας. Και αυτή είναι μια πάρα πολύ σημαντική επισήμανση του Μεγαλοπολίτη ιστορικού, καθώς μια κατάσταση μπορεί να έχει συγκεκριμένες αιτίες και αφορμές, η έκβαση όμως να μην είναι αυτή που θα περίμενε ο αναγνώστης σύμφωνα με τη λογική. Μπορεί σε μια περίπτωση να ταίριαζαν άλλοι λόγοι, τους οποίους ο ιστοριογράφος θα μπορούσε να ανασυνθέσει σύμφωνα με το ταιριαστό στην περίπτωση (το «δέον», όπως το χαρακτηρίζει ο Θουκυδίδης), πράγμα που προσάπτει στον Τίμαιο²⁹. Όμως γι' αυτό πρέπει, αφού καταγραφούν οι πραγματικά ειπωμένοι λόγοι, να διευκρινιστεί και η αιτία που πέτυχαν ή απέτυχαν στο στόχο τους. Μόνο με αυτόν τον τρόπο η ιστορία μπορεί να είναι ωφέλιμη καθώς «από τη μεταφορά των ανάλογων γεγονότων στη σύγχρονη εποχή δίδονται αφορμές και δεδομένα για να προβλέπομε το μέλλον, ώστε άλλοτε να

²⁷ Marincola 2007, 124.

²⁸ Πρβ. Πολυβ. 36.1.7., όπου λέει ότι πρέπει να αποσαφηνίσει αυτό που θα καταγράφει.

²⁹ Μια παρακινδυνευμένη, αλλά ίσως όχι εντελώς αβάσιμη υπόθεση, είναι ότι εδώ ο Πολύβιος κριτικάρει έμμεσα ακόμα και τον Θουκυδίδη. Βλ. και Usher 2009, 488. Ο Θουκυδίδης, δεν αναφέρεται από τον Πολύβιο, παρά μία φορά μόνο (και αυτή όχι για ιστοριογραφικές παρατηρήσεις), και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτό γίνεται γιατί ο Θουκυδίδης με τον Πολύβιο βρίσκονται στο ίδιο «στρατόπεδο», οπότε δεν χρειάζεται να του γίνει κριτική. Για τις σχέσεις του Πολυβίου με τον Θουκυδίδη βλ. Ziegler 1952 col. 1522-24, Walbank 1972, 40-46, Walbank 1985, 249-53.

παίρνομε προφυλάξεις και άλλοτε, κρίνοντας με βάση τα γεγονότα του παρελθόντος, να επιχειρούμε πιο θαρραλέα τα επόμενα». Ο Πολύβιος, λοιπόν, με αυτόν τον τρόπο ανιχνεύει κάποιους «ιστορικούς νόμους» και πιστεύει πως αν αυτούς τους μελετά ο άνθρωπος μπορεί να λαμβάνει πιο σωστές αποφάσεις, εικάζοντας τις πιθανές εκβάσεις του μέλλοντος. Η πίστη του αυτή είναι ακριβώς στο ίδιο πνεύμα με την ανάλογη θέση του Θουκυδίδη, όταν λέει ότι χρειάζεται «η ακριβής γνώση των γεγονότων που συνέβησαν και εκείνων που θα συμβούν στο μέλλον, τα οποία από την πλευρά της ανθρώπινης φύσης, θα είναι όμοια ή παραπλήσια»³⁰.

Στα δύο παραπάνω σημεία ο Πολύβιος εκθέτει με σαφήνεια την άποψή του για τη χρήση των λόγων. Στο ίδιο όμως βιβλίο, λίγο παρακάτω, επανέρχεται στο ίδιο θέμα, και μάλιστα σε μεγαλύτερη έκταση και με κάποια σφοδρότητα (12.25θ.3-9).

«(4) Λίγες είναι οι περιπτώσεις που επιδέχονται την παράθεση όλων των πιθανών λόγων (πάντας . . . τούς ένοντας λόγους), ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις κάποιοι σύντομοι, απ' όσους υπάρχουν, αρκούν, και μεταξύ αυτών άλλοι ταιριάζουν καλύτερα στους τωρινούς, άλλοι στους προγενέστερους, κάποιοι στους Αιτωλούς, κάποιοι στους Πελοποννήσιους και άλλοι στους Αθηναίους. (5) Το να παραθέτει κάποιος, μάταια και παράκαιρα, σε κάθε περίπτωση όλους τους πιθανούς λόγους, κάτι που κάνει κάθε φορά ο Τίμαιος επινοώντας φράσεις, είναι τελείως παραπλανητικό, παιδαριώδες και σχολαστικό - και συνάμα τούτο έχει γίνει ως τώρα αιτία για πολλές αποτυχίες και περιφρόνηση - το να επιλέγει όμως ο συγγραφέας πάντα τους κατάλληλους και καιρίους, είναι απαραίτητο. (6) Καθώς όμως δεν είναι αυστηρά καθορισμένη η μέθοδος για το πόσους και ποιους από τους πιθανούς λόγους πρέπει να παραθέτομε (χρηστέον), απαιτείται ζήλος και κανονισμοί κάπως διαφορετικοί, αν θέλουμε να μη βλάπτουμε, αλλά να ωφελούμε τους αναγνώστες. (7) Είναι λοιπόν δύσκολο να καθοριστεί ο κατάλληλος καιρός σε όλες τις περιπτώσεις, ωστόσο δεν είναι αδύνατο να πάρουμε μια ιδέα μέσω των δεδομένων της προσωπικής εμπειρίας και τριβής· στην προκειμένη περίπτωση ιδιαίτερα θα μπορούσε να αντιληφθεί κάποιος τι θέλω να πω από τα παρακάτω. (8) Αν οι ιστορικοί (συγγραφείς) παρουσίαζαν εξ αρχής τις περιστάσεις, τις επιθυμίες και τις διαθέσεις αυτών που συσκέπτονται, παρέθεταν έπειτα τους λόγους που πραγματικά ειπώθηκαν (τους κατ' αλήθειαν ρηθέντας λόγους) και μας εξηγούσαν τις αιτίες που έκαναν τους ομιλητές να

³⁰ Θουκ. 1.22. Για τη μεθοδολογία του Θουκυδίδη αναφορικά με τους λόγους βλ. Badian 1964 και Luschnat 1970 col. 1162 – 1183.

πετύχουν ή να αποτύχουν, θα έδιναν κάποια εικόνα της πραγματικής κατάστασης και θα μπορούσαμε εμείς, διακρίνοντας από τη μια τις διαφορές και μεταφέροντας από την άλλη τη δεδομένη περίπτωση σε ανάλογες καταστάσεις, να πετύχομε πάντα τις επιδιώξεις μας. (9) Είναι όμως δύσκολο, υποθέτω, να ανακαλύψει κάποιος τις αιτίες, ενώ αντίθετα εύκολο να πλάθει λόγους στα βιβλία· λίγοι έχουν την ικανότητα να πουν λίγα και καίρια και να βρουν τη μέθοδο γι' αυτό, ενώ καθένας και όλοι μπορούν να παραθέτουν πολλά και άχρηστα».

Το χωρίο αυτό είναι αρκετά πολύπλοκο και έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις³¹. Δεν είναι σαφές ποια είναι η ακριβής σημασία των λόγων, ενώ δεν είναι σε όλα τα σημεία ξεκάθαρο σε ποιους αναφέρεται ο Πολύβιος, στους ιστορικούς ή στους πολιτικούς³². Και αυτό το σημείο γίνεται πιο σαφές αν διαβάζοντάς το λάβουμε κάποια πράγματα υπ' όψιν. Πρώτον, πρέπει πάλι να το διαβάσουμε «θετικά» και όχι «αρνητικά» να κοιτάζουμε, δηλαδή, πρωτίστως τι είναι σημαντικό για τον Πολύβιο και όχι τι κάνει ο Τίμαιος (έστω και αν πάντα με αφορμή τα λάθη του Τίμαιου ο Πολύβιος γράφει όσα γράφει). Δεύτερον, μας βοηθά η παρατήρηση ότι οι λόγοι μπορούν να μεταφραστούν ως επιχειρήματα³³. Τρίτον, να δούμε ποια σημεία στο συγκεκριμένο χωρίο συμφωνούν με όσα λέει σε άλλα σημεία ο ιστορικός.

Όταν, λοιπόν, ο Πολύβιος λέει ότι σε λίγες περιπτώσεις χρειάζεται η παράθεση όλων των πιθανών λόγων, εννοεί την παράθεση των πιθανών επιχειρημάτων που ανέπτυξε ή μπορούσε να αναπτύξει ο ομιλητής, τον λόγο του οποίου εκθέτει ο ιστορικός. Εννοεί δηλαδή ότι δεν χρειάζεται ο ιστορικός να καταγράψει όλα όσα ο ομιλητής είπε. Αν ένας ομιλητής, για παράδειγμα, μιλώντας για ένα θέμα έκανε ταυτόχρονα και ρητορική επίδειξη, αυτή δεν χρειάζεται να καταγραφεί. Χρήσιμο είναι να καταγραφούν μόνο εκείνα τα στοιχεία, που συνέβαλαν στο να έχει εξέλιξη η συζήτηση και να ληφθεί μια απόφαση ή έστω να επηρεαστεί από τα συγκεκριμένα επιχειρήματα το κοινό. Όταν μετά ο Πολύβιος αναφέρει ότι κάποιοι σύντομοι λόγοι αρκούν και διαφορετικά επιχειρήματα ταιριάζουν σε διαφορετικούς ανθρώπους προφανώς το εξαρτά αυτό από την παιδεία του εκάστοτε λαού αλλά και από τις πολιτικές επιδιώξεις της κάθε πολιτείας. Π.χ. δεν θα μπορούσε ένας ιστορικός να παρουσιάσει έναν Σπαρτιάτη να μακρηγορεί ή έναν Αθηναίο

³¹ Βλ. Sacks 1981, 79-87, Marincola 2007, 124 κ.ε., Walbank 1967, 397.

³² Μια προσπάθεια εύρεσης του υποκειμένου ανά παράγραφο κάνει ο Sacks 1981, 83-85.

³³ Ο Walbank 1967, 398 παρατηρεί ότι η αλλαγή σημασίας είναι αρκετά συχνή στο έργο του Πολυβίου, χαρακτηριστικό του ιδιαίτερου ύφους του. Βλ. και Gomme 1956, 522-23.

(ιδιαίτερα την εποχή του ιμπεριαλισμού της Αθήνας) να είναι ηττοπαθής. Αυτό σημαίνει ότι η κάθε πολιτεία παρέχοντας συγκεκριμένη παιδεία στους πολίτες της τους παρέχει ουσιαστικά και συγκεκριμένη ταυτότητα³⁴. Στο επόμενο σημείο, όπου ο Πολύβιος κατηγορεί τον Τίμαιο για παράθεση όλων των πιθανών επιχειρημάτων, προφανώς εννοεί ότι ο Ταυρομένιος ιστορικός κατέγραφε οποιοδήποτε πιθανό επιχείρημα μπορούσε να σκεφτεί, ώστε να παρουσιάσει έναν περίτεχνο λόγο, ενώ όταν ο ίδιος λέει ότι ο συγγραφέας πρέπει να επιλέγει «κατάλληλους και καιρίους», παραμένει σταθερός στα όσα είπε παραπάνω, δηλαδή ότι πρέπει να καταγράφονται τα σημαντικότερα από τα επιχειρήματα που ακούστηκαν σε ένα λόγο³⁵.

Ύστερα ο Πολύβιος προσπαθεί να καθορίσει ποιοι είναι οι λόγοι ή τα επιχειρήματα που πρέπει να παραθέσει ένας ιστορικός. Ο ιστοριογράφος είναι λοιπόν αυτός που πρέπει να επιλέξει πότε θα παραθέσει ένα λόγο και ποια από τα επιχειρήματα που εκφράστηκαν σε αυτόν το λόγο μπορεί να χρησιμοποιήσει, ώστε να είναι ιστοριογραφικά ορθός. Στην πράξη ο Πολύβιος το εφαρμόζει αυτό όταν στο συνέδριο της Ναυπάκτου, από πολλούς λόγους που εκφωνήθηκαν (5.103.8-9), εκθέτει μόνο τον λόγο του Αιτωλού Αγέλαου (5.104) και αυτόν σε πλάγιο λόγο, καταγράφοντας ουσιαστικά μόνο τα επιχειρήματα που ήταν σημαντικά και καιρία για την υπόθεση. Όπως λέει ξεκάθαρα αμέσως μετά, η εμπειρία είναι αυτή που βοηθά το συγγραφέα ιστορίας να επιλέξει ποιους λόγους να καταγράψει. Δηλαδή, αφενός ο πολιτικά έμπειρος ιστορικός γνωρίζει σε ποιες περιστάσεις εκφωνούνται λόγοι (για τι θέματα π.χ. συγκαλείται η συνέλευση του λαού, σε τι περιστάσεις στέλνονται πρεσβείες σε άλλες πόλεις ή πότε ένας στρατηγός ενθαρρύνει το στρατό του) και αφετέρου τι τύπου επιχειρήματα εκφωνούνται σε αυτές τις περιστάσεις.

Η σκέψη του Πολυβίου αποκρυσταλλώνεται στην όγδοη παράγραφο. Ο ιστορικός που παραθέτει λόγους πρέπει να προσέξει τα εξής σημεία: πρώτον, από ποιες συνθήκες εκφωνήθηκε ο λόγος, δεύτερον, να εξηγήσει σε τι αποσκοπούσε ο ομιλητής, τρίτον, να διερευνήσει σε τι αποσκοπούσαν οι ακροατές, τέταρτον, να παραθέσει τους αληθινούς λόγους (πρωτίστως τα πραγματικά επιχειρήματα), όπως ακριβώς ειπώθηκαν, με ειλικρίνεια, και πέμπτον να εξηγήσει γιατί πέτυχε ή όχι ο ομιλητής αυτό που ήθελε. Έτσι θα μπορεί ο καθένας να πάρει ένα μάθημα και για τα

³⁴ Πρβ. Ισοκρ. 9.50-52.

³⁵ Ο Kenneth Sacks 1981, 81 γράφει ότι ο Πολύβιος απαιτούσε μια ιδιαίτερα προσεκτική επιλογή για να χρησιμοποιηθούν συγκεκριμένα επιχειρήματα από πολλά πιθανά, τα οποία ο ίδιος ο ιστορικός θα μπορούσε να επινοήσει, αντίληψη που είναι εντελώς αντίθετη με τους αυστηρούς όρους που θέτει ο Πολύβιος.

μελλοντικά θέματα. Το σημείο αυτό είναι το κλειδί της σκέψης του Πολυβίου και βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία – αλλά πιο αναλυτικά – με την παρατήρηση που είχε κάνει και στο σημείο 12.25β.1-3, όπου αναφέρει ότι καθήκον του ιστορικού είναι να μάθει τους λόγους που πραγματικά ειπώθηκαν, όποιοι κι αν είναι και να ζητήσει να βρει την αιτία, για την οποία απέτυχε ή επιτεύχθηκε αυτό που ειπώθηκε ή έγινε, ώστε με αυτόν τον τρόπο να μπορούμε να προβλέπουμε πιθανές καταστάσεις του μέλλοντος, όπως είδαμε λίγο παραπάνω.

Επειδή το συγκεκριμένο κεφάλαιο της ιστορίας του Πολυβίου έχει κάποιες δυσκολίες για την κατανόησή του ο καθηγητής Walbank το παραφράζει ως εξής:

"(4) Λίγες περιπτώσεις (στην πραγματική ζωή) επιτρέπουν στον ομιλητή να εκθέσει όλα τα ταιριαστά επιχειρήματα· τα επιλεγθέντα εξαρτώνται από τον ομιλητή· πού ζούσε ο ίδιος και το ακροατήριό του και σε τι κόσμο ανήκαν (ή ανήκουν). (5) Ένας πολιτικός πρέπει στην πραγματικότητα να είναι επιλεκτικός και να μην εκθέτει όλα τα πιθανά επιχειρήματα (όπως κάνει ο Τίμαιος για τους ομιλητές του). Αλλιώς μπορεί να αποτύχει στο σκοπό του. (6) Καθώς δεν υπάρχουν σταθεροί κανόνες που να καθορίζουν ποια και πόσα από τα πιθανά επιχειρήματα θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει ένας πολιτικός, πρέπει να επιστρατεύουμε (δηλ. οι ιστορικοί) έναν ορισμένο βαθμό προσοχής και ξεκάθαρων αρχών (δηλ. στην έκθεση λόγων) αν θέλουμε να έχουν κέρδος και όχι ζημιά οι αναγνώστες μας (δηλ. οι πολιτικοί). (7) Είναι δύσκολο πράγμα να μεταφέρεις το σωστό επιχείρημα (δηλ. για έναν πολιτικό σε μια ιδιαίτερη περίπτωση) ως αρχή γενικής ισχύος, αλλά όχι αδύνατο να διαβεβαιώσεις αν κάποιος κρίνει από την πρακτική εμπειρία (και αυτή η εμπειρία μπορεί να μεταφερθεί στους λόγους περιλαμβανομένης της ιστορίας). Το θέμα μπορεί καλύτερα να εξηγηθεί έτσι: (8) Αν οι συγγραφείς καθορίσουν αρχικά τα ιστορικά συμφραζόμενα, μετά τι πραγματικά ειπώθηκε, και τέλος γιατί ο ομιλητής πέτυχε ή απέτυχε, θα είμαστε (δηλ. οι πολιτικοί που διαβάζουν τις ιστορίες) ικανοί να εφαρμόσουμε το μάθημα σε άλλες περιπτώσεις και να αντιμετωπίζουμε επιτυχώς οτιδήποτε προκύπτει"³⁶.

Είναι αρκετά ρεαλιστική η παράφραση αυτή. Ωστόσο πρέπει να αναγνωστεί μόνο ως μια ερμηνεία και όχι ως βέβαιη αποκατάσταση του τι είπε ο Πολύβιος διότι ο Walbank ακολουθεί μια συγκεκριμένη πορεία: διαβάζει αυτό το κεφάλαιο σαν να

³⁶ Walbank 1967, 397.

επιδιώκει να καθοδηγήσει τον πολιτικό πώς θα εκφωνήσει λόγους μέσα από μια συστηματοποίηση που θα έχει κάνει ο ιστορικός και ως εκ τούτου να λειτουργήσει ως εγχειρίδιο πολιτικής ρητορικής. Πιο ασφαλής είναι η παρατήρηση του Marincola ότι ο Πολύβιος, έχοντας δημόσια σταδιοδρομία, κινείται εύκολα μεταξύ του πολιτικού και του ιστορικού σε αυτό το χωρίο διότι βλέπει την προσέγγισή τους σε δημόσιες υποθέσεις να είναι ουσιαστικά η ίδια³⁷.

Στο δωδέκατο βιβλίο, το οποίο αφιέρωσε ο Πολύβιος εξολοκλήρου σε μεθοδολογικές παρατηρήσεις, η πραγμάτευση του ζητήματος της παράθεσης λόγων είναι αρκετά εκτενής. Ωστόσο κάνει σχετικές παρεκβάσεις και σε άλλα σημεία, όταν το επιβάλλουν οι περιστάσεις, πράγμα εύλογο για ένα τόσο μεγάλο έργο που γράφτηκε προφανώς σε πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα³⁸. Στο δεύτερο βιβλίο του, όπου αφηγείται τα «Αχαϊκά» (2.37-70), με αφορμή την ηθελημένη, κατά την άποψη του, έμφαση σε φριχτές λεπτομέρειες για τις ενδοπελοποννησιακές συγκρούσεις από τον ιστορικό Φύλαρχο, που ασχολείται με την ίδια περίοδο, ασκεί κριτική στον ιστορικό αυτό και κάνει σύγκριση της τραγωδίας με την ιστοριογραφία (2.56.8-13). Και σε αυτό το σημείο λοιπόν ο Πολύβιος αναφέρει ότι ο ιστορικός πρέπει να εκθέτει στο έργο του «όσα έγιναν (τὰ πραχθέντα) και όσα ειπώθηκαν (καὶ ῥηθέντα) με γνώμονα την αλήθεια (κατ' ἀλήθειαν)»³⁹.

Τελευταία φορά που ο Πολύβιος κάνει παρατηρήσεις για τη σωστή παράθεση λόγων σε ένα ιστορικό έργο είναι στο σημείο όπου ξεκινά την αφήγηση του τρίτου Καρχηδονιακού πολέμου (36.1), προς το τέλος, δηλαδή, των 'Ιστοριῶν' του. Αξιοσημείωτο εδώ, σε σχέση με τα προηγούμενα, είναι ότι κάνει την παρέκβασή του όχι με αφορμή την κριτική σε κάποιον προγενέστερό του ιστορικό, αλλά κρίνοντας ότι η αφήγηση του συγκεκριμένου πολέμου προσφέρεται για την καταγραφή πολλών λόγων που εκφωνήθηκαν τότε. Εδώ ο Πολύβιος είναι πιο ξεκάθαρος αναφορικά με το καθήκον του πολιτικού ως ομιλητή και του ιστορικού ως συγγραφέα. «Ούτε στους πολιτικούς άνδρες νομίζω ότι ταιριάζει σε κάθε πρόταση για συζήτηση να κάνουν επινοήσεις και να αναπτύσσουν μακροσκελείς λόγους αλλά ταιριάζει πάντοτε να χρησιμοποιούν όσα είναι κατάλληλα για τη συγκεκριμένη περίπτωση, ούτε στους ιστοριογράφους να κοπιάζουν για τους αναγνώστες τους και να δείχνουν τη δύναμή τους, αλλά να φροντίζουν όσο μπορούν να αποσαφηνίζουν (διασαφείν) όσα

³⁷ Marincola 2007, 125.

³⁸ Για τις φάσεις δημιουργίας του έργου βλ. Erbse 1951, Ziegler 1952, col. 1485-1489, Walbank 1972, 13-25.

³⁹ Αναλυτικότερα βλ. το σχετικό κεφάλαιο παρακάτω.

πραγματικά ειπώθηκαν, και από αυτά τα πιο κατάλληλα για την περίπτωση (καιριώτατα) και τα πιο κοντινά στην πραγματικότητα (πραγματικώτατα)». Ο πολιτικός πρέπει να χρησιμοποιεί επιχειρήματα συγκεκριμένα για μια δεδομένη κατάσταση και να μη μακρηγορεί με περιττολογίες και ρητορικές διανθίσεις. Ο ιστορικός πρέπει, αφού ανακαλύψει τι πραγματικά ειπώθηκε⁴⁰, να αποσαφηνίσει (διασαφείν) ποια είναι η ουσία των λόγων που εκφωνήθηκαν και από αυτά να καταγράψει τα σημαντικότερα. Εδώ ο Πολύβιος διατυπώνει τη θέση του, τόσο ως πολιτικός όσο και ως ιστορικός, που είναι συνεπής με την αντίληψή του ότι η ιστορία θα αποδώσει καρπούς όταν οι άνθρωποι της πράξης γράψουν ιστορία ή όταν αυτοί που αποφασίζουν να γράψουν ιστορία θεωρήσουν προϋπόθεση την πρακτική εμπειρία, μιμούμενος τη διατύπωση του Πλάτωνα, ο οποίος υποστήριξε ότι τότε μόνο θα βελτιωθεί η κατάσταση στις πόλεις όταν βασιλεύσουν οι φιλόσοφοι ή φιλοσοφήσουν οι βασιλείς⁴¹.

Οι αρχές, τις οποίες προσδιορίζει ο Πολύβιος για την παράθεση λόγων είναι προφανώς αποτέλεσμα της κριτικής που ασκεί σε προγενέστερους ιστορικούς⁴². Έχοντας στα έργα τους επισημάνει τα λάθη τους είναι για αυτόν πιο εύκολο – έχοντας φυσικά διαμορφωμένη αντίληψη των πραγμάτων – να συνειδητοποιήσει πού γίνονται τα συνηθέστερα λάθη, να τα επισημάνει και να καθορίσει, με βάση και τη δική του εμπειρία, τόσο ως πολιτικός όσο και ως ιστορικός, συγκεκριμένες αρχές. Αυτό όμως τον οδηγεί σε καθορισμό πολύ αυστηρών κριτηρίων για το τι μπορεί να καταγράψει ένας ιστορικός, κριτήρια τα οποία και ο ίδιος είναι πιθανό να μην μπορέσει να τηρήσει σε κάθε περίπτωση. Το παραδέχεται αυτό και ο ίδιος στην πραγματικότητα ζητώντας την επιείκεια του αναγνώστη, αν εντοπίσει λάθη, επικαλούμενος ως δικαιολογία τη δύσκολη και μακρόπνοη εργασία που έχει αναλάβει. Αν όμως ο αναγνώστης κρίνει ότι το έχει κάνει επί σκοπού τότε ζητάει να κριθεί όσο αυστηρά έχει κρίνει και ο ίδιος τους προγενέστερους ιστορικούς (29.12.10-12). «Σε όλα αυτά θα άξιζα να έχω μεγάλη κατανόηση από τους αναγνώστες, παρόμοια και για όσα πρόκειται να πω, . . . όπως αν . . . φανώ να χρησιμοποιώ τους ίδιους τρόπους με αυτούς ή ίδια μέθοδο ή φράσεις και λέξεις. Διότι το μέγεθος του ιστορικού έργου μου είναι ικανό να με δικαιολογήσει για όλα τούτα. Εκτός αν κάπου από πρόθεση ή για κάποιο κέρδος αποκαλυφθεί πως έχω γράψει ψευδείς πληροφορίες. Γι' αυτό δεν

⁴⁰ Πρβ. και το 12.25β.1.

⁴¹ Πολυβ. 12.28.2-5. Πλάτων, *Πολ.* 473d. Βλ. και Ziegler 1952, col. 1522.

⁴² Welzhofer 1880, 542.

υπάρχει δικαιολογία, όπως έχω επισημάνει σχετικά πολλές φορές ήδη στη συγγραφή μου».

Αν λάβουμε υπ' όψιν όλα όσα ο Πολύβιος εκθέτει σε αυτές τις μεθοδολογικές του παρατηρήσεις, τότε θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα και την πρακτική του στην παράθεση των λόγων στο έργο του. Ελάχιστοι από αυτούς παρατίθενται σε αμιγώς ευθύ λόγο. Συνήθως τους εκθέτει σε πλάγιο ή σε μεικτό λόγο⁴³. Ξεκινά δηλαδή με πλάγιο και σε κάποιο σημείο τρέπεται σε ευθύ, ενίοτε επανέρχεται σε πλάγιο. Αυτό σημαίνει προφανώς ότι στα σημεία που εκθέτει σε ευθύ λόγο βρίσκονται κάποια επιχειρήματα, τα οποία ο ίδιος έκρινε ότι είναι σημαντικά (αφού αποσαφήνισε τον λόγο, όπως τονίζει στο 36.1.6) και τα εκθέτει έτσι για μεγαλύτερη ενάργεια αφενός και για να τονιστεί το επιχείρημα του ομιλητή αφετέρου. Στους λόγους σε πλάγιο λόγο πολλές φορές δεν αναφέρει καν συγκεκριμένα επιχειρήματα που εκφωνήθηκαν αλλά την κατηγορία από την οποία άντλησε τα επιχειρήματά του ο ομιλητής, τον τύπο δηλαδή των επιχειρημάτων. Π.χ. λίγο πριν από τη μάχη της Ραφίας λέει ότι οι δύο αντιμαχόμενοι βασιλείς – Αντίοχος Γ΄ και Πτολεμαίος Δ΄ - ενθάρρυναν το στρατό τους με παραδείγματα από το παρελθόν και ελπίδες για το μέλλον (5.83.4-6). Οι «τόποι» από όπου αντλούνται τα συγκεκριμένα επιχειρήματα είναι αυτοί που έχουν σημασία στην προκειμένη περίπτωση και όχι τα ίδια τα επιχειρήματα. Σε άλλες περιπτώσεις ο πλάγιος λόγος μπορεί να υποδηλώνει ότι ο Πολύβιος θυμόταν τον τύπο, πάλι, του επιχειρήματος, π.χ. τη χρήση μιας μεταφοράς, αλλά όχι τα ακριβή λόγια του ομιλητή, ώστε να κρίνει αφενός μεν ότι η μεταφορά πρέπει να καταγραφεί, αφετέρου όμως ότι δε χρειάζεται να αποδοθεί σε ευθύ λόγο η αγόρευση του ομιλητή. Ενδεχομένως όμως η απάντηση σε αυτό το πρωτοφανές στην αρχαία ιστοριογραφία, ομολογουμένως, ύφος να είναι πιο απλή και να μπορούσαμε να το κατανοήσουμε αν σκεφτούμε σήμερα τον τρόπο, με τον οποίο οι εφημερίδες αναφέρονται στους λόγους των πολιτικών. Σε καμία εφημερίδα δεν παρατίθεται ποτέ ένας λόγος αυτούσιος αλλά είτε τον μεταφέρει ο συντάκτης σε πλάγιο λόγο, είτε καταγράφει σε ευθύ ό,τι αυτός κρίνει άξιο λόγου. Ουσιαστικά οι σύγχρονοι πολιτικοί αναλυτές χρησιμοποιούν την τεχνική του Πολυβίου! Άλλο ένα στοιχείο που δείχνει προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ότι ο ίδιος ο ιστορικός παραθέτει στις 'Ιστορίες' σε πλάγιο λόγο μια δική του αγόρευση. Αυτό δείχνει αφενός ότι δεν ήθελε να κάνει επίδειξη της ρητορικής του δεινότητας, περίπτωση στην οποία αναμφισβήτητα

⁴³ Για τον ευθύ και τον πλάγιο λόγο στο έργο του Πολυβίου βλ. Usher 2009.

μπορούσε (παραμένοντας έτσι σταθερά εχθρός της «ρητορικής ιστοριογραφίας») και αφετέρου ότι τον ενδιέφερε να παραμείνει, ως πολιτικός, στην αρχή της σωστής πολιτικής συμβουλής⁴⁴. Αλλά και για τους λόγους που έχουν εκτεθεί σε ευθύ λόγο, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να πει ότι αυτοί ειπώθηκαν έτσι ακριβώς, καθώς, με εξαίρεση ίσως τους λόγους του Χλαινέα και του Λυκίσκου – κι αυτό με κάθε επιφύλαξη – η έκτασή τους δύσκολα θα μπορούσε να συμβαδίσει με πραγματικό χρόνο προφορικού λόγου, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις θα έπρεπε οι ομιλητές να αγορεύουν για πολλές ώρες. Για αυτούς τους λόγους μπορούμε να πούμε, είτε ότι κάποια στοιχεία του επέτρεπαν μια ανασύνθεση, είτε ότι το έκανε για να δώσει ζωντάνια και δραματικότητα σε συγκεκριμένα περιστατικά έχοντας ο ίδιος ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτούς, είτε τέλος ότι τους βρήκε γραμμένους από τους ίδιους τους ομιλητές, όπως π.χ. ένα λόγο του Αστυμήδη⁴⁵.

⁴⁴ Usher 2009, 509.

⁴⁵ Πολυβ. 30.4.11-12.

2. Η πολιτική ρητορεία την εποχή του Πολυβίου

2.1. Πολιτικοί συσχετισμοί και δυνατότητα διαπραγματεύσεων

Στο εικοστό τέταρτο βιβλίο του ο Πολύβιος παρουσιάζει τους δύο στρατηγούς της Αχαϊκής συμπολιτείας Αρίσταινο και Φιλοποίμενα να δικαιολογούν τις πολιτικές τους θέσεις, σε κάποια συνέλευση, πιθανόν το 186/5 π.Χ.⁴⁶. Για τον Αρίσταινο δύο είναι οι στόχοι μιας πολιτείας, το σωστό (καλόν) και το συμφέρον. Θεωρεί πως «όσοι έχουν τη δυνατότητα να κερδίσουν το σωστό (ή τοῦ καλοῦ κτῆσις), αυτό πρέπει να επιδιώκουν, αν έχουν τη σωστή πολιτική στάση. Όσοι πάλι δεν μπορούν, πρέπει να καταφεύγουν στο συμφέρον (ἐπὶ τὴν τοῦ συμφέροντος μερίδα καταφεύγειν)» (12.2). Στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο υπάρχει χάσμα στο κείμενο αλλά είναι ευδιάκριτο ότι ο Αρίσταινος μιλάει για τη σχέση των Αχαιών με τους Ρωμαίους κατ' αντιπαράθεση με τον Φιλοποίμενα. Ωστόσο το νόημα, σύμφωνα με τον Walbank, πρέπει να είναι το εξής: «Αν είμαστε σε θέση να αντισταθούμε στους Ρωμαίους ας το κάνουμε. Αλλά αφού ακόμα και ο Φιλοποίμην παραδέχεται ότι ως τελευταίο μέσο πρέπει να υποχωρήσομε, ας το κάνουμε με τρόπο, και ας έχομε κέρδος από αυτό»⁴⁷. Η άποψη του Αρίσταινου είναι ρεαλιστική, χωρίς ιδεαλισμό και ρομαντισμό. Ούτε προσπαθεί με πατριωτική ρητορική να ξεσηκώσει τα πλήθη έναντι των κυρίαρχων πλέον Ρωμαίων, όπως θα κάνει αργότερα ο Κριτόλαος⁴⁸ με καταστροφικές συνέπειες (την καταστροφή της Κορίνθου), ούτε όμως δείχνει τη δουλοπρέπεια απέναντί τους που θα δείξουν αργότερα οι εκπρόσωποι της φιλορρωμαϊκής παράταξης, όπως ο Καλλικράτης⁴⁹. Αναγνωρίζει όμως την πραγματικότητα και προσπαθεί να προσαρμόσει σε αυτήν τη στάση της Συμπολιτείας, ώστε όχι μόνο να μη ζημιώνεται αλλά όσο αυτό είναι δυνατόν να έχει και κάποιο κέρδος. Ο Αρίσταινος ήταν ο πρώτος θιασώτης της αλλαγής στάσης των Αχαιών απέναντι στη Μακεδονία το 198 π.Χ. Χάρη στο ρεαλισμό του πολιτικού αυτού και τις σχέσεις των Αχαιών με τη Ρώμη η Συμπολιτεία είχε σημαντικά οφέλη. Ανέκτησε την Κόρινθο από τη Μακεδονία,

⁴⁶ Για τη χρονολογία της σύσκεψης και την αυθεντικότητα των λόγων βλ. Walbank 1979, 264-65.

⁴⁷ Walbank 1979, 266.

⁴⁸ Πολυβ. 38.12.7-11.

⁴⁹ Ο Πολύβιος στηλιτεύει τον υπερβολικό φιλο-ρωμαϊσμό του Καλλικράτη στα 24.8.1-10.15 και 30.29.1-7.

επανεκτήσε το Άργος, ενώ της επιτράπηκε να ενσωματώσει τη Σπάρτη και τη Μεσσήνη⁵⁰.

Για τον Φιλοποίμενα, αντίθετα, σπουδαιότερο ζητούμενο είναι το δίκαιο. Ο ίδιος αναγνωρίζει τόσο τη διαφορά των πολιτευμάτων της Ρώμης και των Αχαιών όσο και την υπεροχή των Ρωμαίων. Αναρωτιέται όμως «εφόσον καθένας που υπερέχει έχει την τάση να συμπεριφέρεται όλο και πιο ενοχλητικά προς όσους είναι υποταγμένοι, ποιο από τα δύο συμφέρει (πότερον συμφέρει), να συνεργούμε με τις διαθέσεις αυτών που έχουν την εξουσία και να μην τους στεκόμαστε εμπόδιο σε τίποτε, για να δοκιμάσουμε όσο γίνεται πιο γρήγορα τις πιο βαριές προσταγές τους ή, αντίθετα, όσο μπορούμε, παλεύοντας, να αντέξουμε τόσο, όσο θα μπορούμε τελικά;» (13.2). Για τον Φιλοποίμενα σημαντική είναι η τιμή των Αχαιών. Αναγνωρίζοντας την πραγματικότητα δεν θέλει η πατρίδα του να ταπεινώνεται. Και αυτός όμως είναι ρεαλιστής και δεν ζητάει κάτι ανέφικτο αλλά μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο επιδιώκει να κινηθεί με γνώμονα το συμφέρον τους. Σκοπός του είναι να περιορίσουν, ως ένα βαθμό την αυστηρότητα της εξουσίας των Ρωμαίων, καθώς αυτοί δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην τήρηση των όρκων, των συμφωνιών και της συμμαχικής πίστης. Επικαλείται γι' αυτό την παραδοχή του ίδιου του Αρίσταινου. Σε αυτό το σημείο ο Φιλοποίμην φτάνει στον πυρήνα της ουσίας των λεγομένων του λέγοντας: «Αν όμως οι ίδιοι, παραμερίζοντας τα δικάιά μας (ΐδια δίκαια) αμέσως, όπως οι αιχμάλωτοι πολέμου (δοριάλωτοι), είμαστε έτοιμοι να εκτελούμε κάθε διαταγή τους, σε τι θα διαφέρει η Αχαϊκή συμπολιτεία από τους Σικελιώτες και τους Καπυανούς, που είναι αναμφισβήτητα υποδουλωμένοι από παλιά;» (13.4). Παραλληλίζοντας τα δικάιά τους με αυτά των αιχμαλώτων πολέμου και φέρνοντας παραδείγματα υποταγμένων από παλαιότερα Ελλήνων ο Φιλοποίμην με δραματικό και με εναργή τρόπο ξεκαθαρίζει τη θέση του. Έπρεπε λοιπόν «ή να δεχτούν πως στους Ρωμαίους δεν ισχύει κανένα δίκαιο (οὐδὲν ἰσχύει δίκαιον παρὰ Ρωμαίοις) ή να υπερασπιστούν τα δικάιά τους και να μην εγκαταλείψουν τους εαυτούς των, αφού άλλωστε έχουν τις ισχυρότερες και τις πιο ωραίες αφορμές έναντι των Ρωμαίων» (13.5). Οι περισσότεροι λόγοι που εστιάζουν στη δικαιοσύνη ή τη συνδυάζουν με άλλα επιχειρήματα είναι επικλήσεις προς τη Ρώμη⁵¹ και αυτό δεν είναι τυχαίο. Σε αυτό το σημείο εξηγείται η σημασία που έχει για τους Ρωμαίους η δικαιοσύνη και η έμφαση που δίνεται στους λόγους, όπου χρησιμοποιείται αυτή ως κύριο επιχείρημα. Αυτό σε

⁵⁰ Champion 2000, 439.

⁵¹ Πρβ. 21.19-21· 22-23, 31· 30.31. Βλ. και Wooten 1974, 246.

ηθικό επίπεδο. Θέτοντας όμως το ερώτημα για το αν στους Ρωμαίους ισχύουν δίκαια φαίνεται η αγωνία του πολιτικού που βρίσκεται σε μειονεκτική θέση. Και αυτήν την περίοδο όλες οι ελληνικές πόλεις ή οι βασιλείς των ελληνιστικών βασιλείων όταν έρχονται σε αντιπαράθεση με τη Ρώμη βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Στα πλαίσια του πολιτικού ρεαλισμού – πέρα από κάθε ανθρωπιστική ή φιλοσοφική θεώρηση - το δίκαιο το επικαλείται η αδύναμη πλευρά. Χαρακτηριστικότερο και πιο ακραίο παράδειγμα είναι ο διάλογος των Μηλίων στον Θουκυδίδη, όπου οι Μηλιοί επικαλούνται μεν το δίκαιο έναντι της επεκτατικής πολιτικής των Αθηναίων, το αποτέλεσμα όμως είναι ο εξανδραποδισμός της Μήλου⁵². Ο Θουκυδίδης, ένας οξυδερκής παρατηρητής της πραγματικότητας, δεν έχει πολλές αναστολές να παρουσιάσει τον Αθηναίο ομιλητή στη Σπάρτη πριν ξεσπάσει ο Πελοποννησιακός πόλεμος να λέει κυνικά: «Από πάντα υπάρχει η αρχή ότι ο αδύνατος υπακούει στη θέληση του δυνατού κι εμείς έχουμε την πεποίθηση πως το αξίζουμε»⁵³, σε πλήρη αντίθεση με την αντίληψη του Πλάτωνα, ο οποίος προσπαθεί στο πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας* του να πείσει, μέσω του Σωκράτη, ότι η δικαιοσύνη υπερτερεί της ισχύος του δυνατού αφ' εαυτής⁵⁴. Βέβαια, όπως θα δούμε παρακάτω, συχνά και οι Ρωμαίοι επικαλούνται το δίκαιο. Αλλά εκείνοι το κάνουν με σκοπό περισσότερο να αιτιολογήσουν μια συγκεκριμένη δράση και να επιρρίψουν ευθύνες, κυρίως στην Καρχηδόνα.

Με προφητικά λόγια, λοιπόν, ο Φιλοποίμην είπε ότι γνωρίζει πως αργά ή γρήγορα η Ελλάδα υποταγμένη θα αναγκαστεί να υπακούει σε κάθε εντολή των Ρωμαίων αλλά αναρωτιέται: «ποιό από τα δύο θα ήθελε κάποιος, να το δει να γίνεται όσο το δυνατόν πιο σύντομα ή το αντίθετο;» και απαντά μόνος του «Νομίζω όσο το δυνατόν πιο αργά» (13.6). Στο τέλος ξεκαθαρίζει σε ποιο σημείο διαφέρει η δική του πολιτική από εκείνη του Αρίσταινου· εκείνος δηλαδή βιάζεται να δει να γίνεται πολύ σύντομα ό,τι είναι αναπόφευκτο και να το βοηθήσει όσο μπορεί, ενώ ο ίδιος αντιστέκεται σε αυτό και προσπαθεί να το αποτρέψει, όσο περνάει από το χέρι του (13.7). Σε αυτό το σημείο διακρίνεται ο ρομαντισμός του Φιλοποίμενα, του «τελευταίου των Ελλήνων». Διακρίνει το αναπόφευκτο τέλος που θα έχει η πορεία της ελληνικής πολιτικής ζωής αλλά το τοποθετεί αόριστα στο μέλλον και σε κάποιο χρονικό σημείο που ο ίδιος δεν θα είναι πλέον στη ζωή, ώστε να το βιώσει.

⁵² Θουκ. 5.85-113. Για το *δίκαιον* στους λόγους του Θουκυδίδη βλ. Heath 1990.

⁵³ Θουκ. 1.73. Για τον ιμπεριαλισμό των Αθηναίων βλ. Orwin 1986.

⁵⁴ Πλάτ. *Πολ.* Και ο Αριστοτέλης ομολογεί ότι πάντοτε οι αδύνατοι επιδιώκουν την ισότητα και το δίκαιον, ενώ αντίθετως οι ισχυροί δεν καταβάλλουν καμία φροντίδα γι' αυτά. *Αριστ. Πολ.* 6.3.

Ο Πολύβιος, έχοντας εκθέσει τις πολιτικές απόψεις των δύο πολιτικών των νεανικών του χρόνων, αμέσως μετά κάνει και μια κρίση γι' αυτές. «Απ' όσα έχουν προαναφερθεί είναι φανερό ότι η πολιτική του ενός ήταν σωστή, του άλλου εύσχημη, αλλά και των δύο ασφαλής (τοῦ μὲν καλήν, τοῦ δ' εύσχημονα τήν πολιτείαν, ἀμφοτέρας γε μὴν ασφαλεῖς). Μολονότι λοιπόν οι τότε περιστάσεις ήταν πολύ κρίσιμες και για τους Ρωμαίους και για τους Έλληνες κατά τους πολέμους εναντίον του Φιλίππου και του Αντιόχου, ωστόσο και οι δύο διατήρησαν ακέραια τα δίκαια των Αχαιών απέναντι στους Ρωμαίους (ἀμφοτέροι διετήρησαν ἀκέραια τὰ δίκαια τοῖς Αχαιοῖς πρὸς Ῥωμαίους). Ωστόσο επικρατούσε η φήμη ότι ο Αρίσταινος ήταν πιο φιλικός προς τους Ρωμαίους από τον Φιλοποίμενα» (13.8-10). Με αυτό το σχόλιο αποδεικνύεται ότι και οι δύο αυτοί πολιτικοί ήταν ικανοί να αντεπεξέλθουν στα ζητούμενα του καιρού τους, φαίνεται όμως και μια συμπάθεια του Πολυβίου προς τον Φιλοποίμενα, τον οποίο άλλωστε εμφανίζει να προοιωνίζεται αυτό που ο ίδιος ήδη ξέρει, την υποδούλωση της Ελλάδος στους Ρωμαίους. Από την άλλη πλευρά ο Αρίσταινος μπορεί να αποτελεί το alter ego του Πολυβίου. Ο ίδιος επιχειρώντας να εξηγήσει πώς η Ρώμη έγινε κυρίαρχος του κόσμου και να αναδείξει τις αρετές των ανθρώπων της αναδείχθηκε (ή έγινε) αναμφισβήτητα φίλος της Ρώμης. Έτσι στην αντιπαράθεση των δύο αυτών πολιτικών μπορεί να διακρίνει κάποιος το ρεαλισμό - μέσω του Αρίσταινου όπως αποδείχτηκε εκ του αποτελέσματος - και το ρομαντισμό - μέσω του Φιλοποίμενα, τον οποίο θαύμαζε⁵⁵ - του ίδιου του Πολυβίου.

Ο συνδυασμός των απόψεων που εκφράζονται μέσω των δύο αυτών πολιτικών παρατηρείται και σε ένα λόγο ήσσανος πολιτικής σημασίας που εκφώνησε ο ίδιος ο Πολύβιος στη συνέλευση της Αχαϊκής Συμπολιτείας το 169 π.Χ (28.7.8-13), όπου υιοθετεί - όπως φαίνεται και από όλη την πολιτική του έναντι της Ρώμης - την προσέγγιση της μέσης οδού⁵⁶. Η συζήτηση γίνεται για να ρυθμιστεί το πρόβλημα που προέκυψε από ανάκληση αρχικής απόφασης για απονομή τιμών προς το βασιλιά της Περγάμου Ευμένη. Ο Πολύβιος αναφερόμενος στον εαυτό του σε τρίτο πρόσωπο λέει ότι:

«πήρε το λόγο και μίλησε διεξοδικά. Τάχθηκε με τη γνώμη των πολλών, υποδεικνύοντας το αρχικό ψήφισμα των Αχαιών, που έγραφε: Οι αταίριαστες και

⁵⁵ Για το θαυμασμό του Πολυβίου προς τον Φιλοποίμενα, του οποίου αφιέρωσε ξεχωριστή μονογραφία βλ. Pedech 1982.

⁵⁶ Champion 2004b, 205.

παράνομες τιμές πρέπει να ανακληθούν (δεῖ τὰς ἀπρεπεῖς ἀρθῆναι τιμὰς καὶ τὰς παρανόμους), ὄχι ὅλες, μα τον Δία. Ο Σωσιγένης και ο Διοπείθης, που εκείνον τον καιρό ήταν δικαστές [στη Ρόδο] και είχαν κάποιες προσωπικές διαφορές με τον Ευμένη, βρήκαν την αφορμή αυτή και είχαν ανακαλέσει ὅλες τις τιμές του βασιλιά· και αυτό το είχαν κάνει αντίθετα με το ψήφισμα των Αχαιών και τη δικαιοδοσία που τους είχε δοθεί, και το πιο σπουδαίο, αντίθετα με το δίκαιο και το σωστό (παρὰ τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλῶς ἔχον). Διότι οι Αχαιοί αποφάσισαν να ανακαλέσουν τις τιμές για τον Ευμένη, ὄχι επειδὴ είχαν ζημιωθεί σε κάτι, αλλά επειδὴ ζητούσε τιμές μεγαλύτερες ἀπὸ τις ευεργεσίες που τους είχε κάνει. Γι' αυτό εἶπε ὅτι πρέπει, ὅπως ακριβῶς οι δικαστές είχαν βάλει την προσωπική ἔχθρα τους πάνω ἀπὸ τη σωστή στάση των Αχαιών και είχαν ακυρώσει ὅλες τις τιμές, ἔτσι και οι Αχαιοί να θεωρήσουν ὅτι το πιο σημαντικό είναι να κάνουν ὄ,τι ἔχουν υποχρέωση και ταιριάζει και να διορθώσουν το λάθος των δικαστῶν και γενικά την ἀνόητη ἐνέργεια κατὰ του Ευμένη, και μάλιστα αφού αυτή η χάρη θα γίνει ὄχι μόνο στον ἴδιο το βασιλιά, αλλά ἀκόμη περισσότερο στον ἀδελφό του Ἄτταλο».

Σε αυτόν το λόγο φαίνονται πολλά ἀπὸ τα στοιχεία που χρησιμοποιεῖ ο Πολύβιος γενικά στους λόγους που παραθέτει. Ξεκινᾶ παρουσιάζοντας ἀποδείξεις υπέρ αὐτοῦ που καλεῖται να υπερασπιστεῖ, ἐνῶ με το ἐπιφώνημα «μα τον Δία» (μὰ Δία) δίνει ζωντάνια στο λόγο του. Κατηγορώντας τους δικαστές Σωσιγένη και Διοπείθη ως υπεύθυνους για την παράβαση της ἀπόφασης των Αχαιών, ξεκαθαρίζει πως το λάθος είναι συγκεκριμένο, περνώντας ἀπὸ το γενικό (οι Αχαιοί) στο εἰδικό (οι δικαστές). Μετά ἀπὸ αυτήν τη διευκρίνιση εκφράζει την ἀποψη ὅτι η ἀνάκληση ἐγίνε ἀντίθετα με το δίκαιο και το σωστό (τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλῶς ἔχον). Μια ἀπόφαση, κατὰ τον Πολύβιο, λοιπόν, πρέπει να λαμβάνεται μόνο αν είναι δίκαιη (πάνω ἀπ' ὅλα) ἢ σωστή. Ὅπως ὅμως κατηγορεῖ τους δικαστές ὅτι ἀφαίρεσαν ἀδίκαια τις τιμές ἀπὸ τον βασιλιά, ἔτσι αἰσθάνεται την ἀνάγκη να διευκρινίσει ὅτι η ἀπόφαση των Αχαιών ἦταν να ανακληθούν οι τιμές που του είχαν ἀποδοθεῖ πάνω ἀπὸ αυτές που ἀξίζε. Αποδίδει ἔτσι μια συμμετρία μέσα στο λόγο του για μια δίκαιη ἀπόφαση. Απὸ τη μια είναι σωστό να ἀποδοθούν τιμές στο βασιλιά, ἀπὸ την ἄλλη αυτές πρέπει να είναι ἀνάλογες με την προσφορά του. Είναι ὅμως πιθανό, σε αυτό το σημείο, να φαίνονται και οι λεπτοὶ διπλωματικοὶ χειρισμοὶ του πολιτικού Πολυβίου, ο οποίος μπορεί να καλεῖ το βασιλιά σε μεγαλύτερη προσπάθεια στις σχέσεις του με τη Συμπολιτεία, με σκοπό

φυσικά να κερδίσουν από αυτό οι Αχαιοί⁵⁷. Στο τέλος περνάει - αντίστροφα τώρα – από το ειδικό, το λάθος των δικαστών, στο γενικό, στη σωστή απονομή τιμών από τους Αχαιούς, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τη συμμετρία του λόγου.

Οι τρεις αυτοί λόγοι, καθώς και η κρίση για τους δύο πρώτους, εμπεριέχουν όλη την ουσία των επιχειρημάτων που χρησιμοποιούνται από τους πολιτικούς ή τους στρατιωτικούς στους λόγους που παραθέτει ο Πολύβιος στο έργο του. Όπως έδειξε ο Wooten στους λόγους που εκφώνησαν Έλληνες⁵⁸, κάτι που ως ένα βαθμό ισχύει και για τους λόγους των Ρωμαίων και των Καρχηδονίων, τα επιχειρήματα είναι το συμφέρον, το σωστό (*καλόν*) και το δίκαιο, με τάση να επικεντρώνεται σε ένα επιχείρημα αλλά συχνά και με συνδυασμό επιχειρημάτων. Όπως είδαμε, ο Αρίσταινος πρεσβεύει το σωστό και το συμφέρον και ο Φιλοποίμην το δίκαιο, ενώ ο ίδιος ο Πολύβιος μίλησε υπέρ του σωστού και του δίκαιου. Όμως μέσα από αυτούς τους λόγους δε φάνηκαν μόνο τα επιχειρήματα βάσει των οποίων καλούνται οι ακροατές να πάρουν μια απόφαση αλλά και κάποια από τα μέσα πειθούς που έχουν χρησιμοποιηθεί. Ο Αρίσταινος συγκρίνει την Αχαιϊκή Συμπολιτεία με έναν άνθρωπο που κρατάει ταυτόχρονα και το δόρυ και το κηρύκειο (24.12.1), χρησιμοποιώντας έτσι μια μεταφορά. Οι μεταφορές σε άλλους λόγους και ανάλογα με τις περιστάσεις μπορεί να είναι πολύ ζωνχές. Στο λόγο του Φιλοποίμενα έχουν χρησιμοποιηθεί δραματικά στοιχεία, έχει εκτεθεί όμως και πόσο σημαντικό είναι μια απόφαση να τιμά και να μην προσβάλλει αυτούς που την παίρνουν, ενώ στον ίδιο του το λόγο ο Πολύβιος έχει περάσει στον αναγνώστη τη ζωντανιά του και έχει χρησιμοποιήσει και αποδεικτικά στοιχεία. Επίσης έχει φανεί ο φόβος (στην περίπτωση του κινδύνου των Ρωμαίων) ως τρόπος πειθούς και ακόμα μια πολύ ελαφριά μορφή θρησκευτικότητας, που όπως θα δούμε διαποτίζει όλους – λιγότερο ή περισσότερο – τους λόγους στις 'Ιστορίες' του Πολυβίου, ενώ βασικό στοιχείο για μια απόφαση είναι κατά πόσο αυτή είναι ασφαλής για αυτούς που την λαμβάνουν.

⁵⁷ Pedech 1964, 283.

⁵⁸ Wooten 1974.

2.2. Τα πολιτικά επιχειρήματα στην πράξη

Στην ελληνική συμβουλευτική ρητορική, από την κλασική εποχή, εφαρμόζονται δύο διαφορετικές τεχνικές. Στη μία ο ομιλητής τείνει να εφιστά το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής του ακροατηρίου σε ένα μόνο είδος επιχειρήματος. Άλλες φορές είναι το δίκαιο, άλλες φορές το σωστό, άλλες το πιθανό, αλλά σε λόγους που επιτυγχάνουν να πείσουν συνήθως το επίκεντρο είναι το συμφέρον, το οποίο θεωρείται ως η πραγματική βάση της πολιτικής⁵⁹. Ενίοτε ένα επιχείρημα ενισχύεται με ένα άλλο, αλλά σίγουρα αποκλείεται ο συνδυασμός συμφέροντος και δικαίου. Η άλλη τεχνική είναι η προσπάθεια μιας σύνθεσης επιχειρημάτων, με ανάλογη έμφαση στο καθένα από αυτά⁶⁰. Η πρώτη έχει ως κύριο εκπρόσωπό της τον Θουκυδίδη, ενώ η δεύτερη τον Ισοκράτη. Και τις δύο τεχνικές εφάρμοσε ο Δημοσθένης⁶¹, ο οποίος είναι πιθανό να επηρέασε όλη την ελληνιστική ρητορική και ως εκ τούτου και τον ίδιο τον Πολύβιο⁶², αν και δεν είναι τόσο η επίδραση του Δημοσθένη που «επιβάλλει» στον Πολύβιο (και στους ομιλητές του) να χρησιμοποιήσει παρόμοια τεχνική όσο οι ιστορικές συνθήκες. Ένας Έλληνας πολιτικός κατά τον τρίτο και δεύτερο αιώνα π.Χ. πρέπει να κινηθεί με βάση το περιθώριο ελευθερίας που έχει, το οποίο είναι σαφώς πιο περιορισμένο σε σχέση με δύο αιώνες νωρίτερα. Επομένως πρέπει να βρει πολλούς τρόπους για να προσεγγίσει ένα θέμα. Με άλλο τρόπο θα προσεγγίσει τους Ρωμαίους, που ελέγχουν την πολιτική της εποχής και με άλλο τρόπο μια ελληνική πόλη, με την οποία βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο ελευθερίας· και φυσικά με εντελώς διαφορετικό τρόπο θα προσεγγίσουν ένα θέμα οι Ρωμαίοι ή οι Καρχηδόνιοι. Η δύναμη των Ρωμαίων επιτρέπει μια προσέγγιση των πολιτικών πραγμάτων ανάλογη με εκείνη που αντιμετώπιζαν τα πράγματα οι Αθηναίοι τον 5^ο αι. π.Χ., μόνο που οι Ρωμαίοι είναι πιο διπλωμάτες και εμφανίζονται πάντα ως δίκαιοι, χωρίς να φαίνεται τόσο έντονα ότι πάνω απ' όλα και αυτοί το συμφέρον τους λαμβάνουν υπ' όψιν για τη λήψη οποιασδήποτε απόφασης. Αν, για παράδειγμα, η απόφαση για την τιμωρία των Μυτιληναίων, λόγω της αποστασίας τους, από τους Αθηναίους το 427 π.Χ.

⁵⁹ Kennedy 1959, 131. Αναλυτικά για τα επιχειρήματα ανά κατηγορία λόγου βλ. Αριστ. *Ρητ.* 1358b.

⁶⁰ Kennedy 1959, 132.

⁶¹ Kennedy 1959, 136 κ.ε.

⁶² Wooten 1974, 248. Άλλη γνώμη έχει ο Wiedemann 1990, 294-95, ο οποίος αναλύει το έργο συνολικά από ρητορική σκοπιά και βλέπει ομοιότητες με τον Θουκυδίδη.

λαμβάνεται καθαρά και μόνο με γνώμονα το συμφέρον της Αθήνας⁶³, πράγμα που δεν θα ξένιζε κανέναν σύγχρονο, ο Ρωμαίος Τίτος Κοϊντίος Φλαμίνιος μετά τη νίκη του στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. και το συνέδριο των συμμάχων στα Τέμπη, λέει ότι θα χειριστεί τα πράγματα με τρόπο ώστε να μην μπορεί να αδικεί ο Φίλιππος Ε΄ τους Έλληνες, αλλά και ο ίδιος δεν θα αδικήσει τον Φίλιππο, γιατί ποτέ οι Ρωμαίοι δεν αδικούν όσους πολεμούν για πρώτη φορά, φέρνοντας ως παράδειγμα τους πολέμους τους με τους Καρχηδονίους⁶⁴.

Παρακάτω θα εξετάσουμε μερικούς λόγους για να δούμε πώς χρησιμοποιούνται τα πολιτικά επιχειρήματα στην πράξη την εποχή που εξιστορεί ο Πολύβιος και να φανούν οι διαφορές ανάλογα με τη θέση στην οποία βρίσκεται η μερίδα ή ο λαός που εκπροσωπεί ο κάθε ομιλητής.

2.2.1. το συμφέρον

Ο Φιλοποίμη, μιλώντας σε μια συνέλευση στη Σπάρτη το 192 π.Χ. (20.12.5-7), σε πολύ διαφορετικά συμφραζόμενα από το λόγο που εκφώνησε κατ' αντιπαραβολή προς τον Αρίσταινο μερικά χρόνια αργότερα (που ήδη εξετάσαμε), λέει ότι μια πολιτεία πρέπει να προβαίνει στις ενέργειές της εξετάζοντας αν αυτές τη συμφέρουν. Για την ακρίβεια ο πολιτικός της Αχαϊκής Συμπολιτείας δίνει διάλεξη για το συμφέρον. Ο λόγος γίνεται με αφορμή κάποιες τιμές που οι Σπαρτιάτες απένειμαν στον Φιλοποίμενα. Όταν πήγε στη συνέλευση και αφού τους ευχαρίστησε για την τιμή που του έκαναν αλλά και γενικά για τη φιλική διάθεση απέναντί του είπε «ότι δέχεται την καλοπροαίρετη προσφορά τους, αλλά δυσκολεύεται με τον χειρισμό του θέματος. Διότι τέτοιου είδους τιμές και στεφάνια δεν πρέπει να προσφέρονται στους φίλους, από τους οποίους, όποιος βάλει το στεφάνι στο κεφάλι του, δε θα ξεπλύνει ποτέ τη σκουριά, αλλά πολύ περισσότερο στους εχθρούς, ώστε οι φίλοι, διατηρώντας την ελευθερία του λόγου τους, να γίνονται πιστευτοί από τους Αχαιούς, όταν έχουν σκοπό να βοηθήσουν την πόλη τους, ενώ οι εχθροί καταπίνοντας το δόλωμα, ή να αναγκάζονται να συνηγορούν για χάρη τους ή, όταν σιωπούν, να μη μπορούν να προξενήσουν καμία βλάβη». Ο συλλογισμός του Φιλοποίμενα είναι εκ πρώτης όψεως μάλλον ανορθόδοξος. Είναι η κατεξοχήν έκφραση αυτών που λέει ο Αριστοτέλης για

⁶³ Θουκ. 3.37-40, 42-48. Τόσο ο Κλέων, όσο και ο Διόδοτος κρίνουν αν τους συμφέρει η εξόντωση των Μυτιληναίων και όχι αν είναι δίκαιη. Βλ. Orwin 1984.

⁶⁴ Πολυβ. 18.37.1-12.

τους συμβουλευτικούς λόγους, στους οποίους κυρίαρχο στοιχείο είναι το συμφέρον⁶⁵. Ξενίζει η πρόταση για προσφορά τιμών στους εχθρούς. Η λογική όμως είναι να δημιουργεί κάποιος υποχρεώσεις. Δε συμφέρει δηλαδή να δίνει δώρα στους φίλους. Η απονομή τιμών και δώρων θα έκανε τους φίλους να μη μπορούν να εκφράσουν τη γνώμη τους σε κάποια δύσκολη στιγμή, καθώς αν διαφωνούσαν θα φαίνονταν αχάριστοι. Οι φίλοι πρέπει να είναι ελεύθεροι να εκφράζονται όπως εκείνοι νομίζουν καλύτερα. Αντίθετα, με την απονομή τιμών σε εχθρούς μπορεί να επιτευχθεί αυτή η δέσμευση. Αυτό που λέει εδώ ο Φιλοποίμην ως προειδοποίηση σε μια σύμμαχο πόλη θα το εκφράσει λίγα χρόνια αργότερα, το 185 π.Χ., και ο Σικυώνιος Απολλωνίδας οργισμένος εναντίον του βασιλιά Ευμένη, ο οποίος, με μια παροχή ενός μεγάλου χρηματικού ποσού θα προσπαθήσει να δεσμεύσει υπέρ του την Αχαϊκή Συμπολιτεία, η οποία αν δεν υπακούει στο μέλλον στις εντολές του θα φαίνεται αχάριστη⁶⁶.

Έτσι λοιπόν είναι ξεκάθαρο ότι ο στόχος του Φιλοποίμενα είναι η πολιτική απόφαση να είναι συμφέρουσα. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι στην πραγματικότητα και ο Φιλοποίμην θεωρεί προτεραιότητα το συμφέρον. Βέβαια, εδώ γίνεται με πολύ ηθικούς όρους που μάλλον δεν ταιριάζουν στο στρατιωτικό περιβάλλον της εποχής. Είναι όμως ένας τρόπος για τον Πολύβιο να εκθέσει το ήθος του πολιτικού που θαύμαζε τόσο. Στην αντιπαράθεσή του με τον Αρίσταινο (24.12, 24.13.1-7) υποστηρίζει πάνω απ' όλα το δίκαιο. Το δίκαιο, λοιπόν, υποστηρίζεται καθαρά και μόνο σε σχέση με τους Ρωμαίους, οι οποίοι ελέγχουν την πολιτική πραγματικότητα. Εκείνοι οι λόγοι εκφωνήθηκαν εξάλλου μετά τον πόλεμο των Ρωμαίων με τον Αντίοχο και τη διάλυση της συμμαχίας τους με τους Αιτωλούς και είχε γίνει πλέον πιο ξεκάθαρη η θέση των Ρωμαίων στην ελληνική πολιτική σκηνή. Στη συζήτηση με τους Σπαρτιάτες πρόκειται για δύο πολιτικές οντότητες - στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουν φιλικές σχέσεις - οι οποίες βρίσκονται στο παραδοσιακό ελληνικό πολιτικό περιβάλλον.

Ο Αιτωλός Αγέλαος, σε έναν από τους πιο γνωστούς και ζωντανούς ρητορικούς λόγους στο έργο του Πολυβίου (5.104.1-11), αγορεύει στο συνέδριο της Ναυπάκτου που συγκλήθηκε το 217 π.Χ., ενώ παράλληλα βρισκόταν σε εξέλιξη ο Β' Καρχηδονιακός πόλεμος στην Ιταλία, με σκοπό τον τερματισμό του Συμμαχικού

⁶⁵ Αριστ. *Ρητ.* 1358b. Βλ. παραπάνω.

⁶⁶ Πολυβ. 22.8.1-8.

πολέμου⁶⁷. Παρόλο που χρησιμοποιεί πολλά μέσα για να πείσει το ακροατήριο να ειρηνεύσει, το πολιτικό του επιχείρημα είναι ένα, ότι συμφέρει η ειρήνη. Ο λόγος του έχει δύο αποδέκτες, τους συμμάχους απ' τη μια και τον βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Ε' απ' την άλλη. Οφείλουν, λέει, να ομονοήσουν και να στρέψουν τα βλέμματά τους στη Δύση γιατί είναι φανερό στον καθένα ότι όποιος νικήσει (Καρχηδόνιοι ή Ρωμαίοι) δεν θα αρκεστεί στην Ιταλία και τη Σικελία. Καλό είναι να καιροφυλακτούν, και πάνω απ' όλα ο Φίλιππος, ο οποίος, αντί να φθείρει τους Έλληνες και να τους κάνει ευκολονίκητους, πρέπει να φροντίζει γι' αυτούς, ώστε αυτοί να είναι φίλοι του και να τον βοηθούν σε περίπτωση εξωτερικής επίθεσης. Η ειρήνευση, δηλαδή, συμφέρει τον Φίλιππο παρόλο που κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου είχε πολλές επιτυχίες και βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση. Αν όμως είχε σχέδια για τη δύση έπρεπε να τερματίσει πρώτα τον πόλεμο. Και οι Αιτωλοί θα ήταν προφανώς διατεθειμένοι για ειρήνευση, ακόμα κι αν γνώριζαν τα σχέδια του Φιλίππου, καθώς ήταν εξουθενωμένοι από τον πόλεμο⁶⁸. Κλείνοντας ο Αγάλαος το λόγο του, ο οποίος παρατίθεται από τον Πολύβιο σε πλάγιο λόγο που στο τέλος γίνεται ευθύς, λέει στον Φίλιππο να αναβάλλει την επίλυση των διαφορών του με τους Έλληνες για άλλη ώρα. «διότι έτσι και περιμένει να σταθούν πάνω από τους ελληνικούς τόπους τα σύννεφα που φαίνονταν τότε από τη δύση (τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη), είπε ότι πολλοί φοβάται "μήπως οι ανακωχές και οι πόλεμοι και γενικά αυτά τα παιχνίδια, που τώρα παίζουμε μεταξύ μας, χαθούν από όλους μας σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα ευχόμαστε στους θεούς να έχουμε τη δυνατότητα αυτή, δηλαδή και να πολεμούμε, όταν θέλομε, και να κάνομε ειρήνη μεταξύ μας και γενικά να έχουμε τη δύναμη να ρυθμίζομε τις μεταξύ μας διαφορές"». Είναι ξεκάθαρο λοιπόν ότι ο πόλεμος πρέπει να τερματιστεί διότι πάνω απ' όλα αυτό τους συμφέρει. Ούτε για τις αδικίες του πολέμου γίνεται λόγος ούτε τίθενται ηθικά ζητήματα αναφορικά με έναν πόλεμο. Άλλωστε στην πραγματικότητα δε μιλάει για οριστικό τερματισμό του πολέμου αλλά μόνο για μια αναβολή. Όταν δηλαδή περάσει ο εξωτερικός κίνδυνος, που είναι κοινός για όλους τους Έλληνες ανεξάρτητα από τις δικές τους διαφορές, θα είναι σε θέση να λύνουν τις διαφορές τους με όποιον τρόπο θέλουν, είτε αυτός είναι ειρηνικός, είτε πολεμικός. Ο συγκεκριμένος λόγος είναι πολύ σημαντικός για έναν επιπλέον λόγο. Δίνεται στον Πολύβιο η δυνατότητα να δείξει πως «από αυτή τη

⁶⁷ Ο Morkholm 1967 υποστηρίζει ότι ο λόγος είναι αποκύημα της φαντασίας του Πολυβίου, ενώ ο Deininger 1973 επιχειρηματολογεί υπέρ της αυθεντικότητάς του. Ο Morkholm 1974 επιχειρηματολογεί ξανά κατά της αυθεντικότητας του λόγου με όχι πολύ πειστικά επιχειρήματα.

⁶⁸ Champion 1997, 119.

χρονική περίοδο η ιστορία συμβαίνει να αναπτύσσεται σαν οργανική ενότητα, να γίνεται διαπλοκή των ιστορικών γεγονότων (συμπλέκεσθαι) της Ιταλίας και της Λιβύης, των Ασιατικών και των Ελληνικών και να υπάρχει αναγωγή όλων σ' ένα κεντρικό σημείο»⁶⁹. Άλλωστε ο Πολύβιος ξεχώρισε αυτόν το λόγο μεταξύ άλλων που εκφωνήθηκαν στη συγκεκριμένη περίπτωση⁷⁰ γιατί, τόσο πολιτικά όσο και ιστοριογραφικά, αποτελεί κομβικό σημείο για όσα πραγματεύεται.

Το συμφέρον όμως δεν είναι επιχείρημα μόνο της ελληνικής πολιτικής σκέψης. Ο Αννίβας π.χ. αμέσως μετά τη διάβαση των Άλπεων το 218 π.Χ. και μετά από πάρα πολλές ταλαιπωρίες που υπέστη ο στρατός του ενθαρρύνει τους στρατιώτες του να προχωρήσουν στην Ιταλία και να συνεχίσουν τον αγώνα τους εναντίον των Ρωμαίων μέχρι την τελική νίκη (3.63.3-13). Αφού χρησιμοποίησε ένα έξυπνο τέχνασμα, που θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, τους λέει ότι «αν πολεμώντας πάθουν κάτι, κάνοντας αγώνα ως την έσχατη αναπνοή τους για την πιο ωραία ελπίδα θα πεθάνουν πολεμώντας χωρίς να δοκιμάσουν κανένα κακό, ενώ όσοι νικιούνται και εξαιτίας της επιθυμίας τους να ζήσουν ανέχονται να το βάζουν στα πόδια ή κατά κάποιο άλλο τρόπο προτιμούν τη ζωή δοκιμάζουν κάθε κακό και κάθε δυστυχία. Διότι κανένας τους δεν είναι τόσο απερίσκεπτος, που θυμάται την απόσταση, τους εχθρούς και τις κακουχίες που πέρασαν, ώστε να ελπίζει ότι φεύγοντας θα φτάσει κάποτε στην πατρίδα του». Τους εξηγεί δηλαδή ότι συμφέρει να πολεμήσουν για να κερδίσουν όσα εξαρχής διεκδίκησαν αλλά και ότι, αντίθετα, δεν τους συμφέρει τίποτ' άλλο. Στην πραγματικότητα είναι η μόνη επιλογή που έχουν⁷¹. Αν είναι να μη νικήσουν, έχουν τόσες κακές συνέπειες να υποστούν, που ακόμη και ο θάνατος είναι καλύτερη λύση, προκειμένου να τις αποφύγουν.

2.2.2. το δίκαιο

Χαρακτηριστικότερος από τους λόγους των Ελλήνων στο έργο του Πολυβίου με επιχείρημα το δίκαιο είναι ο λόγος του βασιλιά Ευμένη στη ρωμαϊκή Σύγκλητο το 189 π.Χ., μετά το τέλος του νικηφόρου πολέμου εναντίον του Αντιόχου Γ', με θέμα την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων και τη διανομή των εδαφών που πήραν από τον Αντίοχο (21.19-21)⁷². Αφού αρχικά μιλά κατά των Ροδίων και προειδοποιεί

⁶⁹ Πολυβ. 1.3.4. Αναλυτικά βλ. Champion 1997, 112-117.

⁷⁰ Πολυβ. 5.103.8-9.

⁷¹ Wiater 2010, 81.

⁷² Ο Koehn 2007, 264 κ.ε. υποστηρίζει ότι ο λόγος του Ευμένη, όπως παρατίθεται από τον Πολύβιο δεν είναι αυθεντικός. Ο Ευμένης, βέβαια, απέρριψε την απαίτηση των Ροδίων για γενική παραχώρηση

για τις συνέπειες λέει στη συνέχεια: «Ζητώ από εσάς, να είστε υποψιασμένοι ως προς αυτό το σημείο, μήπως χωρίς να το καταλάβετε, άλλους τους δυναμώνετε περισσότερο απ' όσο πρέπει και αποδυναμώνετε χωρίς λόγο τους φίλους σας, ευεργετώντας από τη μια όσους έχουν υπάρξει εχθροί σας και παραμελώντας από την άλλη και αδιαφορώντας για τους αληθινούς φίλους σας». Εκθέτει λοιπόν σε αυτήν την περίπτωση την πιθανή αδικία που κινδυνεύει να υποστεί ο ίδιος και την ισχυροποιεί αντιπαραβάλλοντάς τη με την ακριβώς αντίθετη περίπτωση της ευεργεσίας ανθρώπων που δεν το δικαιούνται. Ο τόνος του όμως είναι ήπιος. Στη συνέχεια ισχυροποιεί τη θέση του φέρνοντας αποδείξεις από την αφοσίωση του πατέρα του και αμέσως μετά αποδεικνύει τη δική του αφοσίωση προς τους Ρωμαίους. Λίγο πριν κλείσει το λόγο του ο Ευμένης αντιπαραβάλλει για άλλη μια φορά την πιθανή αδικία εναντίον του προς την εύνοια έναντι προγενέστερων εχθρών. «Επειδή πολλοί έχετε δει με τα μάτια σας και όλοι ξέρετε ότι λέω την αλήθεια, είναι δίκαιο (δικαίον έστι) να φροντίσετε για μένα όπως πρέπει. Διότι θα ήταν πιο φοβερό αν αυτούς που πρώτα ήταν εχθροί σας (Μασσανάσης, Πλευράτος) τους έχετε ευεργετήσει και από την άλλη να περιφρονήσετε εμένα, που από τα χρόνια των προγόνων μου έχω συμπράξει μαζί σας στα πιο μεγάλα και λαμπρά κατορθώματα». Θεωρεί πως μόνο οι Ρωμαίοι έχουν το δικαίωμα να κρατήσουν αν θέλουν τις περιοχές που απέσπασαν από τον Αντίοχο στη Μ. Ασία αλλά κλείνοντας το λόγο του λέει: «αν αποχωρήσετε εντελώς από την Ασία κανένας δε δικαιούται περισσότερο από ό,τι εγώ να πάρει τα έπαθλα που έχουν προκύψει από τον πόλεμο. Είναι πολύ καλύτερο να ανταποδίδετε στους πραγματικούς φίλους σας τις χάρες που τους αξίζουν παρά να ευεργετείτε όσους υπήρξαν εχθροί σας». Βλέπομε λοιπόν ότι ο Ευμένης επανέρχεται συνεχώς στο ζήτημα της πιθανής αδικίας απέναντί του και της ευεργεσίας απέναντι σε ανθρώπους που δεν το αξίζουν. Ολόκληρος ο λόγος του είναι δομημένος πάνω σε αυτό το δίπολο. Το ξεκαθαρίζει στην αρχή του λόγου του και το επαναλαμβάνει δυο φορές στο τέλος δημιουργώντας την εντύπωση που θέλει. Ο Ευμένης επικαλείται βέβαια το δίκαιο σε αυτόν το λόγο, όπως άλλωστε όλοι οι πρεσβευτικοί λόγοι στη Ρώμη, αλλά προβάλλει επίσης και πολύ συγκεκριμένους λόγους, που έπρεπε να λάβει υπ' όψιν της η σύγκλητος, χωρίς να παραβλέψει το ιδεολόγημα της ελευθερίας των πόλεων⁷³. Άλλωστε οι αποφάσεις των Ρωμαίων παίρνονται πάντα με γνώμονα το

ελευθερίας στις πόλεις της Μ. Ασίας, αλλά από την πλευρά του ο ίδιος δεν προέβαλλε απαιτήσεις για την κατοχή της Μ. Ασίας.

⁷³ Για την πολιτική κατάσταση και τη νέα τάξη πραγμάτων μετά το 189 π.Χ. βλ. Koehn 2007.

συμφέρον τους, όπως φαίνεται και από την επίκληση του Ευμένη στη φιλία τους στο τέλος, και με αυστηρά πολιτικούς όρους και όχι συναισθηματικά, αν και δείχνουν πάντα την πολιτική ευελιξία αν κρίνουν, λόγω κακού υπολογισμού, ότι πρέπει να αλλάξουν στάση να το κάνουν⁷⁴.

Ένας λόγος εξίσου χαρακτηριστικός με του Ευμένη είναι του Ρόδιου Αστυμήδη, που εκφωνήθηκε το 165 ή 164 π.Χ.⁷⁵, επίσης μπροστά στη Σύγκλητο (30.31.3-18). Η συζήτηση αφορά τις σχέσεις της Ρόδου με τη Ρώμη, μετά τον τρίτο Μακεδονικό πόλεμο (171-168 π.Χ.) και τις αδικίες που οι Ρόδιοι έχουν υποστεί. Ο Πολύβιος παραθέτει αυτόν το λόγο σε σύγκριση με έναν λόγο που εκφώνησε ο ίδιος ομιλητής λίγο νωρίτερα. Αυτή τη φορά ο Αστυμήδης μίλησε πολύ καλύτερα. «Άφησε τις κατηγορίες σε βάρος άλλων και προχώρησε σε παρακλήσεις». Στη συνέχεια ισχυρίζεται ότι η πατρίδα του έχει πληρώσει τα λάθη της και εξηγεί τις ζημιές που έχουν υποστεί. «Αλλά αυτά ίσως έχουν κάποια δικαιολογία. Όμως την Καύνο την αγοράσαμε πληρώνοντας διακόσια τάλαντα στους στρατηγούς του Πτολεμαίου και τη Στρατονίκεια την πήραμε με μεγάλη ευγνωμοσύνη από τον Αντίοχο. Από αυτές τις δύο πόλεις έμπαιναν κάθε χρόνο στο δημόσιο ταμείο εκατόν είκοσι τάλαντα. Όλα αυτά τα έσοδα τα έχουμε στερηθεί, επειδή θέλομε να πειθαρχούμε στις εντολές σας». Με αυτόν τον τρόπο εκθέτει την οικονομική ζημία που έχει υποστεί η Ρόδος, ενώ με το να διευκρινίζει τις δωρεές που είχαν πάρει από τους δύο βασιλείς και τις οποίες έχασαν τώρα από τους Ρωμαίους προσπαθεί να δείξει την άδικη μεταχείριση που υφίστανται και η οποία στη συνέχεια εκφράζεται ευθέως. «Εξαιτίας αυτών έχετε επιβάλει στους Ροδίους για το λάθος τους μεγαλύτερο φόρο απ' ό,τι στους Μακεδόνες που ήταν πάντα εχθροί σας». Είναι ακριβώς το ίδιο επιχείρημα με του Ευμένη. Οι εχθροί ευεργετούνται και οι φίλοι, ειδικά αν κάνουν κάποιο λάθος, τιμωρούνται. Συνεχίζει να εκθέτει πως έχουν ζημιωθεί οι Ρόδιοι από τις ελευθερίες που οι Ρωμαίοι παραχώρησαν στη Δήλο. Αναγνωρίζει ότι κάποιοι διέπραξαν λάθη. «Εφόσον όμως ξέρετε καλά ότι ελάχιστοι ήταν οι αίτιοι τέτοιας απεισκευσίας και ότι όλοι αυτοί έχουν εξοντωθεί από τον ίδιο το λαό μας, γιατί είστε αδιάλλακτοι σε όσους δεν έχουν καμία ευθύνη, ενώ μάλιστα δίνετε την εντύπωση ότι είστε πάρα πολύ πράοι και μεγαλόψυχοι απέναντι σε όλους τους άλλους»; Ο Αστυμήδης, αφού εξειδικεύει τις ευθύνες (αντίθεση ειδικού - γενικού), επαναλαμβάνει ακριβώς όπως και ο Ευμένης τη

⁷⁴ Το ίδιο ακριβώς συμπέρασμα βγαίνει και από το επιχείρημα του Λυκόρτα στο λόγο του στο 24.8.3-5.

⁷⁵ Βλ. Walbank 1979, 455 κ.ε.

θέση ότι κάποιος αδικούνται και κάποιος ευεργετούνται, στάση πολύ κατάλληλη για διαπραγματεύσεις μεταξύ Ρωμαίων και υποδεέστερων ή υποδούλων⁷⁶, αλλά αυτή τη φορά σε πιο ήπιο και δραματικό τόνο· όχι ως κατηγορία. Ολόκληρος ο λόγος του Αστυμήδη είναι δραματικός και επικαλείται αποκλειστικά και μόνο την αδικία που υφίστανται εκθέτοντας τα πράγματα. Είναι εντελώς πραγματιστικός, καθώς μία προσπάθεια του Αστυμήδη να χρησιμοποιήσει άλλο ύφος μπροστά στη σύγκλητο (30.4) απέτυχε παταγωδώς.

Αν οι εξαρτώμενοι από τους Ρωμαίους Έλληνες χρησιμοποιούν το δίκαιο με κάποια δραματικότητα και απόλυτα ρεαλιστικά για να κερδίσουν την εύνοια των Ρωμαίων, είναι σίγουρο ότι αυτοί θα το χρησιμοποιούν πολύ διαφορετικά. Λίγο πριν από την οριστική λήξη του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας αποστέλλει μια πρεσβεία στους Καρχηδονίους για να διαμαρτυρηθεί για την καταπάτηση των συνθηκών από τους τελευταίους γύρω στο 203/2 π.Χ. Οι Καρχηδόνιοι είχαν συλλάβει αιχμάλωτα φορτηγά πλοία των Ρωμαίων και μεγάλο αριθμό εφοδίων, παραβιάζοντας έτσι τους όρκους και τις συνθήκες, ξεκινώντας εκ νέου τον πόλεμο που είχαν σταματήσει λίγο νωρίτερα. Η ρωμαϊκή πρεσβεία μιλάει με θάρρος στην Καρχηδόνα (15.1.5-14) και επιρρίπτει αμέσως ευθύνες για την καταπάτηση των συνθηκών, υπενθυμίζοντας πως λίγο νωρίτερα οι Καρχηδόνιοι είχαν στείλει απεσταλμένους στον Τύνητα, όπου παρακαλούσαν με εξευτελιστικό τρόπο - και τους το τονίζουν αυτό - «εξαιτίας της κοινής τύχης των ανθρώπων να μην πάθουν τίποτε ανεπανόρθωτο. Διότι η δική τους απερισκεψία θα είναι απόδειξη της ανωτερότητας των Ρωμαίων». Οι Ρωμαίοι λοιπόν, επιρρίπτοντας ευθύνες, δείχνουν ότι οι Καρχηδόνιοι παραβίασαν τους όρκους και τις συμφωνίες - βαριά παραπτώματα - έχουν το δίκαιο με το μέρος τους και νομιμοποιούνται να συνεχίσουν τον πόλεμο. Σε αντίθεση με τους λόγους του Ευμένη και του Αστυμήδη, που ουσιαστικά είναι παρακλήσεις στους κυρίους του παιχνιδιού, οι Ρωμαίοι εδώ νομιμοποιούν το δικαίωμά τους να συνεχίσουν τον πόλεμο εναντίον μιας άλλης ισάξιας δύναμης. Την ίδια τακτική είχαν ακολουθήσει οι δύο μεγάλες δυνάμεις του 5^{ου} αιώνα, Αθήνα και Σπάρτη, τις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου, επιρρίπτοντας η μία στην άλλη ευθύνες και προβάλλοντας παράλογες απαιτήσεις⁷⁷. Οι δύο αντίπαλοι ξαναπαίρνουν τα όπλα και τελικά οδηγούνται στη μάχη που θα κρίνει το τέλος του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου στη Ζάμα το 202 π.Χ. Εκεί, σε μια τελευταία

⁷⁶ Walbank 1979, 460.

⁷⁷ Θουκ. 1.126, 128-134, 139.

προσπάθεια για να λήξει ο πόλεμος χωρίς μάχη, ο Αννίβας επιδιώκει μια συνάντηση με τον Πόπλιο Κορνήλιο Σκιπίωνα, όπου του κάνει πρόταση για ανακωχή του πολέμου, ρεαλιστικά και επικαλούμενος τις μεταβολές της τύχης (15.6.4-7.9). Ο Σκιπίωνας στην απάντησή του (15.8) ξεκινά με μια επίθεση στους Καρχηδονίους και τους κατηγορεί για τον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο που έγινε για την κατοχή της Σικελίας. Ο ίδιος, χωρίς να υποτιμά τις μεταβολές της τύχης, υπολογίζει όμως και την ανθρώπινη κατάσταση όσο μπορεί. Είναι φανερό πως θεωρεί ότι η κατάσταση είναι καλή γι' αυτόν. «Αν έκανες τις προτάσεις αυτές όσο ήσουν στην Ιταλία, πριν περάσουν οι Ρωμαίοι στη Λιβύη, νομίζω πως δε θα διαψεύδονταν οι ελπίδες σου. Αφού έφυγες όμως από την Ιταλία χωρίς τη θέλησή σου και εμείς, περνώντας στη Λιβύη, επικρατήσαμε στην ύπαιθρο τα πράγματα έχουν αλλάξει πολύ». Ο Σκιπίωνας δηλαδή, έχοντας νομιμοποιήσει τα δίκαια των Ρωμαίων λέει ξεκάθαρα στον Αννίβα ότι δεν είναι σε θέση να κάνει διαπραγματεύσεις. Οι προτάσεις του θα ήταν ενδεχομένως αποδεκτές όσο αυτός είχε το πάνω χέρι στην Ιταλία και οι Ρωμαίοι βρίσκονταν σε άμυνα. Τώρα όμως, αφού από την πορεία των γεγονότων βρέθηκαν οι Καρχηδόνιοι σε άμυνα και όχι γιατί οικειοθελώς αποφάσισαν να σεβαστούν τους Ρωμαίους, δεν έχουν δικαίωμα να ζητούν διαπραγματεύσεις. Η λογική όμως αυτή του Σκιπίωνα σημαίνει ότι, αφού ο ίδιος βρίσκεται τώρα στη θέση που βρισκόταν ο Αννίβας όταν θα έπρεπε να είχε κάνει τις προτάσεις για ειρήνευση, οι Ρωμαίοι είναι αυτοί που θα έπρεπε τώρα να ζητούν την ειρήνη! Αυτή η αντίφαση δείχνει ότι ο Σκιπίωνας δεν μπορεί πραγματικά να πιστεύει πως κάποιος που βρίσκεται σε μια τόσο πλεονεκτική θέση θα έκανε ποτέ προτάσεις μειονεκτικές για τον ίδιο. Πολύ περισσότερο αφού δήλωσε ότι λαμβάνει υπ' όψιν τις μεταβολές της τύχης. Μπορεί να είχε πλέον το πάνω χέρι στον πόλεμο ο Σκιπίωνας, αλλά η νίκη των Ρωμαίων δεν ήταν καθόλου σίγουρη αφού η στρατιωτική δύναμη που είχαν να αντιμετωπίσουν ήταν μεγάλη και έμπειρη· και πολύ περισσότερο ο αντίπαλος στρατηγός δεν ήταν ένας άνθρωπος που είχε μάθει να χάνει στα πεδία των μαχών. Δε φαίνεται να ενδιαφέρει τον Σκιπίωνα τόσο το πραγματικό δίκαιο όσο πάνω απ' όλα η νομιμοποίηση των ενεργειών του. Βέβαια αυτή η στάση του Σκιπίωνα δύσκολα συμβαδίζει με την προσωπικότητά του όπως την περιγράφει ο Πολύβιος σε όλο το έργο του. Οπότε δεν αποκλείεται αυτός ο λόγος να είναι μια ανασύνθεση του Πολυβίου, που όταν περιέγραφε τα γεγονότα ήξερε την έκβαση του πολέμου και προσπάθησε λογικά να ανασυνθέσει το διάλογο των δύο στρατηγών, που έγινε με την παρουσία ελάχιστων συνοδών τους και μάλιστα έχοντας πάει παράμερα, έχοντας μαζί

τους μόνο από έναν διερμηνέα⁷⁸. Χαρακτηριστικό, ως προς την αξία των διαπραγματεύσεων, είναι το παράδειγμα των Κορινθίων, στον λόγο τους προς τους Αθηναίους το 436 π.Χ. κατά τη διαμάχη τους με τους Κερκυραίους για την Επίδαμνο, και το επιχείρημά τους περί διαιτησίας: «Ισχυρίζονται, φυσικά, ότι ήσαν πρόθυμοι, προτού ενεργήσουν, να υποβάλλουν τη διαφορά μας σε διαιτησία, αλλά μια τέτοια πρόταση δεν έχει αξία αν γίνεται από εκείνον που την κάνει έχοντας εξασφαλίσει θέση υπεροχής. Μια τέτοια πρόταση έχει αξία όταν υπάρχει ισότητα μεταξύ των δύο διαδίκων»⁷⁹. Μεγαλύτερη απόδειξη, όμως, για τη σκέψη και των ίδιων των Ρωμαίων αποτελεί η απόρριψη των προτάσεων για ειρήνη, του βασιλιά Αντιόχου όταν αυτός θα πολιορκήσει την Πέργαμο το 190 π.Χ., με πρόταση του βασιλιά Ευμένη, ο οποίος το θεωρεί αυτό αναξιοπρεπές⁸⁰, δηλαδή, ενώ πολιορκείται η πόλη να γίνονται διαπραγματεύσεις.

Παρακάτω ο Σκιπίωνας συνεχίζει να κατηγορεί τους Καρχηδονίους αυτή τη φορά για την πρόσφατη συμπεριφορά τους, τα παρακάγια τους δηλαδή για μια συμφωνία και την καταπάτηση των όρκων και των συμφωνιών. «Τι μου μένει να κάνω; Έλα στη θέση μου και πες μου. Να εξαλείψουμε τους σκληρούς όρους της συνθήκης για να μάθουν να παίρνουν αμοιβές όταν παρασπονδούν; Ή μήπως παίρνοντας όσα ζητούν, να μας οφείλουν ευγνωμοσύνη»; Σε αυτό το σημείο φυσικά ο Σκιπίωνας είναι απόλυτα πραγματιστής. Το να αποδεχτεί τη μειωμένη προσφορά του Αννίβα θα σήμαινε ένα πλήγμα στην εικόνα της Ρώμης και του ίδιου και επιπλέον θα άφηνε την Αφρική ανοιχτή στις φιλοδοξίες της Καρχηδόνας⁸¹. Δεν μπορεί να αφήσει τους Καρχηδονίους όποτε μπορούν να διεκδικούν το μέγιστο δυνατό κέρδος για τους εαυτούς τους αλλά όταν δεν είναι σε θέση για κάτι τέτοιο και έχοντας προξενήσει ζημιές στον αντίπαλο να μην υφίστανται τις συνέπειες. Αυτό θα σήμαινε ανοχή αλλά και μεγάλο κίνδυνο για τους ίδιους. Δεν είχαν περάσει και πολλά χρόνια από τότε που οι Ρωμαίοι είδαν το στρατό του Αννίβα να στρατοπεδεύει έξω από τα τείχη της Ρώμης⁸². Η επίκληση στη δικαιοσύνη που κάνει λοιπόν ο Ρωμαίος στρατηγός δικαιολογεί τη θέληση των Ρωμαίων να τιμωρήσουν τους αντιπάλους τους. Είναι δίκαιο οι Καρχηδόνιοι να τιμωρηθούν όπως τους αξίζει. Δηλαδή, στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν έχουμε μια επίκληση στο δίκαιο για μια ήπια αντιμετώπιση αλλά

⁷⁸ Πολυβ. 15.6.3.

⁷⁹ Θουκ. 1.39.

⁸⁰ Πολυβ. 21.10.5.

⁸¹ Walbank 1967, 452.

⁸² Πολυβ. 9.3-6.

επιδίωξη μιας δίκαιης τιμωρίας. Κλείνοντας ο Σκιπίων λέει ότι μόνο με βαρύτερους όρους θα μπορούσε ενδεχομένως να θέσει ζήτημα ειρήνευσης στο λαό, πράγμα καθόλου σίγουρο. Άρα η λύση για τους Καρχηδονίους είναι ή παράδοση άνευ όρων ή πόλεμος. Αποτέλεσμα ήταν να συνεχιστεί ο πόλεμος με τη μάχη στη Ζάμα.

Η επίκληση στο δίκαιο λοιπόν για τους Ρωμαίους, μέσα φυσικά στα συμφραζόμενα που εκτίθενται οι λόγοι τους και στην πολιτική θέση στην οποία βρίσκονται, είναι περισσότερο ένας τρόπος νομιμοποίησης για ό,τι πρόκειται να κάνουν, ενώ για τους Έλληνες, που κατά βάση χρησιμοποιούν το δίκαιο στους πρεσβευτικούς τους λόγους στη Ρώμη, είναι η τελευταία ελπίδα για επίτευξη κάποιας ευνοϊκής μεταχείρισης ακριβώς επειδή είναι δίκαιη. Δηλαδή η επίκληση από τους Έλληνες γίνεται περισσότερο ηθικά παρά πολιτικά, ενώ από τους Ρωμαίους καθαρά σύμφωνα με την πολιτική τους υπεροχή.

2.2.3. το καλό και σωστό

Θέλοντας ο Πολύβιος να εκθέσει το νέο πνεύμα που έφερε ο Φιλοποίμην στο στρατό και να αναφερθεί στις «μεταρρυθμίσεις» που εισήγαγε, αναφέρεται στους στρατηγούς των Αχαιών, προφανώς στους προηγούμενους από τον Φιλοποίμενα, επισημαίνοντας την ανικανότητά τους και επικρίνοντας τον ανταγωνισμό που υπήρχε μεταξύ τους για τη μεγαλοπρέπεια στην εμφάνιση και στις συνοδείες τους⁸³. Αμέσως μετά εκθέτει το λόγο του Φιλοποίμενα για το ζήτημα αυτό (11.9.1-7).

Ο Φιλοποίμην στο λόγο του αναπτύσσει ποιο είναι το καλό και σωστό για τον στρατό. Οφείλουν να φροντίζουν πρωτίστως για τα όπλα, τα οποία πρέπει να είναι τόσο σε καλή κατάσταση για χρήση όσο και να είναι προσεγμένα στην εμφάνιση. «Η λαμπρότητα των όπλων συμβάλλει πολύ στον εκφοβισμό των αντιπάλων και η σωστά προσαρμοσμένη κατασκευή των όπλων αποδεικνύεται χρήσιμη στη μάχη. Θα γινόταν προπάντων ό,τι έπρεπε (γίνεσθαι δ' ἂν μάλιστα τὸ δέον), αν την ίδια φροντίδα, που δείχνουν τώρα για την ενδυμασία, την έδειχναν για τα όπλα, και αν μετέφεραν την αδιαφορία, που είχαν αυτοί προηγουμένως για τα όπλα, στην ενδυμασία». Δηλαδή η συνήθεια των στρατηγών έως τότε ήταν ακριβώς αντίθετη από την ορθή. Η δραστηριότητά τους ήταν κάθε άλλο παρά σωστή και καλή. Οι άντρες που είναι αποφασισμένοι να σώζουν ένδοξα και τη ζωή τους και την πατρίδα τους πρέπει να φροντίζουν τα όπλα και όχι να αναλώνονται σε εικόνες, εντυπωσιασμούς και σε

⁸³ Πολυβ. 11.8.

τρυφηλή ζωή. Χωρίς να επιτίθεται προσωπικά σε κανέναν ο Φιλοποίμην κάνει στο τέλος έναν απαξιωτικό χαρακτηρισμό για αυτού του είδους τους στρατηγούς λέγοντας πως το φανταχτερό ντύσιμο είναι δουλειά των γυναικών και μάλιστα όχι των τόσο συνετών. Η απέχθειά του είναι τόση που, για να δείξει πόσο έχουν παραστρατήσει από το σωστό και το καλό οι αντίπαλοί του, όχι μόνο τους συγκρίνει με γυναίκες, που από μόνη της η σύγκριση είναι ταπεινωτική (στο στρατιωτικό πάντα περιβάλλον), αλλά ούτε καν με της ηθικές. Με το λόγο του αυτό ο Φιλοποίμην προκάλεσε την αλλαγή του κλίματος στη συμπολιτεία. «Όλοι οι παρευρισκόμενοι αποδέχτηκαν όσα ειπώθηκαν και θαύμασαν το πνεύμα της υπόδειξής του τόσο πολύ, ώστε μόλις βγήκαν από το βουλευτήριο υποδείκνυαν αμέσως τους καλλωπισμένους και ανάγκαζαν μερικούς να απομακρυνθούν από την αγορά και παρατηρούσαν ο ένας τον άλλον ακόμα περισσότερο κατά τις στρατιωτικές τελετές και επιχειρήσεις σε σχέση με τα όσα είχαν ειπωθεί» προσθέτει σχετικά ο Πολύβιος. Ο σωστός ομιλητής πρέπει να ξέρει πότε θα μιλήσει και τι θα πει καθώς «την κρίσιμη στιγμή ένας λόγος συμβάλλει στην εξέλιξη μιας υπόθεσης». Αυτός ο λόγος, λοιπόν, προκάλεσε επανάσταση στη συμπεριφορά των Αχαιών και προετοίμασε τις μεγάλες νίκες της Αχαϊκής συμπολιτείας εναντίον του Μαχανίδα και του Φιλίππου⁸⁴.

Το σωστό και καλό είναι ένα επιχείρημα που δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρο. Έχει πολύ έντονη την υποκειμενική διάσταση τόσο για τον ομιλητή όσο και για τους ακροατές. Γι' αυτό άλλωστε όχι μόνο χρησιμοποιείται λιγότερο μόνο του αλλά και οι περιστάσεις, στις οποίες μπορεί να χρησιμοποιηθεί είναι πιο ευάριθμες⁸⁵. Συνήθως ενισχύει κάποιο άλλο επιχείρημα και εκεί έγκειται η αξία του. Επίσης η επίκληση στο καλό και σωστό είναι προφανές ότι δεν μπορεί να γίνει από προσωπικότητες που δεν έχουν το ανάλογο κύρος και σθένος. Η προσωπική συμπεριφορά παίζει πολύ μεγάλο ρόλο γιατί χρησιμοποιείται ταυτόχρονα ως παράδειγμα και ως πρότυπο, πράγμα που ο Πολύβιος τονίζει και στην περίπτωση της παρότρυνσης του Σκιπίωνα προς τον στρατό του στον ποταμό Τίκινο⁸⁶. Έτσι «όταν και η ιδιωτική ζωή είναι σύμφωνη με αυτά τότε η παραίνεση κερδίζει». Με την ευκαιρία αυτή ο Πολύβιος δίνει ένα σκιαγράφημα της προσωπικότητας του στρατηγού της Αχαϊκής Συμπολιτείας (11.10.2-6), τονίζοντας ότι γινόταν πολύ πιστευτός σε όσους τον άκουγαν επειδή ήταν λιτός και άμεμπτος και έλεγε πάντα την αλήθεια. «Παρέχοντας σε κάθε

⁸⁴ Pedech 1964, 295.

⁸⁵ Το καλό υπερσχύει του συμφέροντος στους στρατιωτικούς λόγους. Zoido 2007, 144-5.

⁸⁶ Πολυβ. 3.64.11.

περίπτωση ως υπόδειγμα τη δική του ζωή, έκανε τους ακροατές του να μη χρειάζονται επιπλέον πολλά λόγια. Γι' αυτό και πολλές φορές στους μακροσκελείς και φαινομενικά σωστούς λόγους των αντιπολιτευομένων τους εκμηδένιζε ολότελα με λίγες λέξεις, λόγω της αξιοπιστίας του και της κατανόησης της κατάστασης». Εύκολα συνάγεται λοιπόν ότι με τη συμπεριφορά του ο Φιλοποίμην, ως πρότυπο ανθρώπινης συμπεριφοράς στη Συμπολιτεία, κέρδιζε την εύνοια των ακροατών και εξηγώντας με παραδείγματα κατά περίπτωση ποιό είναι το σωστό και καλό δεν είχε να φοβάται τους δημαγωγούς αντιπάλους του⁸⁷. Σε αυτό το σημείο κρίνεται η επιτυχία του Φιλοποίμενα συνολικά. Το να νικήσει ένας τίμιος και με αγνά αισθήματα πολιτικός τις ρητορικές επιδείξεις και τη δεινότητα των δημαγωγών κάθε άλλο παρά εύκολο και αυτονόητο είναι⁸⁸.

Σε έναν άλλο λόγο που εκφωνήθηκε πάνω από μισό αιώνα αργότερα στην Κόρινθο, το 147 π.Χ. βλέπομε ένα πολύ ενθουσιώδες κοινό να απορρίπτει όλες τις προτάσεις των Ρωμαίων που είχαν αποσταλεί εκεί για να βοηθήσουν στην αποκλιμάκωση της κατάστασης⁸⁹. Παίρνοντας το λόγο ο Κριτόλαος (38.12.7-11), που ανήκε στην αντι-ρωμαϊκή παράταξη, είπε ότι «θέλει βέβαια, να είναι φίλος των Ρωμαίων, αλλά δεν θα του άρεσε να αποκτήσει αφέντες (δεσπότης δ' οὐκ ἂν εὐδοκῆσαι κτησάμενος)». Το θεωρεί δηλαδή ότι δεν είναι σωστό οι Ρωμαίοι να είναι στα λόγια φίλοι αλλά στην πράξη κυρίαρχοι. «Αν είναι άνδρες δε θα τους λείψουν οι σύμμαχοι, αν όμως είναι γυναικωτοί (άνδρόγυνοι), θα έχουν αφέντες». Το υπονοούμενο ότι υπάρχει το ενδεχόμενο να συμπεριφερθούν σαν δειλές γυναίκες κλονίζει την τιμή των Αχαιών. Ο Κριτόλαος θέλει να τονίσει πόσο υποτιμητικό είναι να αποκτήσουν αφέντες και γι' αυτό επαναλαμβάνεται. Η ομοιότητα με τα επιχειρήματα του Φιλοποίμενα είναι προφανής. Χρησιμοποιεί τόσο το σωστό όσο και την παρομοίωση με γυναίκες για την απόδειξη του αντίθετου. Όμως ο Κριτόλαος, σε αντίθεση με τον Φιλοποίμενα δεν στήριξε τη δύναμη του λόγου του στην προσωπική του ζωή αλλά στην απάτη καθώς «τόνιζε ότι οι ενέργειές του δεν ήταν τυχαίες, αλλά ότι είχε συνεργάτες στα σχέδια του κάποιους βασιλείς και μερικές πολιτείες». Με αυτόν τον

⁸⁷ Ο Αριστοτέλης (*Ρητ.* 1.356a) μάλιστα θεωρεί ότι το ήθος του ομιλητή αποτελεί το κυριότερο στοιχείο πειθούς. Για τους δημαγωγούς στο έργο του Πολυβίου βλ. Champion 2004b.

⁸⁸ O Wiater 2010, 77, γράφει: «Οι διευκρινήσεις του (του Πολυβίου) δείχνουν ότι οι λόγοι μπορεί να αποτελούν κομβικά σημεία στην ιστορία, αλλά δεν τα 'προκαλούν', με την έννοια του όρου που έχει η λέξη στον Πολύβιο. Είναι, όμως, ένα ουσιώδες στοιχείο μιας 'αιτίας' στο βαθμό που αποτελούν έναν 'καταλύτη', μέσω του οποίου οι αιτίες, οι ατομικές διανοητικές, συναισθηματικές και λογικές ενέργειες, εκφράζουν την επιρροή τους πάνω στη ροή των γεγονότων».

⁸⁹ Πολυβ. 38.12.2-6.

τρόπο ο Κριτόλαος έπεισε τους Αχαιούς να ψηφίσουν για πόλεμο, με αποτέλεσμα την πλήρη υποδούλωση της Ελλάδος στη Ρώμη.

Αυτό δε σημαίνει ότι ο Κριτόλαος ήταν δόλιος. Πίστευε αυτά που έλεγε και το απέδειξε μαχόμενος εναντίον των Ρωμαίων στη Σκάρφεια της Λοκρίδας όπου και βρήκε το θάνατο⁹⁰. Όμως τελικά, έστω και αν κάνει επίκληση στην τιμή των Αχαιών, ένα θέμα πολύ ευαίσθητο που πάντα αγγίζει το ακροατήριο, ειδικά σε δύσκολες περιστάσεις, από μόνο του αυτό δεν είναι αρκετό και έτσι καταφεύγει σε ένα τέχνασμα, με το οποίο πετυχαίνει μεν να πείσει, πολύ απέχει όμως από την πραγματικότητα. Αυτό που τελικά πείθει το ακροατήριο να ψηφίσει για πόλεμο είναι η προοπτική βοήθειας από μια μεγάλη δύναμη και όχι η ιδέα ότι για την τιμή τους θα πολεμήσουν έναν πολύ ισχυρό αντίπαλο και θα πεθάνουν για αυτήν, ως ιδανικό. Σε αντίθεση λοιπόν με το λόγο του Φιλοποίμενα η περίπτωση που χρησιμοποιήθηκε το καλό εδώ - που υπό προϋποθέσεις συμπίπτει με την τιμή - είναι ατυχής και μη ενδεδειγμένη.

2.2.4. συνδυασμός επιχειρημάτων

Αν κυριαρχεί η τάση να επικεντρώνεται ο ομιλητής στις 'Ιστορίες' σε ένα μόνο επιχείρημα, δεν απουσιάζουν και κάποιοι λόγοι - λίγοι είναι η αλήθεια - που παρουσιάζουν μια σύνθεση επιχειρημάτων. Ένα ωραίο παράδειγμα, με σαφήνεια, είναι ο λόγος του γιατρού Απολλοφάνη προς τον Αντίοχο Γ' κατά τη διάρκεια του πολέμου με τον Πτολεμαίο Δ' για την Κοίλη Συρία (5.58.4-8). Ο Πτολεμαίος έχει καταλάβει τη Σελεύκεια στον Ορόντη ποταμό· οι προτάσεις όμως που γίνονται στον Αντίοχο είναι να προχωρήσει προς τα νότια. Ο Απολλοφάνης λέει «ότι είναι ανόητο να επιθυμούν την Κοίλη Συρία και να αδιαφορούν για την κατοχή της Σελεύκειας από τον Πτολεμαίο». Και ντροπή είναι αλλά αποτελεί και βάση για τον Πτολεμαίο. Ούτε καλό είναι ούτε τους τιμά να αφήσουν την πρωτεύουσα του βασιλείου τους στα χέρια του εχθρού, ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα αν λάβομε υπ' όψιν ότι πρόκειται για την τιμή ενός βασιλιά, ούτε όμως συμφέρει, καθώς η εγκατάλειψη μιας πόλης σε ξένο κυρίαρχο σε μια τόσο στρατηγική θέση για το βασίλειο θα είχε ολέθρια αποτελέσματα. Ενώ «αν κυριευθεί, με ασφάλεια θα κρατούν τη δική τους χώρα, αλλά

⁹⁰ Derow 2008, 323. Αυτό δεν αναιρεί βέβαια το γεγονός ότι ήταν ένας δημαγωγός, όπως πολλοί πριν από αυτόν, οι οποίοι στήριζαν την ικανότητα τους να πείθουν στην απάτη, με αποτέλεσμα να προκαλούν στο τέλος την οργή του λαού, ο οποίος φυσικά δεν μπορεί να απαλλαγεί από τις δικές του ευθύνες. Για τους δημαγωγούς στην αρχαιότητα γενικά βλ. Finley 1962.

και θα αποτελεί βοήθεια και για άλλα εγχειρήματα». Ο λόγος του Απολλοφάνη έχει δομηθεί με απόλυτο ορθολογισμό.

Από ρητορική άποψη σημαντικότεροι είναι ίσως οι λόγοι των απεσταλμένων των Αιτωλών και των Ακαρνάνων, Χλαινέα και Λυκίσκου (9.28-31.6, 9.32.2-39) σε μια συνέλευση στη Σπάρτη το 210 π.Χ. με στόχο να πείσουν τους Λακεδαιμόνιους, ο καθένας απ' τη μεριά του, να συμμετάσχουν στη δική τους συμμαχία. Εκείνον τον καιρό οι Ρωμαίοι βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Μακεδόνες και οι Αιτωλοί ήταν σύμμαχοι των Ρωμαίων, ενώ οι Ακαρνάνες των Μακεδόνων. Και οι δύο λόγοι παρατίθενται σε ευθύ λόγο εξολοκλήρου και είναι οι μεγαλύτεροι και ίσως οι πιο περίπλοκοι σε όλο το σωζόμενο έργο του Πολυβίου. Ο Χλαινέας ανοίγει το λόγο του με τη θέση που θέλει να αναπτύξει, δηλαδή ότι η υποδούλωση της Ελλάδος οφείλεται στη Μακεδονία. Στη συνέχεια περιγράφει την ιστορία των σχέσεων των Ελλήνων με τους βασιλείς της Μακεδονίας, από την εποχή του Φιλίππου Α' μέχρι την εποχή του Αντιγόνου Δώσωνα, ενώ μετά περνάει σε μια επίθεση στον Φίλιππο Ε', στην οποία αντιπαραβάλλεται ένα εγκώμιο των Αιτωλών. Ο Χλαινέας μετά χρησιμοποιεί την εμπειρία του παρελθόντος για να δείξει ότι ο Φίλιππος δε θα είναι ποτέ σε θέση να νικήσει τους Αιτωλούς, οι οποίοι έχουν συμμαχία με τους Ρωμαίους και τον βασιλιά Άτταλο.

Έτσι ο Χλαινέας προσπαθεί να δείξει πρώτα ότι οι Σπαρτιάτες θα έπρεπε να είναι εκ φύσεως εχθροί των Μακεδόνων εξαιτίας του τρόπου που τους συμπεριφέρθηκαν στο παρελθόν και φίλοι των Αιτωλών, γιατί αυτό αποδεικνύεται ότι είναι το σωστό, και, δεύτερον, ότι συμφέρει να είναι με τη δυνατότερη πλευρά, αυτή των Αιτωλών. Προσπαθεί να δείξει ότι μια συμμαχία με την Αιτωλία δεν είναι μόνο καλή αλλά και συμφέρουσα⁹¹. Ο λόγος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πρεσβευτικού λόγου, πρώτα μια προσπάθεια να αποδειχθεί ότι μια συγκεκριμένη θέση είναι ιστορικά συνεπής και δεύτερον μια επίκληση στο ίδιο συμφέρον⁹².

Ο λόγος του Λυκίσκου, που απαντά στον Χλαινέα, επίσης ακολουθεί αυτό το γενικό πρότυπο. Ανοίγει το λόγο του με μια απολογία για το ότι θα φανεί σαν να υπερασπίζεται τα μακεδονικά ενδιαφέροντα. Τονίζει όμως ότι τα συμφέροντα της Μακεδονίας και της Ακαρνανίας πάντα ήταν στενά συνδεδεμένα. Μετά υπόσχεται ότι θα αποδείξει πως η Σπάρτη είναι υποχρεωμένη να συμμαχήσει με τη Μακεδονία παρά με την Αιτωλία και ότι αυτό είναι επιπλέον και πιο συμφέρον: δείξει διότι και

⁹¹ Wooten 1974, 239.

⁹² Για τους πρεσβευτικούς λόγους στην ελληνιστική εποχή, βλ. Wooten 1973.

πρέπον ὑμῖν ἔστι καὶ συμφέρον. Ξεκινάει μετὰ την αφήγησή του προσπαθώντας να αναιρέσει της κατηγορίες του Χλαινέα ενάντια στους βασιλείς της Μακεδονίας. Μετά την υπεράσπιση των Μακεδόνων περνάει σε μια επίθεση στους Αιτωλούς αντίστοιχη με την επίθεση του Χλαινέα στον Φίλιππο. Έπειτα χρησιμοποιώντας πολλές ρητορικές ερωτήσεις αποσκοπεί στο να προκαλέσει την έχθρα των Σπαρτιατών απέναντι στους Αιτωλούς. Μετά υποστηρίζει ότι οι Αιτωλοί είναι αυτοί που φέρνουν τον πραγματικό εχθρό στην Ελλάδα προσκαλώντας τους Ρωμαίους και προτρέπει τους Σπαρτιάτες να ενωθούν με τους άλλους Έλληνες εναντίον των βαρβάρων, όπως ακριβώς έκαναν οι πρόγονοί τους εναντίον του Ξέρξη. Κλείνει το λόγο με μια τελευταία επίκληση στη Σπάρτη να πάρει τη σωστή απόφαση, τη μόνη που συμφωνεί με την αξία της (καλὸν καὶ πρέπον).

Οι δύο αυτοί πρεσβευτικοί λόγοι έχουν αρκετές ομοιότητες. Ο Λυκίσκος, που έπεται του Χλαινέα δομεί το λόγο του με τον ίδιο τρόπο που τον δόμησε κι εκείνος. Επικεντρώνεται στο να δείξει ότι η πολιτική που πρεσβεύει είναι καλή και ιστορικά συνεπής. Επιπλέον όμως υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη πολιτική είναι η πιο συμφέρουσα⁹³.

⁹³ Wooten 1974, 240.

3. Τρόποι πειθούς

Είδαμε παραπάνω πώς χρησιμοποιούνται τα διάφορα επιχειρήματα στην πράξη ανάλογα με τη δυνατότητα διαπραγματεύσεων. Η μελέτη, όμως, των λόγων που εκφωνούν οι ρήτορες στο έργο του Πολυβίου αποκαλύπτει ότι οι ομιλητές δεν επαναπαύονται απλώς στην πίστη τους ότι έχουν δίκιο για να πείσουν. Επιστρατεύουν και διάφορα μέσα πειθούς, που κάνουν πιο ζωντανούς τους λόγους της εποχής αυτής σε σχέση με την προηγούμενη. Προσεγγίζουν έτσι τον ακροατή όχι μόνο λογικά, ρεαλιστικά και πολιτικά, αλλά και με πολλούς συναισθηματικούς τρόπους, ο καθένας από τους οποίους έχει τη δική του ξεχωριστή δύναμη να προκαλέσει εντύπωση και να πείσει.

3.1. Χρήση μεταφορών και εικόνων

Η πειθώ είναι μια αμφίδρομη επικοινωνιακή διαδικασία, στην οποία κάποιος που θέλει να στείλει ένα μήνυμα στοχεύει να επηρεάσει τις πεποιθήσεις, τη νοοτροπία και τη συμπεριφορά του αποδέκτη του μηνύματος. Είναι σημαντικό να καθορίσουμε τους δύο ρόλους στην επικοινωνιακή διαδικασία. Στην πειθώ ο ενεργός ρόλος του ομιλητή χαρακτηρίζεται από συμβουλευτικούς σκοπούς· η πειθώ δεν εμφανίζεται τυχαία, αλλά χάριν του σκοπού του ομιλητή. Ο ρόλος του αποδέκτη είναι παθητικός αλλά, αν θέλει ο ομιλητής η πειθώ να είναι επιτυχής, το μήνυμα πρέπει να συμμορφώνεται με τις ανάγκες και τα θέλω, τις επιθυμίες και τη φαντασία του αποδέκτη⁹⁴.

Ο ομιλητής για να επηρεάσει το κοινό του μηνύματός του οφείλει να λάβει υπ' όψιν τα εξής: η πειθώ αναζητά είτε να «επιβεβαιώσει», είτε να «ανατρέψει» υπάρχουσες αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές – η πειθώ δεν είναι ανεξάρτητη από τον σκοπό. Παρ' όλα αυτά και στις δύο περιπτώσεις η πειθώ πρέπει να εκμεταλλευθεί «υπάρχοντα» πιστεύω, νοοτροπίες και αξίες, παρά να εισαγάγει εντελώς καινούργια. Οι Jowett και O' Donnell σημειώνουν: «Οι άνθρωποι δεν είναι πρόθυμοι να αλλάξουν, ο ομιλητής πρέπει να συσχετίσει την αλλαγή με κάτι που ο ακροατής ήδη πιστεύει. Ο κόσμος ανταποκρίνεται πιο πρόθυμα σε μηνύματα που

⁹⁴ Charteris – Black 2005, 9.

εκφράζουν «προτεινόμενες δράσεις» με αναφορά σε οικείες εμπειρίες· επιτυχημένοι πολιτικοί είναι εκείνοι που μπορούν να αναπτύξουν τα επιχειρήματά τους με αποδείξεις ειλημμένες από την κοινή εμπειρία. Το μήνυμα γίνεται πιστευτό όταν αναπτύσσει πράγματα ήδη γνωστά ή τουλάχιστον οικεία»⁹⁵, πράγμα που επιτυγχάνεται με τη χρήση μεταφορών, εικόνων και παρομοιώσεων.

Η μεταφορά είναι ένα πολύ αποτελεσματικό μέσο, η χρήση του οποίου επιτρέπει στους πολιτικούς να επικοινωνούν με μια «εσωτερική φωνή» επειδή υποβάλλει τις παραστάσεις της πολιτικής που πρεσβεύει ο ομιλητής διεγείροντας συναισθήματα και τρόπους σκέψης. «Αποτελεί έτσι μέρος της διαδικασίας, μέσω της οποίας ένα κοινό αναδομεί τις αιτιατές σχέσεις ενός επιχειρήματος»⁹⁶. Η μεταφορά αποτελεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στη διαδικασία της πειθούς, διότι μεσολαβεί μεταξύ των συνειδητών και ασυνειδητών μέσων – μεταξύ γνώσης και συναισθήματος – για να δημιουργήσει μια ηθική προοπτική της ζωής. Γι' αυτόν το λόγο λοιπόν αποτελεί βασική στρατηγική των πολιτικών στην προσπάθειά τους να πείσουν τους πολιτικούς τους λόγους. Η μεταφορά επηρεάζει τις πεποιθήσεις των ακροατών, τις νοοτροπίες και τις αξίες τους, γιατί χρησιμοποιεί τη γλώσσα για να ενεργοποιήσει ασυνείδητες συναισθηματικές σχέσεις και επιδρά στις αξίες που δίνουν σε ιδέες και πιστεύω σε μια κλίμακα «καλού και κακού»⁹⁷. Ο Αριστοτέλης λέει για τη μεταφορά ότι «δίνει στο αντικείμενο ένα όνομα που ανήκει σε κάτι άλλο»⁹⁸. Η μεταφορά, λοιπόν, είναι μια διαδικασία κατά την οποία οι ονομασίες μεταφέρονται από ένα στοιχείο σε ένα άλλο. Οι μεταφορές αγγίζουν το ακροατήριο διότι μεταβάλλουν τον τρόπο που κατανοεί τον κόσμο και επιδρούν στα συναισθήματα που έχει γι' αυτόν.

Ο Charteris–Black ορίζει τη μεταφορά ως «μια γλωσσική αναπαράσταση που επιδρά από τη μετάβαση στη χρήση μιας λέξης ή φράσης από τα συμφραζόμενα ή στο πεδίο που αναμένεται να εμφανιστεί, σε άλλα συμφραζόμενα ή πεδία, όπου δεν αναμένεται να εμφανιστεί, προκαλώντας έτσι σημασιολογική ένταση. Έχει δυνητικά, γλωσσικά, πραγματικά και γνωστικά χαρακτηριστικά»⁹⁹.

Παρομοίωση είναι το σχήμα λόγου, με το οποίο συγκρίνεται ή παραβάλλεται κάποιος ή κάτι με κάποιον ή κάτι άλλο πολύ γνωστό για συγκεκριμένη ιδιότητά του, την οποία εμφανίζει και ο συγκρινόμενος και που εκφέρεται συνήθως με το μόριο

⁹⁵ Παρατίθεται στο Charteris–Black 2005, 10.

⁹⁶ Charteris–Black 2005, 11.

⁹⁷ Charteris–Black 2005, 13.

⁹⁸ Αριστ. *Ποιητ.* 1457b. βλ. και Kelle 2005, 34-39.

⁹⁹ Charteris–Black 2004, 21.

«σαν»¹⁰⁰, ενώ η εικόνα είναι ένα είδος εκτεταμένης παρομοίωσης¹⁰¹. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι μια εικόνα είναι μια μεταφορά, διαφέρει λίγο από αυτήν και πρέπει «να χρησιμοποιείται σαν τις μεταφορές, από τις οποίες διαφέρει μόνο στον τρόπο εκφράσεως»¹⁰². Αν και ο Αριστοτέλης περιγράφει την παρομοίωση ως ένα είδος μεταφοράς, μεταγενέστεροι θεωρητικοί και τεχνογράφοι εξειδικεύουν περαιτέρω τους όρους αυτούς, όπως ο Δημήτριος¹⁰³, ο οποίος σημειώνει ότι η παρομοίωση (εικάσια, όμοιωσις) είναι ασφαλέστερη από τη μεταφορά. Οι περισσότερες εικόνες που χρησιμοποιούν οι ρήτορες στο έργο του Πολυβίου είναι κυρίως παρομοιώσεις, χωρίς βέβαια να απουσιάζουν και οι πολύ επιτυχημένες και γνήσιες μεταφορές. Ωστόσο σύμφωνα με τον ορισμό του Αριστοτέλη δεν χρειάζεται να γίνει ιδιαίτερη διάκριση.

Εξετάζοντας τους λόγους στις 'Ιστορίες' του Πολυβίου παρατηρούμε ότι, είτε συνειδητά, είτε ασυνείδητα, οι ομιλητές και φυσικά ο ίδιος ο Πολύβιος είχαν ακριβή επίγνωση των λειτουργιών των μεταφορών και των εικόνων. Στο συνέδριο της Ναυπάκτου, που στόχο είχε να ειρηνεύσουν οι αντιμαχόμενες δυνάμεις και να τεθεί ένα τέρμα στον Συμμαχικό πόλεμο, ο Πολύβιος εκθέτει το λόγο του Αγέλαου (5.104.1-11) και παρατηρούμε ότι ο ομιλητής αυτός γνωρίζει καλά το λεκτικό παιχνίδι των μεταφορών. Κατ' αρχάς, αναφέρει ότι οι Έλληνες πρέπει να ομνοούν εναντίον των εξωτερικών εχθρών όπως εκείνοι που περνούν ποταμούς πιάνονται χέρι χέρι για να περάσουν με ασφάλεια. Μια εικόνα ξεκάθαρη¹⁰⁴. Εναντίον του κοινού κινδύνου, είτε αυτός είναι ένας ορμητικός ποταμός, είτε ένας πολεμικός εχθρός, οι Έλληνες πρέπει να είναι ενωμένοι. Όταν πλέον έχει στραφεί ο Αγέλαος προς τον Φίλιππο, λέει ότι θα ήταν πολύ πιο ασφαλές εάν αφήμενος τοῦ καταφθίρειν τοὺς Ἕλληνας καὶ ποιεῖν εὐχειρώτους τοῖς ἐπιβαλλομένοις κατὰ τούναντιόν ὡς ὑπὲρ ἰδίου σώματος βουλευήται, καὶ καθόλου πάντων τῶν τῆς Ἑλλάδος μερῶν ὡς οἰκείων καὶ προσηκόντων αὐτῷ ποιῆται πρόνοιαν. Θα ήταν προτιμότερο, δηλαδή, ο Φίλιππος να έβλεπε τον εαυτό του ως το κεφάλι του σώματος, που αποτελούσε η Ελλάδα. Ο ίδιος στην κορυφή έπρεπε να φροντίζει για την καλή κατάσταση αυτού του σώματος. Έτσι με μια εικόνα, ο ομιλητής, εφιστά την προσοχή όλων προειδοποιώντας ότι οι καιροί είναι κρίσιμοι, έχοντας να αντιμετωπίσουν δυσκολίες, και ύστερα, περνώντας γενικά από τους Έλληνες ειδικά στον Φίλιππο, εξειδικεύει το δικό του ρόλο καθώς θεωρεί ότι αυτός

¹⁰⁰ Μπαμπινιώτης 2008, 1348.

¹⁰¹ Μπαμπινιώτης 2008, 555.

¹⁰² Αριστ. Ρητ. 1406b.

¹⁰³ Δημητρ. *Περί ἑρμηνείας* 80.

¹⁰⁴ Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο περιγράφει ο Διόδωρος Σικελιώτης ότι ο Αλέξανδρος διέβη, με το στρατό του, τα ορμητικά νερά του ποταμού Τίγρη στην πορεία του προς τα Γαυγάμηλα (17.55.3-6).

είναι ο σημαντικότερος Έλληνας τη δεδομένη χρονική στιγμή και ότι σε αυτόν εναποθέτουν τις ελπίδες τους και οι υπόλοιποι.

Ο Αγέλαος έχει δομήσει ολόκληρο το λόγο του πάνω στις εικόνες. Χρησιμοποιεί μία στην αρχή και άλλη μία στο μέσον του λόγου. Κλείνοντας χρησιμοποιεί την πιο χαρακτηριστική μεταφορά σε ολόκληρο το έργο του Πολυβίου – αν όχι και της αρχαιότητας ολόκληρης – προειδοποιώντας τον Φίλιππο για τον κίνδυνο που προβλέπει να πλησιάζει την Ελλάδα. Του λέει «να αναβάλει την επίλυση των διαφορών του με τους Έλληνες για άλλη ώρα. Γιατί αν σταθούν πάνω από την Ελλάδα τα σύννεφα που διαγράφονται στη δύση (τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη), εἶπε ὅτι φοβάται "μήπως οι ανακωχές και οι πόλεμοι και γενικά αυτά τα παιχνίδια, που τώρα παίζουμε μεταξύ μας, χαθούν από όλους μας σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα ευχόμαστε στους θεούς να έχουμε τη δυνατότητα αυτή, δηλαδή και να πολεμούμε, όταν θέλομε, και να κάνομε ειρήνη μεταξύ μας και γενικά να έχουμε τη δύναμη να ρυθμίζομε τις μεταξύ μας διαφορές"». Η εικόνα αυτή πρέπει να ήταν γνωστή σε όλους, καθώς αναφέρεται ήδη από τον Όμηρο¹⁰⁵, τα έπη του οποίου αποτελούσαν τη βάση της παιδείας στην αρχαιότητα. Τα σύννεφα είναι είτε οι Ρωμαίοι, είτε οι Καρχηδόνιοι. Την εποχή εκείνη ο δεύτερος Καρχηδονιακός πόλεμος ήταν ακόμα στην αρχή του και δεν ήταν ξεκάθαρο ποιος θα ήταν ο νικητής. Όμως ο Αγέλαος καταλάβαινε ότι ο αγώνας εκεί γινόταν αν όχι για παγκόσμια, σίγουρα για μια εξουσία που δεν θα περιοριζόταν στα όρια που οι δύο δυνάμεις κατείχαν μέχρι τότε, με την απλή λογική ότι ο νικητής παρασύρεται πάντα από τις επιτυχίες του και δεν ησυχάζει, έστω και αν ούτε οι Ρωμαίοι ούτε οι Καρχηδόνιοι είχαν δείξει έως τότε τέτοια διάθεση. Έτσι ο καθαρός ουρανός, που ήταν η ελευθερία των Ελλήνων να λύνουν τις διαφορές τους μόνοι τους, σκοτεινιάζε από τα σύννεφα που προμήνυαν καταιγίδα. Η μεταφορά εμπεριέχει όμως και μια κυριολεξία, πράγμα που της προσδίδει ιδιαίτερη αξία και την κάνει εξαιρετικά επιτυχημένη· η φορά που ακολουθούν τα σύννεφα είναι πάντα από τα δυτικά προς τα ανατολικά και στη συγκεκριμένη περίπτωση ο κίνδυνος είναι από τα δυτικά, εν αντιθέσει με ολόκληρη την προηγούμενη ιστορία των Ελλήνων, οπότε και ο κίνδυνος ήταν πάντοτε από τα ανατολικά. Συνδέεται, λοιπόν, από τον ομιλητή, με μαεστρία το συμβολικό επίπεδο στο οποίο κινείται με την πραγματικότητα που έχουν να λάβουν υπ' όψιν τους οι ακροατές για τη λήψη των σωστών αποφάσεων. Επιπλέον αυτή η μεταφορά

¹⁰⁵ Βλ. Όμηρ. *Ιλ.* 17.243.

εμπεριέχει και ένα μυστήριο. Δεν είναι σίγουρο τι φέρνουν τα σύννεφα, τα οποία μπορεί να διαλυθούν στη συνέχεια. Όμως το μυστήριο αυτό από μόνο του είναι ικανό να προκαλέσει το φόβο του αγνώστου.

Η ίδια γνήσια μεταφορά χρησιμοποιείται και από τον Λυκίσκο, τον απεσταλμένο των Ακαρνάνων στη Σπάρτη το 210 π.Χ (9.37.10). Κατηγορώντας τον Χλαινέα, απεσταλμένο των Αιτωλών, λέει πως «οι Αιτωλοί, επιθυμώντας να ταπεινώσουν τους Μακεδόνες, χωρίς να το αντιληφθούν, έχουν φέρει τόσο μεγάλο σύννεφο από τη δύση (τηλικοῦτο νέφος ἀπὸ τῆς ἐσπέρας)», χρησιμοποιώντας εναντίον των Αιτωλών το ίδιο τους το επιχείρημα¹⁰⁶. Η μεταφορά είναι η ίδια, μόνο που σε αυτήν την περίπτωση αντιπροσωπεύει συγκεκριμένα τους Ρωμαίους, με τους οποίους είχαν συμμαχήσει οι Αιτωλοί. Η μικρή διαφορά στη χρήση του ενικού αριθμού σε σχέση με τον πληθυντικό που χρησιμοποιεί ο Αγέλαος, πέρα από την εξειδίκευση του εχθρού, κάνει τη μεταφορά εδώ λιγότερο ζωηρή και μυστήρια και ενδεχομένως ο σκοπός να είναι να κατηγορηθούν μεν οι Αιτωλοί για τη συμμαχία τους αλλά και οι Σπαρτιάτες να μη φοβηθούν έναν «ανίκητο» αντίπαλο και να φανούν αντάξιοι του παρελθόντος τους, όπως άλλωστε εκφράζεται ρητά στον επίλογο του λόγου.

Μια πάρα πολύ ζωηρή εικόνα, η οποία αναπτύσσεται εκτενώς, χρησιμοποιείται, σε έναν από τους πιο περίτεχνους λόγους, από τον Ρόδιο Θρασυκράτη (11.4-6.8), απεσταλμένο των ουδέτερων ελληνικών πόλεων, στην Αιτωλία για να επιδιώξει την ειρήνευση το 207 π.Χ. Η εκφώνηση ενός τέτοιου λόγου εναρμονίζεται με την παράδοση ότι η Ρόδος έγινε ένα από τα κέντρα ρητορικής διδασκαλίας όταν ο Αισχίνης ίδρυσε εκεί μια σχολή μετά την εξορία του¹⁰⁷. Αφού πρώτα τους υπενθυμίζει ότι ούτε αδιαφορούν οι ουδέτερες πόλεις και ο βασιλιάς Πτολεμαίος αλλά ούτε είναι και η πρώτη φορά που προσπαθούν να μεσολαβήσουν μεταξύ των αντιπολιτευομένων για ειρήνευση, καθώς αφορά και τους ίδιους ο πόλεμος με τους Μακεδόνες, τους προειδοποιεί: «Όπως ακριβώς στην περίπτωση της φωτιάς, από τη στιγμή που κάποιος ανάψει ξύλα, από τότε και μετά δεν εξαρτώνται πια από τη δική του επιθυμία οι συνέπειες, αλλά η φωτιά εξαπλώνεται οπουδήποτε τύχει, καθοριζόμενη κυρίως από τους ανέμους και από την καύσιμη ύλη που υπάρχει, και πολλές φορές ορμάει απροσδόκητα εναντίον αυτού που την έβαλε, με τον ίδιο τρόπο και ο πόλεμος, άπαξ και κάποιος ανάψουν τη σπίθα του, άλλοτε καταστρέφει πρώτους αυτούς τους ίδιους, άλλοτε εξαπλώνεται καταστρέφοντας άδικα οτιδήποτε

¹⁰⁶ Dreyer 2002, 36.

¹⁰⁷ Usher 2009, 504.

συναντήσει στο διάβα της, ανανεωνόμενη και φουντώνοντας συνεχώς, σαν από τους ανέμους εξαιτίας της απερισκεψίας των γειτόνων». Η εικόνα αυτή είναι τόσο ζωντανή που σχεδόν συμπίπτει με κυριολεξία. Δεν εξομοιώνεται κάτι απλώς σε συμβολικό επίπεδο αλλά λαμβάνεται ένα παράδειγμα που το αποτέλεσμα είναι το ίδιο με αυτό που αφήνει ο πόλεμος πίσω του: καταστροφή και θάνατος. Λίγο παρακάτω ο Θρασυκράτης κατηγορεί τους Αιτωλούς ότι διεξάγουν πόλεμο πάντων αίσχιστον και πολλής άδοξιας πλήρη και βλασφημίας. Με την παρομοίωση ωστόσο τους εφιστά την προσοχή, μετατοπίζοντας το βάρος από το αν είναι δίκαιος ή άδικος ο πόλεμος, στο αποτέλεσμα που αυτός θα επιφέρει. Δεν έχει σημασία ποιος ανάβει τη φωτιά και για ποιο σκοπό, αν πάνω της πέσουν σφοδροί άνεμοι. Θα καταστρέψει τα πάντα και είναι πολύ πιθανόν να καταστρέψει αυτόν που την άναψε. Η λεπτομερής περιγραφή της εικόνας από τον Θρασυκράτη προκαλεί ενάργεια. Είναι εμφανής η προσπάθειά του να περιγράψει κάθε λεπτομέρεια της εικόνας που έχει κατά νου. Ως μεταφορά θα αρκούσε να πει: «Ο πόλεμος είναι σαν τη φωτιά που δεν ξέρεις τι αποτέλεσμα θα φέρει. Μπορεί να προκαλέσει μεγαλύτερες ζημιές από αυτές που υπολόγιζε ο εμπρηστής και να στραφεί ακόμη και εναντίον του». Όμως ο Θρασυκράτης περιγράφει με λεπτομέρειες το στόχο του εμπρηστή, τον τρόπο που άναψε τη φωτιά και πώς εξαπλώνεται, τον άνεμο που την ανανεώνει συνεχώς και την καταστροφή που επιφέρει. Προσπαθεί με την μεταφορά αυτή πρὸ ὀφθαλμῶν τιθέναι τὰ δεινά.

Η χρήση της συγκεκριμένης εικόνας από τον Θρασυκράτη κρίνεται πολύ επιτυχημένη. Για έναν νησιώτη εξάλλου η εικόνα αυτή θα πρέπει να ήταν πολύ οικεία¹⁰⁸. Ένα επιχείρημα από πολιτικής απόψεως δύσκολα πείθει όταν δεν ανταποκρίνεται σε αυτό που θέλουν να ακούσουν οι ακροατές. Γι' αυτό άλλωστε οι δημαγωγοί είναι τόσο «επιτυχημένοι». Γιατί δεν κρίνονται από το αν καταφέρνουν να προειδοποιήσουν για κάποια συνέπεια που ενδεχομένως δεν είναι προφανής, αλλά κυρίως από το αν καταφέρνουν τη στιγμή της ομιλίας τους να διεγείρουν τα πλήθη. Οι Αιτωλοί είναι προφανές ότι με τη συμμαχία τους με τους Ρωμαίους αισθάνονται πολύ δυνατοί και άρα δε θα τους ενδιέφερε στη συγκεκριμένη περίπτωση να σταματήσουν τον πόλεμο χωρίς να έχουν το μέγιστο δυνατό κέρδος. Φυσικά χρησιμοποιούνται αργότερα και άλλα επιχειρήματα, όπως το κατά πόσο είναι προς τιμήν τους ο πόλεμος ή κατά πόσο τους συμφέρει ή είναι ηθικός. Όμως η χρήση της συγκεκριμένης μεταφοράς στην αρχή και σε αυτόν το βαθμό έχει πολύ περισσότερες

¹⁰⁸ Dreyer 2002, 35.

πιθανότητες να πείσει. Βέβαια δεν τα καταφέρνει, καθώς οι Αιτωλοί δε δέχονται τη συνθηκολόγηση όπως φαίνεται από το κεφάλαιο 7 που ακολουθεί το λόγο, όπου ο Φίλιππος φτάνει στο Θέρμο και επιδίδεται σε καταστροφές ως αποτέλεσμα του ότι οι απεσταλμένοι του Φιλίππου που πήραν το λόγο αμέσως μετά τον Θρασυκράτη είπαν ότι, αν οι Αιτωλοί επιλέξουν την ειρήνη, αυτός δέχεται αμέσως, αν όχι, υπεύθυνοι για τον πόλεμο θα είναι μόνο οι Αιτωλοί (6. 9-10).

Οι Αιτωλοί, που στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνονται αδιάλλακτοι, καθώς έχουν στο πλευρό τους τους Ρωμαίους, λίγο αργότερα, δυσαρεστημένοι από αυτούς, συνέπραξαν με τον Αντίοχο Γ'. Μετά το τέλος του πολέμου των Ρωμαίων με τον Σελευκίδη βασιλιά το 189 π.Χ., παρατηρούμε την προσπάθειά τους να κατευνάσουν την οργή των Ρωμαίων, πρώην συμμάχων τους. Έτσι βλέπουμε στη Σύγκλητο να αγορεύει ο Αθηναίος Λέοντας υπέρ των Αιτωλών (21.31.7-15), τους οποίους οι Ρωμαίοι ούτε που ήθελαν να ακούσουν. Ο Λέοντας, αφού δικαιολογεί την οργή των Ρωμαίων και αποδίδει την ευθύνη του πολέμου στους Αιτωλούς κατηγορώντας τους για αχαριστία επισημαίνει ότι το σφάλμα της συγκλήτου είναι πως οργίζεται εναντίον του λαού. «Αυτό που συμβαίνει στις πολιτείες με το λαό είναι παρόμοιο με τα φαινόμενα της θάλασσας. Κι εκείνη, δηλαδή, από μόνη της είναι πάντοτε γαλήνια, ήσυχη και γενικά τέτοια, ώστε ποτέ να μην ενοχλεί κανέναν απ' όσους την πλησιάζουν και ασχολούνται μαζί της. Όταν όμως πέσουν πάνω της άνεμοι βίαιοι, την ταραξούν και την αναγκάζουν να μπει σε κίνηση αντίθετα προς το φυσικό της, τότε δεν υπάρχει πια τίποτε χειρότερο και φοβερότερο από τη θάλασσα. Αυτό συμβαίνει και τώρα στην Αιτωλία». Εδώ χρησιμοποιείται η δύναμη της θάλασσας και οι μεταβολές της, προκειμένου να δηλωθεί πως μπορεί με μια παρέμβαση να αλλάξει η διάθεση του λαού. «Όσο δεν είχαν ανάμειξη με άλλους, ήταν οι πιο καλοδιάθετοι και πιο σταθεροί βοηθοί σας στην Ελλάδα. Ο Θόαντας και ο Δικαίαρχος, ο Μενεστάς και ο Δαμόκριτος φταίνε». Έτσι λοιπόν για άλλη μια φορά σε λόγο που παραθέτει ο Πολύβιος εξειδικεύοντας τις ευθύνες, από το γενικό – το λαό – περνάει στο ειδικό – τους συγκεκριμένους πολιτικούς. Μέσα από αυτόν το λόγο αναδύεται η πραγματική ικανότητα των πολιτικών να επηρεάσουν τα πράγματα. Είναι κάτι που ούτε οι Ρωμαίοι έχουν αντιληφθεί. Η τάση για γενική απόδοση ευθυνών είναι έκδηλη. Με τη σωστή όμως εικόνα ο ρήτορας εκθέτει τα πράγματα στους Ρωμαίους και αποσαφηνίζει την κατάσταση. «Ο Αθηναίος λοιπόν με τα λόγια αυτά έπεισε τη σύγκλητο να κλείσει ειρήνη με τους Αιτωλούς» (31.17). Η παρομοίωση είναι επιτυχής, καθώς ο Λέοντας χρησιμοποίησε μια εικόνα, ενδεχομένως ευρέως γνωστή

στους Έλληνες. Τον 6^ο ήδη αιώνα ο Σόλων σημείωνε εξ ανέμων δὲ θάλασσα τaráσσειται· ἦν δὲ τις αὐτὴν μὴ κινῆ πάντων ἐστὶ δικαιοσύνη¹⁰⁹, ἐνῶ και ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τον Αρτάβανο πρὶν ἀπὸ την ἐκστρατεία του Ξέρξη στην Ελλάδα να τον συμβουλεύει με το ἴδιο ακριβῶς παράδειγμα¹¹⁰. Ο πιο εμβληματικός συσχετισμός πολιτικῶν με ταραγμένη θάλασσα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία ἀνάγεται βέβαια στους *Ἰππῆς* του Αριστοφάνη, ὅπου ο δημαγωγός Κλέων σατιρίζεται ὡς Παφλαγόνας (δούλος), ἓνα ὄνομα που παρετυμολογικά παραπέμπει στο «παφλάζω», στην ιδιότητα δηλαδή του Κλέωνα να τaráζει την ἐκκλησία και να προκαλεῖ τρικυμίες με τη θορυβῶδη πολεμική ρητορική του¹¹¹. Με τον τρόπο αὐτό λοιπὸν κατάφερε να πείσει ἓνα ακροατήριό που βρισκόταν σε θέση ἰσχύος ἐναντι της πολὺ δύσκολης θέσης των «ἐναγομένων» και να τους σώσει ἀπὸ ολέθριες συνέπειες.

Εἶναι πιθανόν συγγραφείς ὅπως ο Πολύβιος να διδάσκονταν μοντέλα μεταφορῶν και να ἐκπαιδεύονταν στη σωστή χρήση τους, αφοῦ ὅπως φαίνεται πολλές μεταφορές των ομιλητῶν εἶναι ἴδιες και γνωστές, ἤδη ἀπὸ αρχαία κείμενα, ὅπως του Ομήρου ἢ του Σόλωνα και του Ηροδότου, του Αριστοφάνη και του Αριστοτέλη, ο οποίος ἐκθέτει συγκεκριμένα παραδείγματα για τη σωστή χρήση τους¹¹². Ἐτσι οι ρήτορες θα μπορούσαν κατὰ περίσταση να τις χρησιμοποιοῦν ἢ να τις ἐντάσσουν κατὰ την κρίση τους σε ἓνα θέμα τροποποιημένες. Ὅταν ο Λυκίσκος μιλοῦσε στους Αιτωλούς για το σύννεφο ἀπὸ τη δύση μιλοῦσε για το ἴδιο ακριβῶς θέμα που εἶχε μιλήσει και ο Αγάλαος. Δεν αποκλείεται και να τον εἶχε ἀκούσει· ἔτσι θα μπορούσε να τον μιμηθεῖ. Την εικόνα ὅμως που χρησιμοποίησε ο Λέων ο Αθηναῖος μετὰ το 189 π.Χ. στη Σύγκλητο, στον πρεσβευτικό του λόγο, τη συναντάμε και σε ἓνα στρατιωτικό λόγο του Πόπλιου Κορνήλιου Σκιπίωνα το 206 π.Χ. στην Ισπανία (11.28-29). Ο Πόπλιος, αφοῦ κατέστειλε μιαν ἀνταρσία που ἐκδηλώθηκε στο στρατό του¹¹³, συγκάλεσε συνέλευση του στρατού. Αφοῦ, ἀγανακτισμένος, ἀπαρίθμησε τις προϋποθέσεις που θα δικαιολογούσαν μιαν δυσἀρέσκεια και αφοῦ ἔθεσε πάρα πολλές ρητορικές ἐρωτήσεις μιλώντας για το πόσο ἀδικο ἔχουν, στο τέλος, δικαιολογώντας τους στρατιῶτες που παρασύρθηκαν, παρατηρεῖ: «Εγὼ θα ἀπολογηθῶ για χάρη σας ἀπέναντι στην πατρίδα κι ἐμένα τον ἴδιο, προβάλλοντας τις δικαιολογίες που εἶναι ἀποδεκτές ἀπ' ὅλους τους ἀνθρώπους. Τούτες εἶναι ὅτι ο ὄχλος εὐκόλα ἐξαπατᾶται

¹⁰⁹ Πλουτ. *Σόλ.*, 3.

¹¹⁰ Ηρόδ. 7.16.

¹¹¹ Βλ. Αριστοφ. *Ἰπ.*

¹¹² Αριστ. *Ρητ.* 1406b–1407a.

¹¹³ Πολυβ. 11.25-27.

και εύκολα παρασύρεται προς κάθε κατεύθυνση. Έτσι λοιπόν πάντα το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται με τον όχλο και με τη θάλασσα. Διότι, όπως ακριβώς και εκείνη εκ φύσεως είναι από μόνη της αβλαβής για όσους σχετίζονται μαζί της και ακίνητη, όταν όμως πέσουν σε αυτή οι άνεμοι με βία, δίνει τέτοια εικόνα σε όσους την παρατηρούν, ανάλογα με το είδος των ανέμων, που την κάνουν να στροβιλίζεται, με τον ίδιο τρόπο και τα πλήθη πάντα φαίνονται να γίνονται απέναντι σε όσους έχουν σχέση μαζί τους ανάλογα με τους προστάτες και τους συμβούλους τους». Ο Πόπλιος λοιπόν αναγνωρίζει αυτό το φαινόμενο και δικαιολογεί από μόνος του το λάθος των στρατιωτών. Φαίνεται ότι είχε την κατάλληλη παιδεία, όπως θα την είχαν και οι περισσότεροι συγκλητικοί, οι οποίοι ήταν σε θέση να καταλάβουν το επιχείρημα του Λέοντα. Άλλωστε ο λόγος του Αθηναίου πολιτικού έπεται του λόγου του Σκιπίωνα, ο οποίος κάλλιστα μπορούσε να ήταν στη Σύγκλητο τη μέρα που μίλησε ο απεσταλμένος από την Αθήνα. Όμως ο Πόπλιος είναι πιο καυστικός. Αποκαλεί τους στρατιώτες του όχλο, αν και στη συνέχεια ο τόνος μαλακώνει με τη χρήση της λέξης πλήθη. Αντίθετα ο Λέοντας είχε μιλήσει για το λαό. Είναι πιθανό όμως αυτό να έχει να κάνει με το ότι στην περίπτωση των Αιτωλών επρόκειτο για πολίτες που συλλογικά και δημοκρατικά έπαιρναν αποφάσεις, ενώ στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για στρατό που όφειλε να υπακούει. Ο Πόπλιος λοιπόν, κατανοώντας το σφάλμα των στρατιωτών, δεν τους τιμώρησε: «Γι' αυτό κι εγώ τώρα και όλοι οι επικεφαλής του στρατού συμφιλιωνόμαστε μαζί σας και σας δίνουμε τον λόγο μας ότι δεν θα κρατήσουμε κακία. Απέναντι όμως στους υπαίτιους είμαστε αδιάλλακτοι και θα τους τιμωρήσουμε όπως τους αξίζει για τα εγκλήματα που τα διέπραξαν απέναντι στην πατρίδα και σε μας». Στο σημείο αυτό φαίνεται μια πολύ μεγάλη αντίθεση που ενδεχομένως εκτίθεται από τον Πολύβιο για να δοθεί έμφαση στο λόγο: εναλλακτικότητα και κατανόηση από τη μια πλευρά (απέναντι στους πολλούς) και αδιαλλαξία και σκληρότητα από την άλλη (απέναντι στον υπαίτιο). Φαίνεται βέβαια και η σημασία που έχει για τους Ρωμαίους η απονομή δικαιοσύνης¹¹⁴. Είναι σκληρή μεν η τιμωρία, πλην όμως δίκαιη¹¹⁵.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου με τον Αντίοχο Γ' ο Πόπλιος χρησιμοποιεί και πάλι μια γνήσια μεταφορά. Οι Ρωμαίοι έχουν αποκρούσει τις δυνάμεις του βασιλιά

¹¹⁴ Βλ. σχετικό κεφάλαιο για τη σημασία των δικαίων στους Ρωμαίους.

¹¹⁵ Εκτός από τη μεταφορά αυτή ο Πόπλιος λίγο νωρίτερα εξηγώντας στους στρατιώτες του με τι ισοδυναμούσε η στάση τους απέναντι στη Ρώμη τους παρομοίασε με κάποιον που υποστηρίζει ότι αδικείται χρηματικά από τον γονέα του και παρουσιάζεται ένοπλος για να σκοτώσει αυτόν που του έδωσε τη ζωή. Η παρομοίωση αυτή είναι «τραγική» και σίγουρα θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε κάποια τραγωδία. Για τη χρήση «τραγικών» μεθόδων βλ. παρακάτω.

και των συμμάχων του από τον ελλαδικό χώρο και τη Θρακική χερσόνησο και το πεδίο της μάχης έχει μεταφερθεί στη Μ. Ασία. Μετά από μια νίκη των Ρωμαίων το 190 π.Χ. ο βασιλιάς στέλνει ως απεσταλμένο του στον Πόπλιο, που βρισκόταν στην Πέργαμο, τον Ηρακλείδη για να διαπραγματευτεί την ειρήνευση¹¹⁶. Ο Ηρακλείδης κάνει πολύ συμφέρουσες προτάσεις και αφήνει να εννοηθεί ότι μπορούν οι παραχωρήσεις να συζητηθούν περαιτέρω (21.15.1-4). Όμως η απάντηση του Πόπλιου δεν είναι αυτή που περίμενε ο βασιλιάς (21.15.5-11). «Αν έκανε τις προτάσεις αυτές όσο εξουσίαζε τη Λυσιμάχεια και την είσοδο στη Χερσόνησο, θα πετύχαινε γρήγορα ό,τι ζητούσε. "Παρόμοια αν, αποχωρώντας από αυτά τα μέρη, είχε βρεθεί με στρατιωτική δύναμη κοντά στον Ελλήσποντο και ήταν φανερό ότι θα εμποδίσει τη δική μας διαπεραίωση και τότε έστειλε απεσταλμένους για τα ίδια θέματα, θα μπορούσε πάλι να πετύχει όσα ζητούσε. Αφού όμως άφησε τις δυνάμεις να αποβιβαστούν στην Ασία και αφού δέχτηκε όχι μόνο χαλινάρι αλλά και αναβάτη, έρχεται να στείλει μήνυμα για ειρήνευση με ίσους όρους, είναι φυσικό να αποτύχει και να διαψευστούν οι ελπίδες του"». Το επιχείρημα του Πόπλιου αναφορικά με το πότε θα μπορούσε να είχε κάνει τις προτάσεις του ο αντίπαλός του είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό που είχε χρησιμοποιήσει και απέναντι στον Αννίβα λίγο πριν από τη μάχη της Ζάμας¹¹⁷. Οι αντίπαλοί του μπορούν να του κάνουν προτάσεις μόνον εφόσον ο ίδιος βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, όχι όταν έχει περάσει στην αντεπίθεση. Με τη μεταφορά όμως που χρησιμοποιεί εδώ ο Πόπλιος, ταπεινώνει τον Αντίοχο: όπως το ατίθασο άλογο τελικά το δαμάζει ο κύριός του, έτσι και ο βασιλιάς έχει πια ηττηθεί. Ωστόσο η περαιτέρω αναφορά στον αναβάτη είναι πολύ υποτιμητική. Όχι μόνο έχασε, αλλά έχασε ολοκληρωτικά, υποστηρίζει ο Ρωμαίος, ο οποίος πιστεύει πως δεν είναι πια ίσοι για διαπραγματεύσεις. Ο Αντίοχος πρέπει ή να αποδεχτεί πλήρως την ήττα του, όπως στην περίπτωση των Καρχηδονίων, ή να συνεχίσει με την όποια ελπίδα έχει για νίκη.

Συγκρίνοντας τους δύο λόγους του Πόπλιου φαίνεται πως λίγο πριν από τη Ζάμα ήταν κάπως πιο συγκρατημένος. Στην Πέργαμο όμως, μετά από τόση εμπειρία με συνεπαγόμενη αύξηση της δύναμης και της αυτοπεποίθησής του, χρησιμοποιεί μια αναφορά καθόλου τιμητική για έναν βασιλιά αντίπαλο. Το αποτέλεσμα όμως είναι και στις δύο περιπτώσεις το ίδιο. Ακολουθεί μια μεγάλη μάχη – της Ζάμας το 202 π.Χ. και της Μαγνησίας το 189 π.Χ. – και ολοκληρωτική νίκη των Ρωμαίων με πολύ

¹¹⁶ Πολύβ. 21.13.

¹¹⁷ Πολυβ. 15.8.

μεγάλο περιορισμό της αντίστοιχης ηττημένης δύναμης – στην Αφρική των Καρχηδονίων, στην πέραν του Ταύρου περιοχή στην Ασία των Σελευκιδών.

Παρατηρούμε ότι οι μεταφορές και οι εικόνες που έχουν χρησιμοποιήσει οι ομιλητές στους λόγους τους, όπως τους παραθέτει ο Πολύβιος, έχουν τη δύναμη να δημιουργήσουν πολύ ισχυρές εντυπώσεις. Δεν καταφέρνουν πάντα να πείσουν το ακροατήριο, αλλά αυτό δεν εξαρτάται τόσο από το αν έχουν τη δύναμη να το κάνουν όσο από τις διαθέσεις του ακροατηρίου. Σίγουρα όμως κατορθώνουν να εντυπωσιάσουν τον αναγνώστη των 'Ιστοριών' και, εφόσον στόχος του συγγραφέα είναι να διδάξει πολιτικά τον αναγνώστη, είναι προφανές ότι, με την εντύπωση που δημιουργούν οι μεταφορές, πετυχαίνουν το σκοπό τους. Αν π.χ. ο Ρόδιος Θρασυκράτης δεν κατάφερε να πείσει τους Αιτωλούς να ειρηνεύσουν με τον Φίλιππο, ο αναγνώστης βλέπει πόσο πετυχημένη ήταν η μεταφορά που χρησιμοποίησε, καθώς λίγο αργότερα η «φωτιά» στράφηκε εναντίον τους. Οι Αιτωλοί δεν πήραν από τους Ρωμαίους όσα προσδοκούσαν, συμμάχησαν με τον Αντίοχο, ο οποίος έχασε τον πόλεμο και έτσι εξοργίστηκαν τόσο πολύ εναντίον τους οι Ρωμαίοι, ώστε να μην θέλουν καν να ακούσουν τι είχαν να τους πουν. Από την άλλη πλευρά η μεταφορά που χρησιμοποιεί ο Πόπλιος στην Πέργαμο ως απάντηση στις προτάσεις του Ηρακλείδη αντιλαμβανόμαστε ότι δεν έχει σκοπό να πείσει αλλά πάνω απ' όλα, όπως και στην περίπτωση στη Ζάμα, να αποδώσει ευθύνες και να δικαιολογήσει την περαιτέρω δράση του.

Μεταφορές δε χρησιμοποιούν όλοι οι ομιλητές του Πολυβίου για να δημιουργήσουν μια ισχυρή εντύπωση, σε περιστάσεις, κατά τις οποίες αυτό θα ήταν δυνατό, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούν κυριολεκτικά την εικόνα που έχουν γύρω τους. Πολλοί λόγοι που φέρεται να εκφώνησε ο Αννίβας συνδέονται με ένα οπτικό γεγονός¹¹⁸. Ο Αννίβας, περνώντας με το στρατό του τις Άλπεις το 218 π.Χ, διαπιστώνοντας πόσο έχουν αποθαρρυνθεί οι στρατιώτες του, τούς ενθαρρύνει επανειλημμένως. Έτσι, όταν είχαν πια περάσει σχεδόν ολόκληρο το εμπόδιο των Άλπεων, «βλέποντας ο Αννίβας ότι το πλήθος του στρατού ήταν στενοχωρημένο και εξαιτίας της ταλαιπωρίας που είχε προηγηθεί και εξαιτίας αυτής που αναμενόταν στη συνέχεια, συγκέντρωσε το στρατό και προσπαθούσε να τους ενθαρρύνει έχοντας μια αφορμή γι' αυτό, ότι η Ιταλία φαινόταν καθαρά, διότι αυτή ήταν κάτω από τα βουνά που έχουν προαναφερθεί έτσι, ώστε, όταν βλέπει κάποιος και τα δυο, να φαίνονται οι

¹¹⁸ Wiedemann 1990, 298.

Άλλεις ότι έχουν θέση Ακρόπολης για όλη την Ιταλία» (3.54.1-2). Προφανώς η διευκρίνιση ότι οι Άλλεις αντιστοιχούν στην ακρόπολη της Ιταλίας αποδίδεται από τον ίδιο τον Πολύβιο. Έτσι συνδέεται πολύ πετυχημένα από τον ιστορικό η εικόνα που υπάρχει και χρησιμοποιείται κυριολεκτικά από τον ομιλητή με μια μεταφορά που η ελληνική παιδεία του τον «αναγκάζει» να χρησιμοποιήσει αφηγηματικά. Έτσι ο Αννίβας «δείχνοντας τους τις πεδιάδες του Πάδου, θυμίζοντάς τους την καλή διάθεση των Γαλατών που κατοικούν εκεί· παράλληλα δείχνοντάς τους τη θέση της ίδιας της Ρώμης έδωσε σε κάποιο βαθμό θάρρος στους ανθρώπους». Μετά από όλες τις δυσκολίες που είχαν πίσω τους, το να βλέπουν πεδιάδες και το πόσο κοντά έχουν φτάσει στη Ρώμη, δηλαδή στο σκοπό τους, είναι ο πιο σίγουρος τρόπος να αναθαρρήσουν.

Όταν πια οι Καρχηδόνιοι έφτασαν στην Ιταλία, ήταν εξαντλημένοι από την πολυήμερη και γεμάτη δυσκολίες διάβαση των Άλπεων. Ιδιαίτερα πρωτότυπο ήταν το τέχνασμα που μηχανεύτηκε ο Αννίβας για να δώσει θάρρος στους στρατιώτες του όταν πλέον πλησίαζε η πρώτη σύγκρουση με το ρωμαϊκό στρατό που διοικούσε ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας, πατέρας του νικητή της Ζάμας. Κατά τη διάρκεια της πορείας του, όσους Γαλάτες, που διενεργούσαν επιθέσεις εναντίον τους, έπιανε αιχμάλωτους, τους κακομεταχειριζόταν σκόπιμα. Τώρα είχε έρθει η στιγμή να κάνει αυτό που χρειαζόταν για να δείξει στο στρατό του ποια ήταν η πραγματική κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν. Έτσι ζήτησε από δύο Γαλάτες να μονομαχήσουν με έπαθλα τόσο για τον νικητή όσο και για τον ηττημένο. Ο νικητής θα έπαιρνε πανοπλίες, όπλα και προπάντων θα αφήνονταν ελεύθερος, ενώ ο ηττημένος θα κέρδιζε έναν ωραίο θάνατο που θα τον απάλλαζε από τις κακουχίες, την αιχμαλωσία και μια ελεεινή ζωή. Έτσι μετά το τέλος της μονομαχίας οι υπόλοιποι αιχμάλωτοι πραγματικά δεν καλοτύχιζαν τον ηττημένο λιγότερο από τον νικητή¹¹⁹.

Αφού εξέθεσε με λεπτομέρειες το ευφυές τέχνασμα του Καρχηδόνιου στρατηγού, ο Πολύβιος παραθέτει τον λόγο του Αννίβα που εκφώνησε αμέσως μετά για να εξηγήσει το τέχνασμα (3.63.3-13). «Ο Αννίβας, αφού με όσα έχουν προαναφερθεί δημιούργησε τη διάθεση που σκόπευε στις ψυχές των στρατιωτών του, μετά από αυτά στάθηκε μπροστά και είπε ότι γι' αυτό το σκοπό έφερε στη μέση τους αιχμαλώτους, δηλαδή για να δουν καθαρά σε ξένα παθήματα ό,τι συμβαίνει και να σκεφτούν καλύτερα για τα δικά τους ζητήματα. Διότι έλεγε ότι η τύχη τους έχει

¹¹⁹ Πολυβ. 3.62.3-11.

κλείσει σε παρόμοιο αγώνα και συγκυρία και ότι έχει βάλει μπροστά τους παρόμοια έπαθλα. Πρέπει δηλαδή ή να νικήσουν ή να πεθάνουν ή να είναι ζωντανόι σκλάβοι των εχθρών. Έπαθλο της νίκης είναι να γίνουν οι πιο ευτυχισμένοι απ' όλους τους ανθρώπους, αφού πάρουν στα χέρια τους τον πλούτο των Ρωμαίων». Ο Αννίβας λοιπόν έχει στήσει αυτή την εικόνα για να δουν οι στρατιώτες του μια όμοια κατάσταση. Κάνει ακριβώς το ίδιο που κάνουν οι ομιλητές που χρησιμοποιούν μια μεταφορά. Η διαφορά είναι ότι η μεταφορά είναι πιο υποβλητική, ενώ η συγκεκριμένη εικόνα είναι μια μικρογραφία της πραγματικότητας που θα ακολουθήσει. Στη συνέχεια αναλύει με λεπτομερειακό τρόπο τις συνέπειες που θα αντιμετωπίσουν αν προσπαθήσουν να γυρίσουν πίσω από τον ίδιο τόπο ή αν πέσουν ζωντανόι στα χέρια των Ρωμαίων. «Οι περισσότεροι αποδέχονταν και το παράδειγμα και τους λόγους και είχαν ορμή και διάθεση τέτοια που επεδίωκε αυτός που τους παραινούσε». Με αυτόν τον ξεχωριστό τρόπο λοιπόν κατάφερε ο Αννίβας να στείλει ενθαρρυμένο το στρατό του στη μάχη που ακολούθησε και που οι Καρχηδόνιοι νίκησαν ολοκληρωτικά τους Ρωμαίους¹²⁰.

3.3. Διέγερση συναισθημάτων ως τρόπος πειθούς

«Έργο της Ρητορικής δεν είναι τόσο να πείθει όσο να επισημαίνει σε κάθε περίπτωση τα υπάρχοντα μέσα πειθούς, όπως και σε όλες τις άλλες τέχνες»¹²¹. Αδιαμφισβήτητα μεταξύ αυτών των μέσων, που αναφέρει ο Αριστοτέλης, είναι και τα συναισθήματα, από τα πιο ισχυρά στην τέχνη της πειθούς, κάτι που συχνά παραβλέπεται. Ο Αριστοτέλης, πάλι, ορίζει τα συναισθήματα ως εξής: «Πάθη είναι όλες αυτές οι συγκινήσεις που κάνουν τους ανθρώπους να μεταβάλλουν γνώμη σχετικά με τις κρίσεις και συνοδεύονται από χαρά ή λύπη. Τέτοια είναι η οργή, ο οίκτος, ο φόβος και τα παρόμοια, καθώς και τα αντίθετά τους. Και καθένα από αυτά πρέπει να το εξετάσομε από τρεις απόψεις. Ας πούμε για την οργή, πρέπει να εξετάσομε σε ποια ψυχική κατάσταση βρίσκονται οι άνθρωποι που οργίζονται, και εναντίον ποίων συνήθως οργίζονται, και για ποιες αιτίες οργίζονται. Γιατί αν λάβομε υπ' όψιν το ένα

¹²⁰ Πολυβ. 3.65.

¹²¹ Αριστ. Ρητ. 1335b.

ή μόνο τα δύο από αυτά, και όχι όλα, είναι αδύνατο να προκαλέσουμε την οργή»¹²². Στην πραγματικότητα κάθε αρχαίο κείμενο πηγάζει από τα συναισθήματα¹²³.

Στις 'Ιστορίες' του Πολυβίου σε πολλούς λόγους παρατηρούμε να υπάρχει επίκληση σε κάποιο συναίσθημα. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σε ένα τόσο προσεγμένο ιστορικό έργο, που κύριος στόχος του είναι η πολιτική διαπαιδαγώγηση, με τόσες επιστημονικές προϋποθέσεις και προγραμματικές δηλώσεις για αυστηρή ιστορική κριτική, συναντάμε σε πολλούς λόγους έντονη επίκληση συναισθημάτων. Προφανώς αυτό γίνεται σε λόγους που ο Πολύβιος θέλει να αποδώσει πιστά, δηλαδή όχι με τα επιχειρήματα που θα χρησιμοποιούσε ιδανικά ο πραγματιστής πολιτικός, αλλά με εκείνα που χρησιμοποίησε πραγματικά ο ρήτορας. Αυτό δεν εκπλήσσει, αν λάβομε υπ' όψιν ότι η ελληνιστική περίοδος είναι μια περίοδος γεμάτη από πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, μια περίοδος γενικής μεταβολής και κοινωνικών ανατροπών καθώς και μια περίοδος, κατά την οποία πολλοί και διαφορετικοί άνθρωποι και λαοί έρχονται σε επαφή μεταξύ τους. Αποδεικνύεται, αντίθετα, ότι το πιο «πολιτικό» επιχείρημα είναι το συναίσθημα. Συναισθηματικά προσεγγίζονται οι άνθρωποι σε οτιδήποτε τους αφορά. Από όρους που χρησιμοποιούνται μεταξύ διακρατικών σχέσεων, όπως *φιλία*, *εὔνοια*, *χάρις*, *ἀσπάζομαι*, *συγχαίρομαι*, μέχρι όρους που εκφράζουν τη σωστή στάση πολιτικών προσώπων, όπως *φιλοδοξία* και *φιλοτιμία*, *φιλόπολις* και *φιλόπατρις*, και λέξεις και φράσεις, που χρησιμοποιούνται για να επαινέσουν τη σωστή πολιτική συμπεριφορά, όπως *ζήλος*, *θάρρος* και *φιλοδοξία*, η πολιτική γλώσσα της ελληνιστικής περιόδου έχει σαφέστατα συναισθηματικό υπόβαθρο¹²⁴.

Όπως και στη χρήση των διαφόρων επιχειρημάτων έτσι και στα συναισθήματα μπορεί να υπάρχει επίκληση είτε σε ένα μόνο συναίσθημα, είτε σε συνδυασμό συναισθημάτων. Οι μεταφορές, που εξετάσαμε παραπάνω, έχουν και αυτές τη λειτουργία να υποβάλλουν συναισθήματα· πρόκειται όμως για συγκεκριμένη τεχνική. Εδώ θα εξετάσουμε πώς χρησιμοποιείται ευθέως η προσπάθεια των ομιλητών να διεγείρουν συναισθήματα.

Συναισθηματικά φορτισμένος είναι ο λόγος του Ναυπάκτιου Αγέλαου που μιλάει σε συνέδριο για ειρήνευση (5.104.1-11). Μια φωνή βαθύτατα συγκινημένη, υψωμένη πάνω από τις μικρότητες των ενδοελληνικών σπαραγμών, προφητική για όσα θα επακολουθήσουν και θα οδηγήσουν με τον ενδοελληνικό κερματισμό στην

¹²² Αριστ. *Ρητ.* 1378a.

¹²³ Chaniotis 2012a, 1.

¹²⁴ Chaniotis 2012a, 1.

υποδούλωση όλης της Ελλάδας στους Ρωμαίους. Αφού προειδοποιεί με μια ωραία εικόνα για το πώς πρέπει να αντιμετωπίζουν οι Έλληνες τους βαρβάρους, επισημαίνει ότι πρέπει «να σκέφτονται από κοινού και να προφυλάσσονται (φυλάττεσθαι) βλέποντας έγκαιρα το βάρος των στρατών και το μέγεθος του πολέμου που εξελίσσεται στη δύση». Με αυτόν τον τρόπο εμπνέει στο ακροατήριο το φόβο που ο ίδιος αισθάνεται από την απειλή που διαγράφεται στη Δύση. Τους προειδοποιεί ότι πρέπει να φυλάγονται από τον κίνδυνο, από τον οποίο είναι κάποιος σε θέση να φυλαχθεί μόνο αν τον έχει συνειδητοποιήσει. Τους Καρχηδονίους τους γνώριζαν οι Έλληνες από παλιά και ήξεραν από τι κίνδυνο είχαν να φυλάγονται. Όμως οι Ρωμαίοι, με εξαίρεση τη σύγκρουση που είχαν μερικές δεκαετίες νωρίτερα με τον Πύρρο, ελάχιστα ήταν γνωστοί στους έμπειρους από πολέμους Έλληνες, και άρα εύλογα δημιουργείται ο φόβος ενός άγνωστου κινδύνου. Συνεχίζοντας ο Αγέλαος την προειδοποίησή του, κάνει σαφές ότι «είναι φυσικό με κανέναν τρόπο να μην περιοριστούν οι νικητές στην εξουσία επί των κατοίκων της Ιταλίας και της Σικελίας, αλλά να φτάσουν και να απλώσουν τις επιχειρήσεις και τις δυνάμεις τους πέρα απ' όσο πρέπει». Έτσι στρέφεται συγκεκριμένα στον Φίλιππο προτρέποντάς τον να στρέψει την προσοχή του στη Δύση και να αποσοβήσει τον κίνδυνο που απειλεί την Ελλάδα. Κλείνοντας το λόγο του ο Αγέλαος χρησιμοποιεί τη ζωνρή μεταφορά, που έχει αναλυθεί πιο πάνω, κάνοντας ακόμα πιο έντονο το φόβο του ακροατηρίου. Δεν πρόκειται όμως για ένα φόβο που αποσκοπεί να παραλύσει το ακροατήριο. Είναι μια προειδοποίηση προφητική, που σκοπό έχει να επισημάνει τον πραγματικό κίνδυνο και να επιστήσει την προσοχή των Ελλήνων.

Στον, εξίσου χαρακτηριστικό με του Αγέλαου, λόγο του απεσταλμένου των Αιτωλών Χλαινέα στη Σπάρτη (9.28-31.6) παρατηρούμε την προσπάθειά του να προκαλέσει διάφορα συναισθήματα στο κοινό που παρακολουθεί. Αν και φαινομενικά το πολιτικο-στρατιωτικό θέμα που αναπτύσσεται δεν έχει περιθώρια για συναισθήματα, αμέσως δημιουργείται μια συναισθηματική εντύπωση στον ακροατή – αναγνώστη. Προσπαθώντας να προειδοποιήσει για τον κίνδυνο που διατρέχουν οι Σπαρτιάτες από τους Μακεδόνες, τους εξηγεί πώς ο Φίλιππος εξόντωσε το κοινό των Χαλκιδέων και πιο συγκεκριμένα την Όλυνθο, με ευθείες αναφορές σε συναισθήματα¹²⁵. «Όταν την εξανδραπόδισε (ταύτην εξανδραποδισάμενος) (την Όλυνθο) για παραδειγματισμό, όχι μόνο έγινε κύριος των πόλεων της Θράκης, αλλά

¹²⁵ Chaniotis 2012a, 3.

και τους Θεσσαλούς υποδούλωσε εξαιτίας του φόβου τους (διὰ τὸν φόβον)». Με τον εξανδραποδισμό των κατοίκων που περιγράφει προκαλεί αρχικώς τον οίκτο υπέρ των Ολυνθίων και αφετέρου την περιφρόνηση κατά του βασιλιά της Μακεδονίας. Αμέσως μετά, ξεκαθαρίζοντας ότι από φόβο και όχι από καλή διάθεση πήγαν και οι Θεσσαλοί με το μέρος του, από τη μια μεγαλώνει αντίστοιχα ο οίκτος και η περιφρόνηση και από την άλλη προκαλείται ο ίδιος φόβος στους ίδιους τους Σπαρτιάτες. Με την ευεργεσία προς τους Αθηναίους (έχρησατο μεγαλοψύχως), που περιγράφεται παρακάτω, γίνεται εντονότερη η αντίθεση μεταξύ φίλων και εχθρών των Μακεδόνων. Την ίδια εποχή στη Λακωνία κατέφθιρε δ' αἶθων τὰς οἰκίας. Έτσι με την αντιμετώπιση που έχουν να περιμένουν οι Σπαρτιάτες από τους Μακεδόνες δεν τους μένει παρά να λάβουν έγκαιρα τα μέτρα τους και να μην προκαλούν οι ίδιοι στο μέλλον τον οίκτο από ενδεχόμενο εξανδραποδισμό τους. Παρακάτω, προσπαθώντας να διαβάσει ολόκληρο τον οίκο των Μακεδόνων, ο Χλαινέας κατηγορεί και το διάδοχο του Φιλίππου, Αλέξανδρο, για τη συμπεριφορά του έναντι της Θήβας. «Αυτός (ο Αλέξανδρος) πάλι, επειδή νόμισε ότι μια μικρή εστία αντίστασης απομένει στην Ελλάδα, η πόλη της Θήβας, την κατέστρεψε (διέφθιρε), με ποιον τρόπο όλοι σας γνωρίζετε, νομίζω». Δεν περιγράφει τι έκανε ο Αλέξανδρος στη Θήβα αλλά με το να θεωρήσει πως είναι γνωστά όλα όσα συνέβησαν στην πόλη αυτή δημιουργεί μεγαλύτερη εντύπωση. Ο οίκτος έναντι των «θυμάτων» των Μακεδόνων και η περιφρόνηση έναντι των ίδιων των Μακεδόνων αντιστοίχως μεγαλώνει.

Ο Χλαινέας συνεχίζει την ιστορική του αναδρομή περιγράφοντας όσα έκαναν οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου στο θρόνο. «Κανένας από τους τωρινούς δεν είναι τόσο αδιάφορος για την πολιτική, ώστε να μην έχει μάθει πως ο Αντίπατρος, αφού νίκησε στη μάχη της Λαμίας τους Έλληνες, μεταχειρίστηκε με τον χειρότερο τρόπο τους ταλαίπωρους Αθηναίους (τοῖς ταλαιπώροις Ἀθηναίοις), όμοια και τους άλλους, και έφτασε σε τέτοιο σημείο αλαζονείας και ανομίας (εἰς τοῦτο δ' ὕβρεως ἦλθε καὶ παρανομίας), ώστε όρισε κυνηγούς των εξορίστων και τους έστειλε στις πόλεις εναντίον όσων είχαν αντισταθεί ή γενικά είχαν δυσαρεστήσει σε κάτι τον βασιλικό οίκο της Μακεδονίας. Από αυτούς άλλοι σέρνονταν με τη βία από τα ιερά (ἐκ τῶν ἱερῶν ἀγόμενοι), άλλοι τραβιούνταν από τους βωμούς και πέθαιναν με βασανιστήρια (οἱ δ' ἀπὸ τῶν βωμῶν ἀποσπώμενοι, μετὰ τιμωρίας ἀπέθνησκον), ενώ κάποιοι που κατόρθωναν να διαφύγουν διώχονταν από κάθε μέρος της Ελλάδας». Είναι ιδιαίτερα δραματικός ο τρόπος που ο Χλαινέας περιγράφει τα γεγονότα. Οι τόσες λεπτομέρειες σκοπό έχουν να προκαλέσουν ενάργεια, με αποτέλεσμα η προσοχή των ακροατών να

είναι ιδιαίτερα οξυμένη. Στη συνέχεια με τη χρήση λέξεων, όπως *τοῖς ταλαιπώροις Ἀθηναίοις*, ή της έκθεσης των γεγονότων ως αλαζονικών και παρανόμων οι ακροατές συνεχίζουν να νιώθουν οίκτο για όλους όσους η μοίρα τους έριξε στα «βίαια χέρια» των Μακεδόνων¹²⁶ και ταυτόχρονα να μεγαλώνει ο δικός τους φόβος από την πιθανότητα και μόνο κάποια στιγμή αυτοί να υποστούν τη βιαιότητα αυτή. Το τμήμα αυτό του λόγου του Χλαινέα ολοκληρώνεται με δραματικό τρόπο από την περιγραφή του ανελέητου κυνηγητού και των βασανιστηρίων που υπέστησαν οι «δύστυχοι» αντίπαλοι των Μακεδόνων. Μετά από όλη αυτήν την περιγραφή ο Χλαινέας προβάλλει τους Αιτωλούς ως το μόνο καταφύγιο που μπορούσαν να βρουν όσοι διώκονταν από τους Μακεδόνες, δημιουργώντας μια πολύ μεγάλη αντίθεση μεταξύ Μακεδόνων και Αιτωλών και παίρνοντας το ακροατήριο σαφώς με το μέρος του. Σε όλα αυτά τα σημεία βλέπουμε ότι ο Χλαινέας κινείται σταθερά πάνω στην αντίθεση του οίκτου και του φόβου. Οίκτος από τα θύματα των Μακεδόνων και φόβος από τις ενέργειές τους.

Ως αυτό το σημείο ο Χλαινέας έχει προσπαθήσει κυρίως να προκαλέσει οίκτο και φόβο. Παρακάτω όμως, φτάνοντας πιο κοντά στα γεγονότα του καιρού τους και επικαλούμενος τον πόλεμο που ανέλαβε ο Αντίγονος Δώσων εναντίον του Κλεομένη εξηγεί για ποιο λόγο ο Μακεδόνας βασιλιάς εξεστράτευσε εναντίον της Λακεδαίμονας: «έβλεπε ότι η κυριαρχία του δεν θα είναι εξασφαλισμένη, αν εσείς κατακτήσετε την εξουσία στην Πελοπόννησο, κι επειδή έβλεπε πως ο Κλεομένης είχε εκ φύσεως την ικανότητα γι' αυτό και ακόμα η τύχη σας βοηθούσε περίτρανα, από φόβο και φθόνο ταυτόχρονα (ἄμα φοβηθεὶς καὶ φθονήσας), ήρθε εδώ, όχι για να βοηθήσει τους Πελοποννησίους, αλλά για να σας στερήσει από τις ελπίδες σας και να ταπεινώσει το υψηλό σας φρόνημα (τὴν ὑμετέραν ὑπεροχὴν ταπεινώσων)». Ο Χλαινέας, λοιπόν, εξηγεί τα συναισθήματα του Αντιγόνου, που σκοπό έχουν να διεγείρουν τα αντίθετα συναισθήματα στους Σπαρτιάτες. Ο φόβος που αισθάνθηκε ο Αντίγονος, ώστε να εκστρατεύσει εναντίον τους αποσκοπεί στο να διεγείρει το αίσθημα τιμής των Σπαρτιατών και η ταπείνωση, στην οποία απέβλεπε ο Αντίγονος, τώρα λογικά πρέπει να προκαλέσει το φόβο αλλά και την αγανάκτησή τους. Άλλωστε αμέσως μετά ο Χλαινέας το λέει ρητά: «Για το λόγο αυτό δεν οφείλετε τόσο να αγαπάτε τους Μακεδόνες, επειδή, όταν κυρίευσαν την πόλη σας, δεν τη λεηλάτησαν, όσο να τους θεωρείτε εχθρούς και να τους μισείτε (έχθρούς νομίζειν καὶ μισεῖν), αφού πολλές φορές

¹²⁶ Πρβ. Δημ. 9.47 κ.ε., όπου ο ρήτορας διεκτραγωδεῖ τη μοίρα όσων έπεσαν στα χέρια των Μακεδόνων.

ως τώρα σας έχουν εμποδίσει να ηγηθείτε της Ελλάδας, ενώ μπορούσατε». Εδώ ο Αιτωλός απεσταλμένος επιτηδευμένα προσπαθεί να προκαλέσει την οργή των Σπαρτιατών. Προσπαθεί να θίξει την τιμή τους, αφού παραδοσιακά ο φυσικός ρόλος της Σπάρτης ήταν να ηγείται των Ελλήνων. Όποιος στέκεται εμπόδιο σε αυτό πρέπει να αποκρούεται και να θεωρείται εχθρός. Όμως η Σπάρτη είχε εδώ και χρόνια απολέσει αυτήν τη δυνατότητα. Από την εποχή που ο Επαμεινώνδας είχε φτάσει μπροστά στην πόλη και παραλίγο να την καταστρέψει¹²⁷ μέχρι τη μάχη της Σελλασίας, που σε λακεδαιμονικό έδαφος ο σπαρτιατικός στρατός ηττήθηκε¹²⁸, η Σπάρτη αγωνιζόταν για τη στρατιωτική της επιβίωση και όχι για την ηγεσία των Ελλήνων. Έτσι, το συναίσθημα των Σπαρτιατών, τουλάχιστον τη στιγμή που ο Αντίγονος αποφάσιζε να μην επιβάλει κάποια αυστηρή τιμωρία στην πόλη, θα πρέπει να ήταν η ευγνωμοσύνη. Ο Χλαινέας όμως επιδέξια μειώνει αυτήν την πτυχή του ζητήματος και τονίζει τη σταθερή επιδίωξη των Σπαρτιατών για ηγεμονία. Δέκα χρόνια μετά τη μάχη της Σελλασίας είναι φυσικό οι Σπαρτιάτες να είχαν ξεχάσει - ή πάντως σίγουρα να ήθελαν να ξεχάσουν - αυτήν την ταπεινωτική ήττα. Είναι λοιπόν ευνόητο ότι σε τέτοιες κρίσιμες περιστάσεις ο λαός θα έπαιρνε τις αποφάσεις του περισσότερο συναισθηματικά παρά εξετάζοντας με απόλυτη λογική τα πράγματα. Επομένως η προσπάθεια του Χλαινέα να διεγείρει τα συναισθήματα τη δεδομένη χρονική στιγμή, στην οποία συμβάλλουν καθοριστικά και οι πολλές ρητορικές ερωτήσεις που κάνει κατά τη διάρκεια του λόγου¹²⁹, με τις οποίες έρχεται πιο κοντά στο κοινό του, είναι ενδεδειγμένη και σαφώς πετυχημένη. Οι Σπαρτιάτες, πραγματικά, δε συμμάχησαν με τους Μακεδόνες αλλά με τους Αιτωλούς, όπως φαίνεται από τα επόμενα κεφάλαια. Η λειτουργία των συναισθημάτων σε αυτόν τον λόγο είναι ακριβώς ίδια με τη συναισθηματική γλώσσα, που συναντάμε στα ψηφίσματα την ίδια εποχή¹³⁰, είναι δηλαδή μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό κλίμα της εποχής και άκρως επιτυχημένη.

Σε πιο δραματικό επίπεδο κινείται ο Ρόδιος Θρασυκράτης, όταν προσπαθεί να πείσει ως απεσταλμένος των ουδέτερων ελληνικών πόλεων τους Αιτωλούς να σταματήσουν τον πόλεμο (11.4-6.8). Δεν έχουν σταματήσει, λέει, από την αρχή του πολέμου να παρατηρούν την καταστροφή των Αιτωλών και των Μακεδόνων στον πόλεμο που διεξάγουν (τῆς ὑμετέρας καὶ Μακεδόνων στοχαζόμενοι καταφθοῶς). Αμέσως

¹²⁷ Ξενοφ. *Ελλην.* 7.5.1-3

¹²⁸ Πολυβ. 2.66-69.

¹²⁹ Kennedy 1972, 34.

¹³⁰ Chaniotis 2012a, 3.

λοιπόν ο Θρασυκράτης εκθέτει τη δραματικότητα του πολέμου. Η παρομοίωση που κάνει συσχετίζοντας την έκβαση του πολέμου με τη φορά που μπορεί να πάρει η φωτιά, ανεξάρτητα από το ποιος την άναψε¹³¹, είναι μια σαφής προσπάθεια να προκαλέσει το φόβο εκθέτοντας τις πιθανές συνέπειες. Πιο κάτω τους επιτιμά επισημαίνοντας ότι ο πόλεμος που διεξάγουν είναι πάντων αἴσχιστον καὶ πολλῆς ἄδοξιας πλήρη καὶ βλασφημίας. Καταβάλλει σαφή προσπάθεια να προκαλέσει τη ντροπή των Αιτωλῶν και να τερματίσουν τον πόλεμο. Και λίγο μετά ο ομιλητής πάλι προκαλεί το φόβο. «Εἶναι» λέει «προτιμότερο, αφού κατηγορηθεῖτε ἐγκαιρα να σωθεῖτε (ὄνειδισθέντας ἐν καιρῷ σωθῆναι) παρά να ακούσετε λόγια που ακούγονται ευχάριστα και μετά από λίγο να καταστραφεῖτε οι ίδιοι (ἀπολέσθαι μὲν αὐτούς) και να οδηγήσετε στην καταστροφή και τους υπόλοιπους Ἕλληνες (ἀπολέσαι δὲ καὶ τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας)». Είναι εντυπωσιακός ο τρόπος που ο Θρασυκράτης προειδοποιεί για καταστροφή και ταυτόχρονα προκαλεί τη ντροπή αφού γενικεύει την ευθύνη των Αιτωλῶν έναντι όλων των Ελλήνων. Συνεχῶς περνάει από τη ντροπή στο φόβο.

Λίγο μετά ο ρήτορας επικαλείται τις συνθήκες των Αιτωλῶν με τους Ρωμαίους που υπήρχαν από παλιά - ὅπως επιβεβαιώνεται από μια επιγραφή που είχε στηθεί στο Θύρρειον¹³² - οι οποίες είναι πολύ ατιμωτικές (τὰ γράμματα τὴν αἰσχύνην ὑμῖν ἐπέφερε), είχαν όμως στην πραγματικότητα αποκομίσει ἤδη αρκετά κέρδη¹³³. Αφού λοιπόν ο Θρασυκράτης επιτιμά τους Αιτωλούς ευθέως, λίγο παρακάτω, μιλώντας ξανά για τον πόλεμο και ποιο μπορεί να είναι το τέλος του, λέει προφητικά: Τὸ δὲ τέλος, ἂν ὅλως πάντα κατὰ νοῦν ὑμῖν χωρήσῃ, ποῖόν τι δεῖ προσδοκᾶν; ἄρ' οὐ κακῶν ἀρχὴν μεγάλων ἄπασι τοῖς Ἕλλησιν. Αν και ο επιτιμητικός τόνος του Ρόδιου δεν μειώνεται, προσπαθεί να προκαλέσει και τον οἶκτο· ο τελευταίος ως προειδοποίηση είναι μεν πολύ σημαντικός, δεν κατορθώνει όμως να προκαλέσει την έντονη εντύπωση που θα πείσει. Πιο επιτυχημένη όμως από άποψη εντύπωσης είναι η επόμενη προειδοποίηση, όταν πλέον ο Θρασυκράτης περιγράφει τα αποτελέσματα της συμμαχίας που έχουν οι Αιτωλοί με τους Ρωμαίους. «Αν οι Ρωμαῖοι επιλέξουν να συμπεριφερθούν καλά μετά την επικράτησή τους, εκείνοι θα αποκομίσουν και την ευγνωμοσύνη και την τιμή (καὶ τὴν χάριν καὶ τὴν ἐπιγραφὴν)· αν όμως συμπεριφερθούν ἄσχημα, σε αυτούς θα ανήκουν και τα λάφυρα των σκοτωμένων και η εξουσία ἐπὶ των ἐπιζώντων. Εσεῖς τότε θα επικαλεῖστε τους θεούς, όταν κανένας ἀπὸ τους θεούς

¹³¹ Για την παρομοίωση βλ. αναλυτικά παραπάνω.

¹³² Για την επιγραφή που διασώζει τη συνθήκη αυτή βλ. Dreyer 2002.

¹³³ Dreyer 2002, 35.

δε θα θέλει και κανένας από τους ανθρώπους δε θα μπορεί να σας βοηθήσει». Αυτή η πιθανή έκβαση που εκτίθεται εδώ έχει πιο πολλές πιθανότητες να πείσει. Αφενός θα προκαλέσει τον φόβο του ακροατηρίου, αφετέρου, αν είναι να φτάσουν στο σημείο οι θεοί να τους εγκαταλείψουν, αυτό σίγουρα θα προκαλέσει τόσο φόβο όσο και μεγάλη ντροπή. Ο ομιλητής, λοιπόν, διεγείροντας όλα τα πιθανά συναισθήματα, διευκρινίζει κιάλας ότι δε συμφέρει τους ίδιους τους Αιτωλούς ο πόλεμος, συνδυάζοντας το συναίσθημα με τα πολιτικά επιχειρήματα.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Θρασυκράτης σε όλο το λόγο του είναι ιδιαίτερα επιτιμητικός απέναντι στους Αιτωλούς με κύριο σκοπό να προκαλέσει το αίσθημα της ντροπής και κατά δεύτερον, γνωρίζοντας πόσο δύσκολη είναι η αποστολή του, να εξαντλήσει τις πιθανότητες που έχει να πείσει με το φόβο που μπορεί να τους προκαλέσει. Στο κλείσιμο του λόγου όμως ο τόνος του μαλακώνει και παίρνει ένα πιο δραματικό ύφος. «Εμείς δεν έχουμε παραλείψει στην παρούσα περίπτωση τίποτε απ' όσα πρέπει να λένε ή να πράττουν οι πραγματικοί φίλοι και έχουμε εκφράσει με θάρρος τη γνώμη μας για το μέλλον· ζητάμε λοιπόν από εσάς και σας παρακαλούμε να μη στερήσετε (παρακαλούμεν μήθ' αὐτοῖς φθονῆσαι) την ελευθερία και τη σωτηρία ούτε από εσάς τους ίδιους ούτε από τους υπόλοιπους Έλληνες».

Έντονα συναισθηματικοί είναι και δύο μικροί λόγοι (όπως παρατίθενται) από μια συνέλευση των Αχαιών στη Μεγαλόπολη το 185 π.Χ. του Σικυώνιου Απολλωνίδα, ο οποίος μιλά κατά του Ευμένη (22.8.1-8), και του Αιγινήτη Κασσάνδρου, που απευθύνεται και αυτός στον βασιλιά Ευμένη (22.8.9-12). Στη συνέλευση αυτή γίνονται προτάσεις διαφόρων ελληνικών πόλεων για ενίσχυση των Αχαιών. Όταν πήρε το λόγο ο Απολλωνίδας είπε: «Το πλήθος των προσφερόμενων χρημάτων είναι μια αντάξια για τους Αχαιούς δωρεά (ἀξίαν τὴν δωρεάν τῶν Ἀχαιῶν), αλλά από την άποψη των διαθέσεων του δωρητή και για την ανάγκη, για την οποία γίνεται η δωρεά, είναι η πιο ντροπιαστική και άνομη απ' όλες (πασῶν αἰσχίστην καὶ παρανομωτάτην)». Είναι ξεκάθαρη η ντροπή προ της οποίας θέτει ο Απολλωνίδας τους Αχαιούς αν δεχτούν την προσφορά του βασιλιά, σε μια εποχή που ακόμα οι ελεύθεροι πολίτες φροντίζουν πολύ να μη ντροπιαστούν, παρόλο που οι σχέσεις με έναν βασιλιά έχουν γίνει *εκ των ὄν ουκ άνευ* και απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή η διπλωματική τους επικοινωνία. Συνεχίζει ο απεσταλμένος από τη Σικύωνα: «Ενώ οι νόμοι απαγορεύουν και στους απλούς πολίτες και στους άρχοντες να παίρνουν για οποιονδήποτε λόγο δώρα από τους βασιλείς, πόσο μάλλον να δωροδοκούνται απροκάλυπτα όλοι μαζί (πάντας ἅμα δωροδοκεῖσθαι προφανῶς), αν δεχτούν τα χρήματα θα διαπράξουν τη

μεγαλύτερη παρανομία (πάντων εἶναι παρανομώτατον) και συγχρόνως την πιο ντροπιαστική (πρὸς δὲ τούτοις αἰσχιστον), αναμφισβήτητα. Διότι, να τροφοδοτείται η βουλή από τον Ευμένη κάθε χρόνο και να συσκέπτεται για δημόσια θέματα, έχοντας καταπιεί αυτό το δόλωμα (καταπεπωκότας οἶονει δέλεαρ), θα λέγαμε φανερώσει καθαρά τη ντροπή και τη ζημιά (τὴν αἰσχύνην καὶ τὴν βλάβην). Διότι τώρα δίνει χρήματα ο Ευμένης, αργότερα θα δώσει ο Προυσίας, μετά ο Σέλευκος». Ὑστερα ο Απολλωνίδας αναλύει με καθαρή πολιτική ματιά τη διαφορετικότητα των δημοκρατικών (η Αχαϊκή Συμπολιτεία) και των μοναρχικών (οι προαναφερθέντες βασιλείς) πολιτευμάτων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, αν δεχτούν τα χρήματα, θα προηγούνται τα συμφέροντα των βασιλέων, αν όμως δε συμβαίνει αυτό, θα φαίνονται αγάριστοι¹³⁴. Η διαφορά των πολιτευμάτων είχε φέρει σε αντιπαράθεση και τους Ροδίους με τον βασιλιά Ευμένη μετά τον πόλεμο των Ρωμαίων με τον Αντίοχο Γ', όπως το διευκρινίζει ο Ρόδιος απεσταλμένος στη Ρώμη¹³⁵. Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι ο Ευμένης, παρά τα όσα μπορεί να κάνει φαινομενικά υπέρ διαφόρων πόλεων, μονίμως προσπαθεί να ισχυροποιήσει με έξυπνη διπλωματία τη δική του θέση.

Η επανειλημμένη χρήση της λέξεως *αἰσχύνη* με διάφορες μορφές (παρονομασία) τονίζει πόσο ταπεινωτική είναι η προσφορά του βασιλιά και σίγουρα έχει τη δύναμη να προκαλέσει εντύπωση. Επίσης η δωροδοκία και η ανομία δεν είναι κάτι που οι Αχαιοί θα ήθελαν να τους στιγματίσει και η κατηγορία του ομιλητή είναι γενική. Αν γίνει δεκτή η δωροδοκία θα ντροπιαστεί ολόκληρη η Συμπολιτεία. Ο ρήτορας δεν προκαλεί μόνο τα συναισθήματα του ακροατηρίου αλλά εκφράζει και τη δική του οργή αναφέροντας ότι αυτό που κάνει ο Ευμένης αποτελεί παγίδα για τη Συμπολιτεία. Στο τέλος του λόγου του προσπαθεί αυτήν την οργή να τη μεταδώσει ευθέως και στους συμπατριώτες του. «Γι' αυτό προέτρεπε τους Αχαιούς όχι μόνο να αρνηθούν την προσφορά, αλλά και να μισήσουν τον Ευμένη (μισεῖν) για την υστεροβουλία (ἐπίνοιαν) της δωρεάς του». Το μίσος είναι ένα από τα πιο ισχυρά συναισθήματα που μπορεί να νιώσει ο άνθρωπος.

Ακολουθεί ο λόγος του Αιγινήτη Κασσάνδρου (22.8.9-12), που αποσκοπεί στο ίδιο αποτέλεσμα και χρησιμοποιεί και αυτός το συναίσθημα ως μέσο πειθούς, ένα όμως πολύ διαφορετικό συναίσθημα, τον οίκτο. «Θύμισε στους Αχαιούς τη φτώχεια των Αιγινήτων (τῆς Αἰγινήτων ἀκκληρίας), στην οποία κατάντησαν (περίεπεσον) εξαιτίας

¹³⁴ Ο Ευμένης ουσιαστικά με την ενέργειά του, την οποία τώρα στηλιτεύει ο Απολλωνίδας, έχει εφαρμόσει ότι ακριβώς έλεγε ο Φιλοποίμη στους Σπαρτιάτες για τη συμφέρουσα πολιτική (20.12.5-7).

¹³⁵ Πολυβ. 21.22.7-8.

της συμμαχίας τους με τους Αχαιούς, όταν ο Πόπλιος Σολπίκιος με ναυτική επιδρομή εξανδραπόδισε όλους τους δύστυχους Αιγινήτες (πάντας ἐξηνδραποδίσαστο τοὺς ταλαιπώρους Αἰγινήτας)» γράφει ο Πολύβιος. Ο συγκεκριμένος λόγος παρατίθεται εξ ολοκλήρου σε πλάγιο λόγο και είναι εύλογο ότι, όπως τον μεταφέρει ο οξυδερκής Πολύβιος, ασπάζεται την κατάσταση που περιγράφει ο Κάσσανδρος. Επομένως το σημαντικό εδώ είναι τόσο ο συγκεκριμένος τρόπος πειθούς που χρησιμοποίησε ο Αιγινήτης απεσταλμένος όσο και το ότι ο ιστορικός προσπαθεί να μεταδώσει αυτό το συναίσθημα στους δικούς του αναγνώστες. Εξάλλου παραπέμπει σε όσα έγιναν στην Αίγινα, για τα οποία έχει μιλήσει εκτενώς νωρίτερα, συμβάλλοντας στο να μεταφερθούν αυτά που λέει ο Κάσσανδρος στο δικό του αναγνωστικό κοινό. Ο Κάσσανδρος δε μπορεί να μην κατηγορήσει τους Αχαιούς για την κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει η ιδιαίτερη πατρίδα του, όμως δεν εστιάζει σε αυτό αλλά στο αποτέλεσμα, προκαλώντας τον οίκτο με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο. Εξηνδραποδίσαστο τοὺς ταλαιπώρους Αἰγινήτας λέει. Δραματική είναι και η επίκληση που κάνει προς τους Αχαιούς ολοκληρώνοντας το λόγο του. «Ταῦτ' οὖν τιθεὶς τοῖς Αχαιοῖς πρὸ ὀφθαλμῶν¹³⁶. . . τους παρακαλούσε να μη δέχονται τέτοιες δωρεές, με τις οποίες θα φανούν ότι στερούν από τους Αιγινήτες και τις ελπίδες σωτηρίας τους για το μέλλον». Δεν προκαλεί τη ντροπή όπως ο Απολλωνίδα, αλλά εκφράζει όλη του την απελπισία για όσα έχουν συμβεί.

Τα πιο ισχυρά μέσα που χρησιμοποιούνται στους δύο αυτούς λόγους είναι συναισθηματικά, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αποδεικνύονται ιδιαίτερα αποτελεσματικά. Βέβαια η πολιτική ανάλυση του Απολλωνίδα είναι εξίσου σημαντική. «Όταν ειπώθηκαν αυτοί οι λόγοι, τόσο πολύ ξεσηκώθηκε ο λαός, ώστε κανένας δεν τόλμησε να μιλήσει υπέρ του βασιλιά και όλοι δια βοής να απορρίψουν την προτεινόμενη δωρεά, μολονότι φαινόταν ότι αυτή δύσκολα θα μπορούσε να απορριφθεί εξαιτίας του μεγάλου ποσού που προσφερόταν» σχολιάζει ο ιστορικός. Από αυτό το αποτέλεσμα συνάγεται ότι στην πολιτική δεν αρκούν – πολλές φορές είναι και περιττά – τα ίδια τα πολιτικά επιχειρήματα από μόνα τους. Σημαντικότερος είναι ο τρόπος που θα προσεγγίσει ο ομιλητής το ακροατήριό του. Προφανώς δεν δωροδοκούνται όλοι οι άνθρωποι. Το ζητούμενο είναι μόνο να τους απευθυνθεί κανείς σωστά!

¹³⁶ Πρβ. Πολυβ. 2.56.8. και Αριστ. *Ποιητ.* 1455a.

Με ανάλογο τρόπο συντίθεται και ο λόγος του Ρόδιου απεσταλμένου Αστυμήδη¹³⁷ στη Σύγκλητο. Τη δραματικότητα, στην οποία θα κινηθεί ο λόγος την προαισθανόμαστε από τα εισαγωγικά σχόλια του Πολυβίου την ώρα που ξεκινά να τον εκθέτει. Συγκρίνοντάς τον με έναν αποτυχημένο λόγο του ίδιου ρήτορα λίγο νωρίτερα, γράφει: «Άφησε κατά μέρος τις κατηγορίες σε βάρος άλλων και προχώρησε σε παρακλήσεις (ἔωρμησεν ἐπὶ τὸ παραιεῖσθαι), όπως ακριβώς όσοι μαστιγώνονται (καθάπερ οἱ μαστιγούμενοι τὰς πληγὰς), υποστηρίζοντας ότι η πατρίδα τους έχει πληρώσει και με το παραπάνω το σφάλμα της». Πάλι εδώ η παρομοίωση με όσους μαστιγώνονται και η δραματικότητα που εμπεριέχει ανήκουν στον Πολύβιο, ο οποίος προκαταλαμβάνει τους αναγνώστες του. Άλλωστε για να διευκρινιστεί η δική του θέση το κομμάτι αυτό το έχει παραθέσει σε πλάγιο λόγο, ενώ το υπόλοιπο σε ευθύ. Στη συνέχεια αναφέρεται στις δίκαιες τιμωρίες που έχουν υποστεί και στις αδικίες που υφίστανται¹³⁸. Μιλώντας για τις αδικίες και τη ζημιά που έχουν υποστεί οι Ρόδιοι, ο Αστυμήδης επισημαίνει: «Εξαιτίας αυτών έχετε επιβάλει στους Ροδίους για το λάθος τους μεγαλύτερο φόρο απ' ό,τι στους Μακεδόνες που ήταν πάντα εχθροί σας». Προκαλείται έτσι ο οίκτος. Αμέσως μετά, επιδέξια ο Αστυμήδης καταφέρνει να δείξει το μέγεθος της αδικίας όταν λέει: «Αν λοιπόν το σφάλμα είχε διαπραχθεί από σύσσωμο το λαό κι αν η εχθρότητα ήταν κοινή στο λαό, ίσως θα φαινόταν ότι είναι δικαιολογημένα επίμονη και άκαμπτη η *οργή* σας· εφόσον όμως ξέρετε καλά (ἴσπε παντάπασιν) ότι ελάχιστοι ήταν οι αίτιοι τέτοιας απερισκεψίας και ότι όλοι αυτοί έχουν εξοντωθεί από τον ίδιο το λαό μας (τούτους ἅπαντας ἀπολωλότας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ δήμου), γιατί είστε αδιάλλακτοι σε όσους δεν έχουν καμία ευθύνη, ενώ μάλιστα δίνετε την εντύπωση ότι είστε πάρα πολύ πράοι και μεγαλόψυχοι (πρῶτατοι καὶ μεγαλοψυχότατοι) απέναντι σε όλους τους άλλους»; Αντιπαραθέτει ένα συναίσθημα σε ένα άλλο. Η οργή των Ρωμαίων προκαλεί μεγαλύτερη αδικία από την τιμωρία που τους αρμόζει. Τονίζοντάς το αυτό αποσκοπεί στην πρόκληση του οίκτου. Έτσι όμως ο οίκτος προσλαμβάνει μεγαλύτερη διάσταση, καθώς δεν είναι ένα οποιοδήποτε συναίσθημα που χρησιμοποιείται αφ' εαυτού με τη δύναμη που έχει ως τέτοιο, αλλά είναι η συνέπεια των πράξεων της οργής των κυρίαρχων της πολιτικής σκηνής Ρωμαίων. Αυτό που στο σημείο αυτό ο Αστυμήδης το λέει έμμεσα, έχοντας προκαταλάβει τους συγκλητικούς, ενδεχομένως χωρίς να το καταλάβουν οι ίδιοι, στο τέλος του λόγου του το λέει ευθέως. «Γι' αυτό ο λαός ζητά και σας παρακαλεί όλους (ἄξιοι καὶ δεῖτε

¹³⁷ Πολυβ. 30.31.3-18. Αναλυτικότερα βλ. παραπάνω.

¹³⁸ Βλ. σχετικά το κεφάλαιο για το δίκαιο.

πάντων ὑμῶν), επειδή έχει υποστεί αρκετή τιμωρία (ικανὰς ἔχων πληγὰς), να πάψετε την οργή σας, να συμφιλιωθείτε μαζί μας και να συνάψετε συμμαχία, για να γίνει φανερό σε όλους αυτό, ότι δηλαδή έχετε εγκαταλείψει την οργή σας εναντίον των Ροδίων και ότι έχετε ξαναγυρίσει στην αρχική φιλική σας στάση». Εστιάζει πολύ στο συναίσθημα των Ρωμαίων που έχει προκαλέσει αυτό το αποτέλεσμα και προσπαθεί να τους κατευθύνει παρακαλώντας τους. Στην προκειμένη περίπτωση ίσως μόνο τα παρακάλια και η πρόκληση του οίκτου να ήταν ο ενδεδειγμένος τρόπος να απευθυνθεί στους Ρωμαίους. Η οργή των Ρωμαίων ήταν αφενός αποτέλεσμα των πράξεων των Ροδίων, αφετέρου όμως ο Αστυμήδης είχε απευθυνθεί νωρίτερα στους Ρωμαίους¹³⁹ με αλαζονεία, χρησιμοποιώντας άλλου τύπου επιχειρήματα – όπως κατηγορίες εναντίον άλλων – και είχε προφανώς συντελέσει στην αρνητικότερη στάση των συγκλητικών απέναντι σε αυτόν και τους συμπατριώτες του. Γι' αυτό άλλωστε άλλαξε τρόπο στην προσέγγισή του, καταφέροντας αυτήν τη φορά να πείσει. «Αυτά λοιπόν και άλλα παρόμοια είπε ο Αστυμήδης και έδωσε την εντύπωση ότι είχε μιλήσει όπως ταίριαζε στην περίπτωση», γράφει σχετικά ο Πολύβιος που πιστεύει – καθαρά στα πλαίσια του πολιτικού ρεαλισμού – ότι σε τέτοιες περιπτώσεις πρέπει με συναισθηματικό τρόπο να προσεγγίζεται ο κυρίαρχος. Οι Ρόδιοι είχαν πλησιάσει τους Ρωμαίους ως ίσοι προς ίσους. Ωστόσο δεν ήταν· και για τους Ρωμαίους αυτό ήταν θεμελιώδες, πράγμα που θα έπρεπε να φαίνεται όχι μόνο στις πράξεις των «υποτελών» τους αλλά ακόμα και στον τρόπο που θα τους προσέγγιζαν. Ως πρεσβευτικός λόγος, με ισχυρά στοιχεία διαμαρτυρίας και παράκλησης, ο λόγος αυτός του Αστυμήδη θα μπορούσε να είναι ένα μοντέλο για τους μαθητές ρητορικής¹⁴⁰. Και ο Πολύβιος κρίνει μεν ότι τώρα ο Αστυμήδης είχε μιλήσει σωστότερα, αλλά, ως ειλικρινής ιστορικός, αισθάνεται την ανάγκη να διευκρινίσει πως εξίσου καθοριστικός παράγοντας για να πειστούν οι Ρωμαίοι ήταν το ότι οι γνώμες των συμπατριωτών τους επιβεβαίωσαν τα λόγια του Ρόδιου απεσταλμένου. «Πάρα πολύ βοήθησαν τους Ροδίους για την επίτευξη της συμμαχίας ο Τιβέριος και οι άλλοι που είχαν φτάσει πριν από λίγο. Διότι αυτοί υπήρξαν μάρτυρες για το ότι πρώτα πρώτα οι Ρόδιοι είχαν πειθαρχήσει σε όλες τις αποφάσεις τις Συγκλήτου και έπειτα για το ότι έχουν καταδικάσει σε θάνατο όλους τους υπεύθυνους για την εχθρότητα. Έτσι νίκησαν όσους είχαν αντιρρήσεις και έκαναν συμμαχία με τους Ρωμαίους».

¹³⁹ Πολυβ. 30.4.

¹⁴⁰ Usher 2009, 512.

Πολλές είναι οι περιπτώσεις, όπου οι ομιλητές χρειάζεται να προσεγγίσουν το κοινό τους με συναισθηματικό τρόπο. Αν οι πολιτικές συζητήσεις σε συγκεντρώσεις πολιτών χαρακτηρίζονται από συχνές αναφορές σε συναισθήματα, τότε σίγουρα περιμένουμε να τα συναντήσουμε και σε λόγους – είτε είναι διαπραγματεύσεις, είτε παροτρύνσεις – που εκφωνούνται γύρω από κρίσιμες μάχες, όπου το επιβάλλουν οι έντονα συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές. Ένα καλό παράδειγμα αποτελούν οι λόγοι, που εκφωνήθηκαν κατά το τέλος του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου, τόσο πριν, όσο και μετά από τη μάχη της Ζάμας. Ο Αννίβας στον προτρεπτικό του λόγο πριν από τη μάχη (15.11.6-12), αφού υπενθυμίζει όλες τις νικηφόρες μάχες που έδωσαν απέναντι στους Ρωμαίους, κλείνει το λόγο του θίγοντας το ζήτημα της τιμής των στρατιωτών του. «Γι' αυτό πίστευε ότι πρέπει να μην αμαυρώσουν τη δόξα και το όνομα των ίδιων και του αρχηγού τους ([ῥῆτο] δεῖν μὴ καταλῦσαι μήτε τὴν σφῶν αὐτῶν μήτε τὴν τοῦ προεστώτος δόξαν καὶ προσηγορίαν), αλλά, πολεμώντας θαρραλέα, να επιβεβαιώσουν τη διαδεδομένη φήμη τους, ότι είναι αήττητοι». Παρά το ότι η μάχη γίνεται στο έδαφος της δικής τους πατρίδας, που κινδυνεύει άμεσα, ο Αννίβας δεν καταπιάνεται από μια προσπάθεια να διώξει το φόβο των στρατιωτών, καθώς κάτι τέτοιο γι' αυτόν δεν υφίσταται. Αφού έχει εκθέσει πόσες φορές νίκησαν τους ίδιους ή και δυνατότερους αντίπαλους στρατούς, ζητούμενο είναι να συνεχίσουν να νικούν τους Ρωμαίους. Αν δε νικήσουν οι Καρχηδόνιοι, οι λοιπές συνέπειες θα έχουν μικρότερη σημασία από τη ντροπή που θα υποστούν. Αυτή είναι προφανώς η τεχνική του για να υψώσει το φρόνημα των στρατιωτών. Δε σημαίνει ότι νοιάζεται λιγότερο για τη σωτηρία της πατρίδας του. Απλά τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν είναι δυνατό να σκεφτεί ότι μπορεί να πάθει κάτι ανεπανόρθωτο και μετατοπίζει την παρότρυνση σε άλλο συναίσθημα¹⁴¹. Μετά τη μάχη όμως και την ήττα τους, οι Καρχηδόνιοι συσκέπτονται αν πρέπει να δεχθούν τους όρους ειρήνης που προτείνει ο Σκιπίωνας. Ο Αννίβας, αφού παίρνει με κάπως επεισοδιακό τρόπο το λόγο, τάσσεται υπέρ της αποδοχής των όρων, δείχνοντας αναγνώριση της μεγαλοψυχίας των Ρωμαίων (15.19.4-7). «Διότι θα το έβρισκε περίεργο και ασυνήθιστο, "αν κάποιος, που είναι Καρχηδόνιος και γνωρίζει τις αποφάσεις που έχουν ληφθεί επίσημα από την πατρίδα

¹⁴¹ Σε μια από τις προηγούμενες μεγάλες μάχες στην Ιταλία, στον ποταμό Τίκινο, και ο Ρωμαίος στρατηγός Λεύκιος Αιμίλιος (3.108.3-109.12) είχε προσπαθήσει να θίξει το ζήτημα της τιμής (πιο συγκεκριμένα της πατρίδας τους), αλλά συνδυάζοντάς το με το φόβο. Οι ομοιότητες στους δύο λόγους δικαιολογούνται κάλλιστα από την ομοιότητα των (ανεστραμμένων) περιστάσεων, κατά την οποία εκφωνούνται.

και ιδιωτικά από τον καθένα μας εναντίον των Ρωμαίων, δεν προσκυνάει την τύχη (ού προσκυνεί την τύχην) που, ενώ είμαστε στο έλεος των εχθρών (εί γεγωνώς ύποχείριοις), έχουμε βρει τέτοια επιείκεια (τοιούτων τυγχάνει φιλανθρώπων)"». Ο Καρχηδόνιος στρατηγός εδώ αφενός δείχνει ευλάβεια, καθώς αναγνωρίζει ότι η Τύχη (οι Θεοί) τους διασώζει από τον όλεθρο και γι' αυτό οφείλουν να την προσκυνήσουν. Από την άλλη προκαλεί το φόβο, αναγνωρίζοντας ότι είναι στο έλεος των εχθρών και ότι στην πραγματικότητα η τιμωρία που αξίζουν, λόγω των αποφάσεών τους, είναι πολύ μεγαλύτερη. Παραδέχεται ευθέως ότι και οι ίδιοι δε θα μπορούσαν να πουν πριν από τη μάχη ποια θα ήταν η πιθανή τιμωρία τους σε περίπτωση ήττας. «Αν κάποιες λίγες μέρες πριν ρωτούσε αυτούς τι πιστεύουν ότι θα πάθει η πατρίδα, αν νικήσουν οι Ρωμαίοι, ούτε να απαντήσουν δε θα μπορούσαν, εξαιτίας του μεγέθους και της υπερβολής των συμφορών που διαφαίνονταν (διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ὑπερβολὴν τῶν προφαινομένων αὐτοῖς κακῶν)». Άρα πρέπει να είναι ευγνώμονες και να νιώσουν τη φιλανθρωπία με την οποία τους αντιμετωπίζουν οι Ρωμαίοι. Για άλλη μια φορά, μέσα από λόγους που εκφωνεί, φαίνεται η πολιτική διορατικότητα και εμπειρία, η ευελιξία και ο ρεαλισμός του Καρχηδόνιου στρατηγού. Δεν αποκλείεται ο Αννίβας, ο οποίος ήξερε να διαβάξει και να γράφει ελληνικά, έχοντας για μόνιμο ανάγνωσμά του τους Έλληνες ιστοριογράφους¹⁴², να γνώριζε τον τρόπο παρότρυνσης του στρατηγού Γυλίππου, ο οποίος υπενθύμιζε στους στρατιώτες του τι είχαν σκοπό να κάνουν οι Αθηναίοι στους ίδιους, τις γυναίκες και τα παιδιά τους, για να συνεχίσουν τον πόλεμο με μεγαλύτερη ορμή στις τελευταίες μάχες λίγο πριν την πανωλεθρία των Αθηναίων στη Σικελία το 413 π.Χ.¹⁴³.

Σε διαφορετικό ύφος κινείται ο λόγος του Σκιπίωνα στην Ισπανία μετά την καταστολή της ανταρσίας (11.28-29) το 206 π.Χ. Στην αρχή εκφράζεται μια αμηχανία. «Είπε ότι αναρωτιέται από τι ήταν δυσαρεστημένοι ή από ποιες ελπίδες ξεσηκωμένοι και ξεκίνησαν να κάνουν την εξέγερση». Στη συνέχεια, αφού αναλύει ποιες είναι οι αιτίες για τις οποίες τολμούν να εξεγείρονται οι άνθρωποι εναντίον της πατρίδας, εκφράζει την αγανάκτησή του, θέτοντας πολλές (ρητορικές) ερωτήσεις. «Και ερωτώ· τι από αυτά συνέβη με εσάς; Είναι φανερό ότι δυσαρεστηθήκατε με μένα, που δεν σας έδινα την αμοιβή σας· αλλά αυτό δεν είναι δικό μου σφάλμα· διότι

¹⁴² Fox 2006, 416.

¹⁴³ Θουκ. 8.68. Ωστόσο ο Αννίβας κατάφερε να αποτρέψει να υποστούν οι Καρχηδόνιοι τις ίδιες συνέπειες με τους Αθηναίους (Θουκ. 8.86-87). Ένα ανάλογο περιστατικό συνέβη και στη ναυμαχία στους Αιγός Ποταμούς, οπότε οι Αθηναίοι και πάλι υπέστησαν τις συνέπειες των αποφάσεων τους από το στρατηγό Λύσανδρο. Βλ. Ξενοφ. Ελλ. 2.1.31.

όσο ήμουν στρατηγός, δεν σας έλειπε καθόλου η πληρωμή· αν επομένως το σφάλμα ήταν της Ρώμης, που δεν σας έδωσε τώρα εκείνα που σας όφειλε από παλιά, έπρεπε λοιπόν να επαναστατήσετε εναντίον της πατρίδας σας, που σας ανέθρεψε, και να την πολεμήσετε για να την κατηγορήσετε ή να έρθετε και να μιλήσετε μαζί μου γι' αυτά, να ζητήσετε από τους φίλους να σας συντρέξουν και να σας βοηθήσουν»; Αφού λοιπόν με αυτόν τον τρόπο εκφράζει την αγανάκτησή του, μετά λέει ότι οι στρατιώτες που πολεμούν για τις γυναίκες και τα παιδιά τους είναι εντελώς ασυγχώρητοι (οὐδαμῶς συγχωρητέον). Θα έπρεπε δηλαδή να ντρέπονται. Ο Σκιπίωνας συνεχίζει να θέτει πολλές ερωτήσεις και να προσπαθεί να καταλάβει την αιτία που ώθησε τους στρατιώτες στην ανταρσία. Οι πολλαπλές ερωτήσεις έχουν μια ιδιαίτερη ρητορική δύναμη. Ο ρήτορας πετυχαίνει έτσι μεγαλύτερη ενάργεια. Δείχνει με αυτόν τον τρόπο την αμεσότητα της επαφής του με το ακροατήριο, δηλαδή τους στρατιώτες του, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι διαλέγεται μαζί τους. «Τι είναι αυτό για το οποίο είσαστε δυσαρεστημένοι αυτή τη στιγμή και γι' αυτό εξεγερθήκατε εναντίον μας; Αυτό θέλω τέλος πάντων να μάθω». «Αλλά ούτε για την τωρινή κατάσταση πρέπει να δυσανασχετείτε· διότι πότε τα πράγματα πήγαιναν καλύτερα; Πότε υπήρχαν περισσότερες ελπίδες για τους στρατιώτες απ' όσες τώρα»; Η αγανάκτηση του Ρωμαίου στρατηγού όλο και μεγαλώνει με αποκορύφωμα την ειρωνεία που εκφράζει για το ότι οι στρατιώτες εναπόθεσαν τις ελπίδες τους στους Ίβηρες στρατηγούς Ανδοβάλη και Μανδόνιο. «Τι ωραίο, πράγματι, να πιστέψετε σε αυτούς και να γίνετε εχθροί της πατρίδας σας»!

Ο λόγος αυτός είναι περισσότερο δικανικός παρά μια δημηγορία απέναντι στο πλήθος. Είναι ένας αυστηρός στρατιωτικός λόγος, του οποίου μια καλή εκδοχή πιθανόν να είχε στα χέρια του ο Πολύβιος¹⁴⁴, έχοντας έτσι τη δυνατότητα να μεταφέρει τη ζωντανιά του στο αναγνωστικό του κοινό, και το συναίσθημα που εκφράζεται, κατά βάση από τις πάρα πολλές ρητορικές ερωτήσεις, είναι η αγανάκτηση και η οργή ενός στρατιωτικού. Δεν προσπαθεί να πείσει συναισθηματικά· απλώς δε μπορεί ο ίδιος να συγκρατήσει την αγανάκτησή του. Εν τέλει, όμως, δικαιολογεί τους πολλούς που παρασύρθηκαν· δε δικαιολογεί όμως τους πρωταίτιους και καταλήγει σε μια πολύ σκληρή τιμωρία. Ο Σκιπίωνας έχει οργισθεί από το συγκεκριμένο περιστατικό αλλά δεν παρασύρεται να επιβάλει μια πολύ

¹⁴⁴ Kennedy 1972, 34.

σκληρή τιμωρία σε όλους. Μόνο τους πρωταιτίους τιμωρεί, όπως τους αρμόζει, ακολουθώντας τη ρωμαϊκή αντίληψη περί δικαιοσύνης¹⁴⁵.

3.3. Χρήση «τραγικών» μεθόδων

Στο δεύτερο βιβλίο του (2.56.8-13) ο Πολύβιος κάνει κριτική στον ιστορικό Φύλαρχο, κατηγορώντας τον για χρήση «τραγικών» μεθόδων στην ιστορική του συγγραφή¹⁴⁶. Με την αφορμή που του δίδεται αντιπαραθέτει την ιστορία προς την τραγωδία. «Δεν πρέπει ο συγγραφέας να χρησιμοποιεί την έκπληξη των αναγνωστών χρησιμοποιώντας τερατολογήματα» λέει. Και συνεχίζει: «ο σκοπός της ιστορίας και της τραγωδίας δεν είναι ίδιος αλλά αντίθετος», διότι ο συγγραφέας εκεί «πρέπει να προκαλέσει έκπληξη με λόγους πιθανοφανείς (διὰ τῶν πιθανωτάτων λόγων έκπληξαι) και να κινήσει τις ψυχές των θεατών κατά την παράσταση, ενώ εδώ με λόγια και έργα αληθινά (διὰ τῶν ἀληθινῶν ἔργων καὶ λόγων) να διδάξει και να πείσει για πάντα τους φιλομαθείς». Στην τραγωδία την πρώτη θέση, κατά τον Πολύβιο, κατέχει το πιθανό για να εξαπατώνται οι θεατές, ενώ στην ιστορία η αλήθεια για να ωφελούνται οι φιλομαθείς. Η γνώμη του για την τραγωδία είναι πολύ επικριτική και πηγάζει από μια ολόκληρη παράδοση που θεωρεί την ποίηση «απάτη», έχοντας τις απαρχές της στον Γοργία ή και τον Ησίοδο ακόμα και το αποκορύφωμά της στον Πλάτωνα¹⁴⁷. Η πιθανότητα, όμως, δεν αποτελεί από μόνη της απάτη. Είναι κάτι που μπορεί να συμβεί ή να μη συμβεί· είναι εν δυνάμει πραγματικότητα. Επιπλέον ο Πολύβιος προϋποθέτει ότι οι αντιδράσεις ενός αναγνώστη θα είναι ίδιες με ενός θεατή τραγωδίας όταν προσάπτει στον Φύλαρχο ότι δεν δίνει την αιτία και τον τρόπο των γεγονότων, καθώς «χωρίς αυτά δεν είναι δυνατό ούτε συμπόνια να δείχνουμε εύλογα ούτε να οργιζόμαστε όπως πρέπει για τίποτε απ' όσα συμβαίνουν». Η συμπόνια και η οργή είναι συναισθήματα που προκαλούνται πρωτίστως στην τραγωδία. Όμως στα ιστορικά και αληθινά γεγονότα δεν έχει τη μεγαλύτερη σημασία η οργή, όσο το «μάθημα» που μπορούν να πάρουν οι αναγνώστες, για την αποφυγή όμοιων λαθών στο μέλλον. Αναφέροντας, όμως, ο Πολύβιος τα δύο αυτά συναισθήματα ως συνέπεια

¹⁴⁵ Πρβ. Πολυβ. 24.13.3 και 18.37.1-10.

¹⁴⁶ Για την «τραγική» ιστοριογραφία βλ. Ullman 1942, 27-38, ο οποίος ανιχνεύει τις απαρχές της στον Ισοκράτη, Walbank 1960, Sacks 1981, 144-170 και Αποστολάκης 2005, 91-93.

¹⁴⁷ Marincola 2010, 457.

αυτών που θα διαβάσουν οι αναγνώστες του, παραδέχεται ότι οι ανθρώπινες αντιδράσεις, όση εμπειρία κι αν έχει αποκτηθεί και όσο και αν είναι δυνατό να παρακολουθούνται οι «ιστορικοί νόμοι», δεν μπορεί παρά να είναι συναισθηματικές. Άρα το αποτέλεσμα θα είναι αντίστοιχο της τραγωδίας. Αυτό βέβαια δεν κάνει τον Πολύβιο λιγότερο αξιόπιστο στην επιμονή του για την αλήθεια. Συρρικνώνει όμως το χάσμα μεταξύ της ιστορίας και της τραγωδίας¹⁴⁸. Ο καθηγητής Αποστολάκης παρατηρεί: «Οπωσδήποτε η τραγωδία είναι το οικείο λογοτεχνικό είδος για την προβολή ανθρώπινων συμφορών μεγάλης κλίμακας, και είναι εύλογο να έχει επηρεαστεί από αυτό κάθε συγγραφέας που πραγματευόταν τέτοια θέματα»¹⁴⁹. Σε διάφορα σημεία του έργου του οι περιγραφές του Πολυβίου έχουν έντονα «τραγική» χροιά. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία αν αναλογιστεί κανείς ότι σκοπός της συγγραφής του είναι να εκθέσει πως η *τύχη* έδωσε την παγκόσμια κυριαρχία στους Ρωμαίους¹⁵⁰ και ως εκ τούτου το πραγματευόμενο θέμα είναι τρόπον τινά μια «τραγωδία», αν και για τον Πολύβιο, όπως και για προγενέστερους και μεταγενέστερους ιστορικούς, η αφήγηση των ανατροπών της τύχης είναι καθήκον της ιστορίας¹⁵¹. Μάλιστα, στην περιγραφή της προσωπικής τραγωδίας του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας ο Πολύβιος προσεγγίζει αρκετά την πρακτική, την οποία προσάπτει στον Φύλαρχο. Αυτό, όμως, που τον διαφοροποιεί είναι ότι οι κατάρες και οι μανίες, που περιγράφονται δεν εγγράφονται στο ίδιο συναισθηματικό πλαίσιο, όπου τοποθετεί τις θαυμαστές του αφηγήσεις ο Φύλαρχος, αλλά εκτίθενται για ηθικούς λόγους¹⁵².

Έχει διασωθεί ένα μεγάλο αυτοτελές τμήμα, όπου περιγράφεται μια εξέγερση στην Αλεξάνδρεια κατά των επιτρόπων του ανήλικου βασιλιά Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορα¹⁵³. Αφού πρώτα περιγράφεται η εγκληματική δράση του επιτρόπου Σωσίβιου, γίνεται αναλυτική περιγραφή της δραστηριότητας του επιτρόπου Αγαθοκλή. Μόνη εστία αντίστασης προσφέρει ο Τληπόλεμος, προς τον οποίο στρέφονται οι ελπίδες των κατοίκων της Αιγύπτου. Ο Μοιραγένης, σωματοφύλακας του Αγαθοκλή, που όμως συνεργάζεται με τον Τληπόλεμο, συλλαμβάνεται, για να βασανιστεί, από τον Νικόστρατο, γραμματέα του Αγαθοκλή. «Τη στιγμή εκείνη

¹⁴⁸ Για τη διαφορά της ποιήσεως και της ιστορίας πρβ. Αριστ. *Ποιητ.* 1451a-1452b. Βλ. επίσης Ullman 1942, 27-38, Walbank 1960 και Marincola 2010.

¹⁴⁹ Αποστολάκης 2005, 80.

¹⁵⁰ Πολυβ. 1.1.4-5· 4.1.

¹⁵¹ Marincola 2010, 451.

¹⁵² Πολυβ. 23.10, Walbank 1938, 64. Στη σελίδα 67 ο Walbank αναλύει γιατί ο Πολύβιος κατέφυγε στη δημιουργία μιας τραγικής εκδοχής του συγκεκριμένου γεγονότος.

¹⁵³ Πολυβ. 15.25-33.

έρχεται τρέχοντας κάποιος υπηρέτης προς το μέρος του Νικόστρατου και, αφού του ψιθύρισε κάτι στο αφτί, έφυγε πάλι γρήγορα. Ο Νικόστρατος τον ακολούθησε από πίσω χωρίς να λέει τίποτα, αλλά χτυπώντας συνέχεια το μηρό του». Με αυτήν την τελευταία περιγραφή δηλώνεται με πολύ ζωντανό τρόπο η νευρικότητα του Νικόστρατου και έτσι οξύνεται η προσοχή του αναγνώστη. Αυτό είναι ένα ωραίο παράδειγμα ενάργεια που αισθάνεται ο συγγραφέας ότι πρέπει να μεταδώσει στους αναγνώστες του. Στη συνέχεια περιγράφεται από τον Πολύβιο με πολύ δραματικό τρόπο η σκηνή που ακολούθησε, οπότε και ο Μοιραγένης απευθύνεται στους Μακεδόνες στρατιώτες ζητώντας βοήθεια (15.28).

«Αυτό που συνέβη με τον Μοιραγένη ήταν ακατανόητο και ανεξήγητο (ἄφατον ἦν και παράλογον τὸ συμβαῖνον). Διότι άλλοι, με τα μαστίγια έτοιμα να υψωθούν, έμειναν ακίνητοι και άλλοι αράδιαζαν μπροστά του τα όργανα βασανισμού. Μόλις όμως έφυγε ο Νικόστρατος όλοι έμειναν με ανοιχτό το στόμα (ἀχανεῖς), κοιτάζοντας ο ένας τον άλλο και περιμένοντας πάντα την επιστροφή του. Καθώς περνούσε η ώρα άρχισαν λίγο λίγο να φεύγουν όσοι ήταν εκεί και τελικά ο Μοιραγένης έμεινε μόνος. Μετά διέσχισε το παλάτι, χωρίς να ελπίζει στη σωτηρία του, και έφτασε γυμνός σε μια σκηνή των Μακεδόνων, που βρισκόταν κοντά στο ανάκτορο. Κατά τύχη τους βρήκε μέσα συγκεντρωμένους να τρώνε και τους διηγήθηκε τι του συνέβη και με ποιον ανεξήγητο τρόπο σώθηκε (τὸ παράλογον τῆς σωτηρίας). Αυτοί αρχικά δυσπιστούσαν, βλέποντάς τον όμως γυμνό δεν μπορούσαν παρά να τον πιστέψουν. Ο Μοιραγένης με δάκρυα παρακαλούσε τους Μακεδόνες να φροντίσουν όχι μόνο για τη δική του σωτηρία αλλά και για του βασιλιά και προπάντων για τη δική τους. Διότι είναι φανερό πως θα χαθούν όλα (πρόδηλον γὰρ εἶναι πᾶσι τὸν ὄλεθρον) αν δεν εκμεταλλευτούν αυτή τη στιγμή (ἐὰν μὴ συνάψωνται τοῦ καιροῦ) που το μίσος του πλήθους είναι στο ζενίθ του και ο καθένας είναι έτοιμος να τιμωρήσει τον Αγαθοκλή. Η κατάσταση τώρα έχει ωριμάσει πλήρως και δεν απαιτεί παρά εκείνους που θα κάνουν την αρχή».

Εδώ έλαβε χώρα μια μικρή τραγωδία. Δεν έχουμε να κάνουμε με κάτι λογικό αλλά με κάτι ἄφατον και παράλογον. Η έκβαση των γεγονότων δεν ήταν σύμφωνη με τους «ιστορικούς νόμους». Αυτό φαίνεται περισσότερο από την αμηχανία που κυριεύει τους εκτελεστές των βασανιστηρίων. Την ώρα που ετοιμάζονταν να αρχίσουν έμειναν ἀχανεῖς. Αυτοί οι ψυχροί εκτελεστές εντολών μένουν έκπληκτοι, με το στόμα ανοιχτό,

όταν ο επικεφαλής τους φεύγει χωρίς να τους πει τίποτα. Είναι το σημείο όπου, ενώ ο αναγνώστης περιμένει το τέλος του βασανιζόμενου, αντιστρέφεται η μοίρα και σώζεται. Και όμως για άλλη μια φορά η αγωνία κορυφώνεται καθώς, αν και οι βασανιστές φεύγουν σιγά σιγά ο Μοιραγένης, έχει πειστεί ότι δεν υπάρχει σωτηρία. Τη στιγμή όμως εκείνη παρεμβαίνει η *τύχη*, δηλαδή ο από μηχανής θεός, και τα γεγονότα παίρνουν άλλη τροπή. Για άλλη μια φορά τονίζεται το παράλογον της υπόθεσης, όταν ο Μοιραγένης εξηγεί στους Μακεδόνες τι συνέβη. Η περιγραφή του γυμνού και δακρυσμένου Μοιραγένη προκαλεί στον αναγνώστη *φόβο* και *έλεος*, δηλαδή, ακριβώς αυτό που προκαλεί και η τραγωδία¹⁵⁴. Όμως ούτε καλά καλά οι στρατιώτες μπορούν να πιστέψουν τι έχει συμβεί. Αναγκάζονται όμως, αφού έχουν μπροστά τους συγκεκριμένη εικόνα. Εδώ φαίνεται και στην πράξη αυτό που ο Πολύβιος έχει δηλώσει για τη συγγραφική ιστορία, ότι τα μάτια είναι πιο αξιόπιστος μάρτυρας από τα αφτιά¹⁵⁵. Οι ίδιοι άνθρωποι είναι που δε μπορούν να πιστέψουν στ' αφτιά τους, τα μάτια τους όμως δε μπορούν να τους ξεγελάσουν. Αυτό που πείθει τους Μακεδόνες να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους είναι, αφενός ότι πάνω απ' όλα θα πολεμήσουν για τη σωτηρία τους, και αφετέρου ότι ο *καιρός* είναι κατάλληλος. Το δικό τους συμφέρον είναι πρωτίστως που πρέπει να λάβουν υπ' όψιν για μια επιθετική ενέργεια. Αλλιώς η καταστροφή θα είναι ολοκληρωτική (όλεθρος). Ήταν τόσο έτοιμα τα πράγματα πια, ώστε «δεν πέρασαν ούτε τέσσερις ώρες και όλος ο λαός, στρατιώτες και πολίτες, είχαν συμφωνήσει για την επίθεση». Επιπλέον όμως είναι η ώρα της κάθαρσης, η οποία επιτυγχάνεται με έξωθεν βοήθεια. Συνήργησε γάρ μεγάλα καὶ ταυτόματον ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ πρὸς τὴν συντέλειαν¹⁵⁶. Στη συνέχεια περιγράφεται η εξέγερση με μεγάλη παραστατικότητα ως το αποκορύφωμα, στο κεφάλαιο 33, όπου απεικονίζεται με τρόπο ωμό ένα ανελέητο φονικό, οπότε επέρχεται τελικά η *νέμεσις*.

Ο Πολύβιος, που στο συγκεκριμένο περιστατικό χρησιμοποιεί ξεκάθαρα το τέχνασμα των τραγωδιογράφων, και μάλιστα δύο φορές, στο 3.47-48, κρίνοντας ανώνυμα κάποιους ιστορικούς, που χρησιμοποίησαν το πέρασμα του Αννίβα από τις Άλπεις για να γράψουν με συναισθηματικό τρόπο και με ανακρίβειες, λέει ότι υπερβάλλουν τόσο πολύ τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Αννίβας, ώστε αυτός να φαίνεται ανίκανος να τις ξεπεράσει. Έπρεπε, λοιπόν, να εισαγάγουν θεούς και ήρωες

¹⁵⁴ Αριστ. *Ποιητ.* 1449b–1450a.

¹⁵⁵ Πολυβ. 12.27.1, πρβ. και Ηροδ. 2.99, 148, 150.

¹⁵⁶ Για το *αυτόματον* βλ. Αριστ. *Φυσ.* 195b–198a.

για να τον βοηθήσουν να ξεπεράσει την κατάσταση, στην οποία τον τοποθέτησαν. Έτσι βρίσκονται σε ανάλογη θέση με τους τραγικούς ποιητές (εις τὸ παραπλήσιον τοῖς τραγωδιογράφοις), οι οποίοι χρειάζονται έναν από μηχανής θεό (προσδέονται θεοῦ καὶ μηχανῆς), διότι τα στοιχεία, στα οποία αποφασίζουν να στηρίζουν τις ιστορίες τους είναι ψευδή και αντίθετα προς τη λογική και την πιθανότητα¹⁵⁷. Από την κριτική στους άλλους ιστορικούς φαίνεται ότι επιμένει στην ορθολογική εξήγηση του κόσμου, έναντι των παράλογων ερμηνειών. Όμως και ο ίδιος, όπως φαίνεται, χρησιμοποιεί την Τύχη με τρόπο όχι απόλυτα κατανοητό στον αναγνώστη. Έχει προκαλέσει πολύ μεγάλη συζήτηση ποιά είναι η ακριβής λειτουργία της έννοιας της Τύχης στο έργο του Πολυβίου αλλά καμία απάντηση δεν μπορεί να θεωρηθεί οριστική. Ωστόσο πιο ασφαλής φαίνεται να είναι η παρατήρηση του Fowler, ο οποίος κατατάσσει όλες τις περιπτώσεις, όπου εμφανίζεται η Τύχη σε δύο γενικές κατηγορίες: η μία έχει περισσότερο την έννοια της φύσεως, όπως εμφανίζεται στο έκτο βιβλίο, και η άλλη μια έννοια που προσεγγίζει τη θεά, καθώς συχνά ο Πολύβιος χρησιμοποιεί τις λέξεις θεός τις ή τὸ δαιμόνιον¹⁵⁸. Συχνά υπάρχει, όμως, και μια χρήση της Τύχης με τη συνηθισμένη έννοια του όρου, που αντανακλά απλώς καθημερινή χρήση, χωρίς ιδιαίτερη σημασία¹⁵⁹. Πολλές φορές εμφανίζεται με μικρές διαφορές από περίπτωση σε περίπτωση, όπως ως τιμωρός, ως μοίρα κλπ., που όμως γενικά εντάσσεται στη μία από τις δύο κατηγορίες του Fowler, ενώ υπάρχουν και πολλά σημεία, στα οποία δίνεται πολύ μεγάλη σημασία στην προσπάθεια για λογική εξήγηση, προβάλλοντας τη συνετή και γενναία προσωπικότητα των πρωταγωνιστών έναντι της απόδοσης των ενεργειών τους στην τύχη. Π.χ. τα κατορθώματα του Σκιπίωνα του πρεσβύτερου αποδίδονται από τους πιο πολλούς ανθρώπους στην Τύχη. Ο Πολύβιος σε αυτό ανταπαντά ότι «όσοι δεν μπορούν να εκτιμούν με ακρίβεια και συνολικά τις συγκυρίες, τις αιτίες και τις διαθέσεις σε κάθε περίπτωση ή λόγω φυσικής ανικανότητας ή από απειρία και τεμπελιά, εις θεούς καὶ τύχας ἀναφέρουσι τὰς αἰτίας ὅσων πραγματοποιοῦνται με ἐξυπνάδα μετὰ ἀπὸ σκέψη καὶ προνοητικότητα»¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Βλ. και Walbank 1938, 57.

¹⁵⁸ Fowler 1903.

¹⁵⁹ Walbank 1957, 16.

¹⁶⁰ Πολυβ. 10.5.8· βλ. και 10.2.5, 3.7. Για τις διάφορες προσπάθειες που έχουν γίνει από πολύ παλιά να δοθούν συνολικές απαντήσεις για την έννοια της Τύχης στον Πολύβιο βλ. Fowler 1903, Shorey 1921, Ziegler 1952, col. 1532-1543, Walbank 1957, 16-26, Roveri 1982, Walbank 2007, Brower 2011. Οι von Scala 1890, 159-188 και Cuntz 1902, 43-46 προσπάθησαν να δώσουν μια απάντηση βλέποντας μια εξέλιξη στην έννοια της Τύχης σε όλο το έργο.

Αν ο Πολύβιος επικρίνει τους ιστορικούς που χρησιμοποιούν «τραγικές» μεθόδους στη συγγραφή τους, είναι προφανές ότι στην περίπτωση του Μοιραγένη προσεγγίζει αρκετά την πρακτική τους. Κατά πόσο όμως θα μπορούσε να ξεφύγει εντελώς από μια τέτοια πρακτική; Πολλές επιγραφές της ίδιας περιόδου προσεγγίζουν παρόμοια τα πράγματα και σίγουρα θα είχε εξοικειωθεί πάρα πολύ με αυτές, ώστε να μη μπορεί συνειδητά σε κάθε επεισόδιο που ο ίδιος περιέγραφε να ξεφύγει. Κάποια γεγονότα θα είχαν γίνει προφανώς με εκπληκτικό τρόπο, έστω κι αν τελικά η καταγραφή έγινε με την υπερβολή που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο. Δε σημαίνει ότι ήταν ψεύτικα· απλά αυτά θα ήταν αυτά που είχε ξεχωρίσει και επιλέξει να καταγράψει ο συντάκτης. Μέσα από τις επιγραφές αυτές διαφαίνεται το ενδιαφέρον για δραματοποίηση, πρόκληση συναισθημάτων όπως οργή, φόβος, έλεος, ξαφνικές αλλαγές και λεπτομερείς περιγραφές, στόχος των οποίων είναι να προκαλέσουν ενάργεια και ενσυναίσθηση¹⁶¹.

Η σωτηρία του Μοιραγένη δεν είναι η μοναδική φορά που ο Πολύβιος εκθέτει παραστατικά ένα γεγονός εν ιδει τραγωδίας. Κατά τη διάβαση των Άλπεων, όπως είδαμε, ο Αννίβας για να εμψυχώσει το στρατό του μηχανεύτηκε ένα τέχνασμα. Πριν δώσει τον προτρεπτικό του λόγο ο Πολύβιος περιγράφει πολύ ζωντανά το τι έγινε (3.62):

«(Ο Αννίβας) συγκέντρωσε το στρατό του και οδήγησε μπροστά τους νεαρούς αιχμαλώτους, που τους είχε συλλάβει να εμποδίζουν την πορεία του μέσα στους δύσβατους τόπους των Άλπεων. Αυτούς τους κακομεταχειριζόταν, επειδή σκόπευε να τους χρησιμοποιήσει αργότερα· διότι και βαριά δεσμά είχαν και είχαν σκελετωθεί από την πείνα και τα σώματά τους είχαν καταστραφεί από τις πληγές. Τους έφερε λοιπόν στη μέση και τους έβαλε μπροστά τους γαλατικές πανοπλίες, σαν κι αυτές τις οποίες συνηθίζουν να φορούν οι βασιλείς τους, όταν είναι να μονομαχήσουν· ακόμη έφερε μπροστά τους άλογα και τους έδωσε πολυτελείς στρατιωτικούς μανδύες (σάγους). Έπειτα ρώτησε ποιοι από τους νεαρούς θέλουν να μονομαχήσουν μεταξύ τους με τον όρο ο νικητής να πάρει τα έπαθλα που ήταν μπροστά και ο νικημένος χάνοντας τη ζωή του να γλιτώσει από τα άμεσα βάσανά του. Όταν φώναξαν όλοι και δήλωναν ότι θέλουν να μονομαχήσουν, διέταξε να γίνει κλήρωση και δυο που θα κληρωθούν τους πρόσταξε να εξοπλιστούν και να μονομαχήσουν μεταξύ τους. Μόλις λοιπόν οι νεαροί

¹⁶¹ Για επιγραφικά παραδείγματα βλ. Χανιώτης 2009, 82-96 και Chaniotis, 2012b.

άκουσαν αυτά, σηκώνοντας ψηλά τα χέρια τους εύχονταν στους θεούς επιθυμώντας ο καθένας τους να είναι ένας από αυτούς που θα κληρωθούν. Όταν ανακοινώθηκε το αποτέλεσμα της κλήρωσης, όσοι είχαν κληρωθεί ήταν χαρούμενοι, οι άλλοι είχαν αντίθετα συναισθήματα. Όταν τέλειωσε η μονομαχία, οι υπόλοιποι αιχμάλωτοι καλοτύχιζαν (έμακάριζον) το σκοτωμένο όχι λιγότερο από το νικητή, επειδή εκείνος είχε γλιτώσει από πολλά και μεγάλα κακά, ενώ αυτοί υπέφεραν ακόμη. Παρόμοια ήταν η άποψη και των περισσότερων Καρχηδονίων· δηλαδή από τη σύγκριση με την τλαιπωρία αυτών που σέρνονταν αιχμάλωτοι και ζούσαν συμπονούσαν αυτούς και όλοι καλοτύχιζαν το σκοτωμένο».

Και εδώ, όπως και στην περίπτωση της «τραγωδίας» του Φιλίππου Ε, ενδιαφέρει τον Πολύβιο να διδάξει πρωτίστως ηθικά τον αναγνώστη¹⁶². Στο επόμενο κεφάλαιο, όπως είδαμε παραπάνω, ο Αννίβας εξηγεί τι σημαίνουν όλα αυτά «αφού με όσα έχουν προαναφερθεί δημιούργησε τη διάθεση που σκόπευε στις ψυχές των στρατιωτών του». Προκάλεσε αρχικά το έλεος των στρατιωτών του με την εικόνα των σκελετωμένων από την πείνα και κατεστραμμένων από τις πληγές σωμάτων. Στη συνέχεια με τα έπαθλα που έθεσε, είτε αυτά ήταν πανοπλίες, είτε ο θάνατος, γέμισε ελπίδα τις ψυχές τους, ώστε όλοι να θέλουν να μονομαχήσουν παρακαλώντας μάλιστα τους θεούς. Η συγκεκριμένη σκηνή χαρακτηρίζεται από έντονη ευλάβεια. Οι θεοί είναι αυτοί που θα κρίνουν την έκβαση. Παρατείνει όμως την αγωνία τόσο των αιχμαλώτων όσο και των αναγνωστών με τη λεπτομερή περιγραφή της ανακοίνωσης του τι σκοπεύει να κάνει, της ελπίδας που δημιουργείται στις ψυχές τους και της κλήρωσης. Επίσης ο Πολύβιος εκφράζει τα συναισθήματα που είχαν οι αιχμάλωτοι μετά την ανακοίνωση του αποτελέσματος της κλήρωσης. Αυτό αποδεικνύει τη σημασία των ανθρώπινων συναισθημάτων σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Τείνει κάποιος να πιστέψει ότι αυτοί οι άνθρωποι με τόσα κατορθώματα, τόσες μάχες και δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στη ζωή λειτουργούσαν μηχανιστικά και τελολογικά. Κι όμως τα συναισθήματα που βίωσαν, όπως περιγράφεται η σκηνή από τον Πολύβιο, είναι ακριβώς τα ίδια με του αναγνώστη που «βλέπει» μπροστά του αυτήν την εικόνα. Θεατής, όμως, δεν είναι μόνο ο αναγνώστης· στην πράξη είναι οι Καρχηδόνιοι. Η συγκεκριμένη μονομαχία δεν αφορούσε άμεσα τους Καρχηδόνιους αλλά τους αιχμάλωτους Γαλάτες. Πραγματικά οι Γαλάτες μακαρίζουν και τον

¹⁶² Walbank 1957, 398.

ηττημένο και τον νικητή. Όμως, ακριβώς τα ίδια συναισθήματα με τους Γαλάτες βιώνουν τόσο και οι Καρχηδόνιοι ως θεατές, όσο και ο αναγνώστης. Μπορεί στη συνέχεια με το λόγο του ο Αννίβας να επεξηγεί τη σημασία της μάχης, όμως είναι προφανές ότι οι Καρχηδόνιοι δεν κατανοούσαν πλέον απλώς τι τους έλεγε ο αρχηγός τους αλλά το ένιωθαν. Αυτό που πιο άμεσα αφορά, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τους Καρχηδόνιους αφορά αφηρημένα και τον αναγνώστη.

Βλέπομε λοιπόν ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Πολύβιος δεν έχει απλώς περιγράψει με «τραγικό» τρόπο ένα γεγονός, αλλά εκθέτει πώς έστησε κυριολεκτικά μια τραγωδία ο πρωταγωνιστής της ιστορίας του. Οι Καρχηδόνιοι εν μέσω κακουχιών και έντασης παρακολούθησαν μια ζωντανή τραγωδία, η οποία θα άσκησε πάνω τους την επίδραση που θα είχε μια παράσταση και σε έναν Αθηναίο πολίτη που θα παρακολουθούσε στο θέατρο τις παραστάσεις των τραγικών ποιητών. Ο Πολύβιος αποδίδοντας την ψυχική διάθεση των στρατιωτών του Αννίβα μέσα από την αντίδρασή τους στο συγκεκριμένο τέχνασμα κατορθώνει να μετατρέψει τους αναγνώστες του σε θεατές, ό,τι ακριβώς επιτυγχάνει και ο Θουκυδίδης με τον τρόπο που αφηγείται την τελευταία ναυμαχία των Αθηναίων στο λιμάνι των Συρακουσών¹⁶³. Παρουσιάζει, δηλαδή, στα μάτια των αναγνωστών του συγκεκριμένη εικόνα: δεινὰ πρὸ ὀφθαλμῶν τίθησι¹⁶⁴. Πρόθεση του Πολυβίου ήταν να μεταφέρει στον αναγνώστη τα γεγονότα με ενάργεια, πράγμα που παραπέμπει άμεσα στην τραγωδία¹⁶⁵.

Ο Πολύβιος, όμως, σε αντίθεση με τον Φύλαρχο, εντάσσει το γεγονός αυτό στην αφήγησή του με όλα τα συμφραζόμενα. Γνωρίζει τις αιτίες και τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτό το σημείο και έτσι είναι συνεπής με τη θέση του ότι «χωρίς αυτά δεν είναι δυνατό ούτε συμπόνια να δείχνουμε εύλογα ούτε να οργιζόμαστε όπως πρέπει για τίποτε απ' όσα συμβαίνουν» (2.56.12). Αν ο Πολύβιος επιμένει στην πραγματική ιστοριογραφία αντιπαραβάλλοντάς τη στην «τραγική» και αν, όπως

¹⁶³ Αποστολάκης 2005, 90.

¹⁶⁴ Ο Πολύβιος χαρακτηριστικά αναφέρει: πειρώμενος (ο Φύλαρχος) ἐν ἐκάστοις ἀεὶ πρὸ ὀφθαλμῶν τιθέναι τὰ δεινὰ (2.56.8), ενώ ο Αριστοτέλης, *Ποιητ.* 1455a23 λέει: δεῖ δὲ τοὺς μύθους συνιστάναι καὶ τῆ λέξει συναπεργάζεσθαι ὅτι μάλιστα πρὸ ὀμμάτων τιθέναι. Υπάρχει λεκτική ομοιότητα, όχι όμως απαραίτητα και νοηματική. Βλ. Marincola 2010, 448-51.

¹⁶⁵ Ο Volkmann 1954, 473, θεωρεί ότι σε αυτήν την πράξη διακρίνεται η *ὀμότης* του Καρχηδόνιου Αννίβα και την αντιδιαστέλλει στην *εὐσέβεια* (pietas) των Ρωμαίων. Θεωρώ ότι αυτός είναι λανθασμένος τρόπος κρίσης. Οι πόλεμοι που περιγράφει ο Πολύβιος αλλά και οι μεγαλύτεροι προγενέστεροί του ιστορικοί, βρίθουν από βιαιότητες, ανεξάρτητα από «εθνικότητες», που σήμερα μόνο αποτροπιασμό προκαλούν. Κατά τη γνώμη μου, το συγκεκριμένο περιστατικό αναδεικνύει πολύ περισσότερο την ευφυΐα του Αννίβα και τη βαθιά γνώση της (εμπειρικής;) ψυχολογίας που είχε αποκτήσει καθώς και την ενάργεια με την οποία ο ιστορικός Πολύβιος παρουσιάζει το γεγονός.

βλέπομε, δεν μπορεί και ο ίδιος να μην εκθέσει τις «τραγωδίες», αυτό δεν κάνει οπωσδήποτε τον ίδιο «τραγικό» ιστοριογράφο, πολύ περισσότερο αποδεικνύει πόσο «τραγική» μπορεί να είναι η ίδια η ζωή του ανθρώπου. Αυτό είναι το σημείο στο οποίο συγκλίνουν η τραγωδία και η ιστορία. Η τραγωδία μπορεί, όπως λέει, να εκθέτει το πιθανό έναντι του αληθινού, όμως οι πιθανότητες που κατακλύζουν την πραγματικότητα δεν αποκλείεται κατά περίπτωση να συμπέσουν και με αυτήν, έτσι ώστε η ιστορία να γίνεται τραγωδία.

Στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις είδαμε δυο ολοκληρωμένες «τραγωδίες». Μια ως γεγονός και μια σκηνοθετημένη. Δεν είναι πάρα πολύ συχνή η χρήση τέτοιων μεθόδων στις 'Ιστορίες' του Πολυβίου, πράγμα που αν συνέβαινε θα τον ενέτασσε αδιαμφισβήτητα στους «τραγικούς» ιστοριογράφους. Όμως τα δραματικά στοιχεία στους λόγους των ομιλητών δεν είναι σπάνια. Όταν μετά από τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. Ρόδιοι απεσταλμένοι είχαν πάει στη Ρώμη για ειρήνευση, οι Ρωμαίοι τους αντιμετώπισαν πολύ περιφρονητικά υποστηρίζοντας πως δεν είχαν πάει εκεί εκπροσωπώντας ούτε τους εαυτούς τους ούτε τους υπόλοιπους Έλληνες αλλά τον ίδιο τον βασιλιά Περσέα. Με αφορμή την αλαζονική στάση των συγκλητικών ο Αιμίλιος Παύλος, ο στρατηγός που νίκησε τον Περσέα στη μάχη, κάνει «κήρυγμα» στους συγκλητικούς για την έπαρσή τους (29.20.1-4), το ίδιο που είχε κάνει αμέσως μετά τη μάχη και στον ίδιο το βασιλιά Περσέα για την αστάθεια της ανθρώπινης τύχης¹⁶⁶:

«Αυτός (ο Αιμίλιος Παύλος) μιλώντας στη Λατινική γλώσσα ζητούσε από τους συγκλητικούς να λάβουν υπ' όψιν τους την τότε κατάσταση - και τους υποδείκνυε την τύχη (ᾧψιν) του Περσέα - και να μην κομπάζουν (μήτε μεγαλαυχῆν) περισσότερο απ' όσο πρέπει για τις επιτυχίες, ούτε να παίρνουν αποφάσεις αλαζονικές (μήτε βουλεύεσθαι μηδὲν ὑπερήφανον) και ολέθριες (μηδ' ἀνήκεστον) για κανέναν, ούτε γενικά να έχουν εμπιστοσύνη στις τωρινές καλοτυχίες (παρούσαις εὐτυχίαις). Αντίθετα όταν κάποιος έχει επιτυχίες στην ιδιωτική του ζωή και στις δημόσιες ενέργειες, τότε προπάντων τους ζητούσε να σκέφτονται τη μεταστροφή της τύχης (τῆς ἐναντίας τύχης ἔννοιαν λαμβάνειν). Διότι κι έτσι ακόμη μόλις και μετά βίας θα μπορούσε κάποιος να φανεί μετριοπαθής (μέτριον ὄντα φανῆναι) στις στιγμές της ευτυχίας. Διότι, ἔλεγε, σε αυτό διαφέρουν οι ανόητοι από του μυαλωμένους, στο ότι οι πρώτοι παίρνουν

¹⁶⁶ Διόδ. Σικ. 30.23.

μαθήματα από τις ατυχίες που συμβαίνουν στους ίδιους, οι δεύτεροι από τις ατυχίες των άλλων».

Εδώ δεν περιγράφεται κάποιο γεγονός από τον Πολύβιο εν ίδει τραγωδίας αλλά παρουσιάζεται ο Αιμίλιος Παύλος να περιγράφει ουσιαστικά μερικά από τα γνωρίσματα της τραγωδίας. Εκφράζεται και συνολικά αλλά και ειδικά η αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων περί της μη υπέρβασης του μέτρου (μέτριον ὄντα φανῆναι), πράγμα που έχει ασπαστεί πλήρως ο Ρωμαίος στρατηγός. Οφείλουν να σέβονται τους συνανθρώπους τους, γιατί η τύχη μπορεί σύντομα να στραφεί εναντίον τους. Το να μην είναι επαρμένοι (μήτε μεγαλαυχεῖν), να συμπεριφέρονται χωρίς αλαζονεία (μηδὲν ὑπερήφανον) και να σκέφτονται τη μεταστροφή της τύχης (τῆς ἐναντίας τύχης ἔννοιαν λαμβάνειν) είναι ακριβώς αυτά τα στοιχεία, τα οποία διδάσκει και η τραγωδία ως τρόπο ζωής για τον άνθρωπο συνολικά. Η διαμάχη με τον βασιλιά Περσέα είναι μια ευκαιρία να πάρουν όλοι ένα μάθημα. Μπορεί βέβαια οι Ρωμαίοι να νίκησαν αλλά αυτό δε σημαίνει ότι δεν θα μπορούσαν να είχαν χάσει· ή ότι δεν μπορεί να χάσουν στο μέλλον. Επίσης, για τον αναγνώστη του Πολυβίου, μικρή σημασία έχει ποιος είναι ο νικητής, καθώς δεν είναι συμμετόχος των γεγονότων και άρα μπορεί να είναι αμερόληπτος στην πρόσληψη του νοήματος. Η τελευταία παρατήρηση που κάνει ο Ρωμαίος στρατηγός, αν και φαινομενικά αναφέρεται σε κάτι απλό, δείχνει εξαιρετική ωριμότητα, καθώς φαίνεται πως οι άνθρωποι το λαμβάνουν αυτό ελάχιστα υπ' όψιν στη ζωή τους. Μπορεί η συγκεκριμένη παρατήρηση να είναι του ίδιου του Πολυβίου, καθώς σκοπός της ιστορικής του γραφής είναι να δώσει μαθήματα· είναι όμως πολύ πιθανό να συμπίπτει άμεσα η αντίληψη του (έμπειρου) Ρωμαίου στρατηγού με του (έμπειρου) πολιτικού της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Η αξία της παρατήρησης αυτής έγκειται στο ότι είναι πανανθρώπινη και διαχρονική. Δε φαίνεται από την εποχή που το έγραψε αυτό ο Πολύβιος μέχρι τη δική μας να έχει αλλάξει το παραμικρό. Αποτελεί έτσι τον πιο ισχυρό από τους «ιστορικούς νόμους» στο έργο του Μεγαλοπολίτη ιστορικού. Το πόσο φοβάται ο Αιμίλιος Παύλος τη μεταστροφή της τύχης, ιδιαίτερα αν σκεφτούμε ότι αυτός ο ίδιος νίκησε στο πεδίο της μάχης, δείχνει ότι πραγματικά πιστεύει βαθιά τα όσα λέει¹⁶⁷. Με την ευκαιρία αυτή μάλιστα ο

¹⁶⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ για τους Ρωμαίους η νίκη επί του Περσέα ήταν μια από τις πιο ευτυχισμένες στιγμές τους ο ίδιος ο Αιμίλιος Παύλος έχασε δυο γιους, τον έναν λίγο πριν από τον θρίαμβο και τον άλλο λίγο μετά. Πλουτ. Αμ. 35.

Πολύβιος εκθέτει στη συνέχεια ένα απόσπασμα από το έργο *Περί τύχης* του Δημητρίου του Φαληρέα¹⁶⁸.

Στην πράξη αυτά που ο Αιμίλιος Παύλος συνέστησε στη Σύγκλητο βλέπομε να τα εφαρμόζει ο Πόπλιος Σκιπίωνας μετά τη μάχη της Ζάμας, απευθυνόμενος στους Καρχηδόνιους πρέσβεις (15.17.3-6). Τους είπε ότι «για χάρη της Ρώμης, της τύχης και των ανθρωπίνων πραγμάτων είχε αποφασίσει να τους μεταχειριστεί με μεγαλοψυχία». Βέβαια ο Πόπλιος αισθάνεται την ανάγκη να τα διευκρινίσει αυτά στους Καρχηδονίους, τονίζοντας πως, αν τους γίνει κάποια φιλανθρωπία, πρέπει να τη θεωρήσουν ανέλπιστη, «εφόσον η τύχη τους στέρησε το έλεος και τη συγχώρεση, εξαιτίας της δικής τους αδικίας, και τους παρέδωσε στα χέρια των εχθρών». Οι Καρχηδόνιοι στερήθηκαν το έλεος από την τύχη και είναι τα θύματα της τραγωδίας τη δεδομένη στιγμή, την ώρα που ο ίδιος ο Πόπλιος δίνει τις δικές του εξετάσεις, ώστε να μη γίνει αυτός αργότερα αντικείμενο νεμέσεως. Προσπαθεί να μην ξεπεράσει το μέτρο τώρα που έχει τη δυνατότητα¹⁶⁹. Προφανώς ο Σκιπίωνας θα γνώριζε καλά τι είχε συμβεί στον Ρωμαίο στρατηγό Μάρκο Ρήγουλο το 255 π.Χ. κατά τη διάρκεια του πρώτου Καρχηδονιακού πολέμου. Θέλοντας ο Πολύβιος να περιγράψει πως η Τύχη σίγουρα θα τιμωρήσει στο τέλος έναν άνθρωπο για τις ανομίες του, συχνά μάλιστα όταν ακριβώς δεν θα το περιμένει, προέβαλλε το πάθημα του Ρωμαίου στρατηγού. «Αυτός, που λίγο πρωτύτερα δεν έδειχνε ευσπλαχνία και συγκατάβαση σε νικημένους, αμέσως μετά ο ίδιος σερνόταν, για να τους παρακαλέσει για τη σωτηρία του»¹⁷⁰. Σίγουρα ο Πόπλιος είχε λόγους να δείξει μετριοπάθεια. Όμως η άποψη που εκφράζει ότι «δεν πρέπει, αν διαταχτούν να υποκύψουν σε κάτι ή να κάνουν ή να δώσουν κάτι, να θεωρούν πως αυτό είναι φοβερό, αλλά αντίθετα, αν τους γίνει κάποια φιλανθρωπία, να τη θεωρήσουν ανέλπιστη» αν και συμβαδίζει απόλυτα με την παραπάνω στάση είναι σε πολιτικά συμφραζόμενα θέμα ερμηνείας· γιατί στο επόμενο κεφάλαιο¹⁷¹ ο Πολύβιος εκθέτει ποια ήταν τα μέτρα και οι προτάσεις που έκανε ο Πόπλιος και δεν είναι τόσο φιλόφρονες όσο υποστηρίζει. Σίγουρα, όμως, η στάση του Ρωμαίου είναι ρεαλιστική και νηφάλια, καθώς έχει τη δυνατότητα να εξαφανίσει την Καρχηδόνα, πράγμα που δεν κάνει. Οι Ρωμαίοι θα καταστρέψουν την Καρχηδόνα, το 146 π.Χ., όταν θα λήξει το διάστημα των ετήσιων

¹⁶⁸ Πολυβ. 29.22-23.

¹⁶⁹ Σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη (27.12.2.) ο Σκιπίων είπε ότι δεν πρέπει να κάνουν αυτό για το οποίο κατηγορούν την Καρχηδόνα, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο Πολύβιος (15.4.11.). Βλ. Volkmann 1954, 475.

¹⁷⁰ Πολυβ. 1.35.3.

¹⁷¹ Πολυβ. 15.18.

αποζημιώσεων που θα επέβαλαν οι Ρωμαίοι στους Καρχηδονίους μετά από τη μάχη αυτή¹⁷². Άρα τελικά αποδεικνύεται ότι ο Πόπλιος στη συγκεκριμένη περίπτωση έκανε το καλύτερο δυνατό. Από πολιτική άποψη επέβαλε στην Καρχηδόνα τις κυρώσεις που του υπαγόρευε η ιστορία αποκομίζοντας το μεγαλύτερο δυνατό όφελος για τη Ρώμη, από ηθική, όμως, άποψη, οφείλοντας να προσέχει τις μεταβολές της τύχης και να μην ξεπερνά το ανθρώπινο μέτρο, δεν επέβαλε κάτι ανεπανόρθωτο.

Την ώρα που ο Πόπλιος δεν θέλει να ξεπεράσει το ανθρώπινο μέτρο λαμβάνοντας υπ' όψιν τη δύναμη της Τύχης, για χάρη της οποίας θέλει να μεταχειριστεί φιλόανθρωπα και τους Καρχηδονίους, μπορεί να θυμάται το διάλογο που είχε λίγο πριν από τη μάχη με τον Αννίβα. Ο Αννίβας, στην προσπάθειά του να λυθούν οι διαφορές μεταξύ των Καρχηδονίων και των Ρωμαίων χωρίς μάχη, μίλησε με πολύ ρεαλισμό αλλά συνάμα και με πολύ δραματικό τρόπο στον Πόπλιο (15.6.4-7.9):

«(Αφού χαιρέτησε πρώτος ο Άννιβας) άρχισε να λέει ότι θα ευχόταν οι Ρωμαίοι να μην είχαν ζητήσει ποτέ τίποτα έξω από την Ιταλία και οι Καρχηδόνιοι έξω από τη Λιβύη. "Αφού όμως έγινε έτσι και πολεμήσαμε για τη Σικελία και την Ιβηρία χωρίς να λάβουμε υπ' όψιν τις νουθεσίες της τύχης, κινδύνευσε και των δύο η πατρίδα, για τους μεν προηγουμένως, για τους δε τώρα. Απομένει, αφού παρακαλέσαμε τους θεούς, να προσπαθήσουμε να λύσουμε το θέμα μόνοι μας. Εγώ είμαι έτοιμος, γι' αυτό αφού έχω προσωπική πείρα από τα ίδια τα πράγματα για το πόσο ευμετάβλητη είναι η τύχη και ικανή με μικρές αφορμές να προκαλέσει μεγάλες μεταπτώσεις προς τη μία ή την άλλη πλευρά, σαν να έχει να κάνει με μικρά παιδιά. Για σένα ανησυχώ, Πόπλιε, γιατί είσαι πολύ νέος, όλα σου έχουν πάει όπως τα υπολόγιζες στην Ιβηρία και τη Λιβύη και δεν έχεις νιώσει τις μεταβολές της τύχης, μήπως εξαιτίας αυτών δεν πειστείς στα λόγια μου. Εξέτασε ένα από τα επιχειρήματά μου και πάρε όχι το παρελθόν, αλλά τα γεγονότα του καιρού μας. Εγώ είμαι λοιπόν ο Αννίβας εκείνος, που μετά τη μάχη στις Κάννες έγινα κύριος σχεδόν όλης της Ιταλίας και μετά από λίγο καιρό ήρθα εναντίον της ίδιας της Ρώμης και σκεφτόμουν τι να κάνω σε σας και στο έδαφος της πατρίδας σας. Εγώ που τώρα ήρθα στη Λιβύη για να συζητήσουμε για τη σωτηρία τη δική μου και των Καρχηδονίων. Σε παρακαλώ λοιπόν, βλέποντας αυτά να μην κομπάζεις, αλλά να φερθείς ανθρώπινα απέναντι στην κατάσταση. Να

¹⁷² Fox 2006, 433.

επιλέγεις πάντα το μεγαλύτερο καλό και το μικρότερο κακό. Ποιος μυαλωμένος άνθρωπος θα επέλεγε να ορμήσει σε τέτοιο κίνδυνο, όπως είναι αυτός που έχεις τώρα εσύ μπροστά σου; Και αν νικήσεις δεν θα προσθέσεις τίποτα ούτε στη δόξα τη δική σου ούτε στις πατρίδας σου, αν ηττηθείς θα καταστρέψεις τελείως με δική σου ευθύνη όλα τα κατορθώματα του παρελθόντος. Προτείνω όλες οι κτήσεις που διεκδικήσαμε προηγουμένως να ανήκουν στους Ρωμαίους, η Σικελία, η Σαρδηνία, η Ισπανία και ποτέ να μην κηρύξουν πόλεμο οι Καρχηδόνιοι στους Ρωμαίους γι' αυτά. Είμαι πεπεισμένος πως αυτές οι συμφωνίες είναι πάρα πολύ ασφαλείς για το μέλλον των Καρχηδονίων και πάρα πολύ ένδοξες για σένα και για όλους τους Ρωμαίους"».

Ο Αννίβας προβάλλει σαν πρωταγωνιστής τραγωδίας. Αφού αναζητά τα αίτια του πολέμου των Καρχηδονίων με τους Ρωμαίους βλέπει πόσο μάταια είναι όλα. Πριν προβάλλει τον κίνδυνο που διατρέχει η πατρίδα του υπενθυμίζει στον Σκιπίωνα τον κίνδυνο που διέτρεξε η δική του. Η τύχη μεταστρέφεται συνεχώς και ο Αννίβας το γνωρίζει αυτό καλά¹⁷³. Από το γεγονός αυτό αναδεικνύεται μια μεγάλη ανατροπή (περιπέτεια), πράγμα που παραπέμπει και πάλι άμεσα στην τραγωδία. Εξηγώντας ποιος είναι και εκθέτοντας το μεγαλείο που έζησε ο ίδιος κάποτε, την ώρα που παρακαλεί για τη σωτηρία της πατρίδας του, ο Αννίβας, αναφερόμενος στον εαυτό του σε τρίτο πρόσωπο, δίνει έναν ιδιαίτερα δραματικό τόνο στη συζήτηση. Πραγματικά δεν μπορεί παρά να θαυμάσει ο αναγνώστης την «τραγικότητα» του μεγάλου στρατηγού. Αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ανθρώπου που, έχοντας τις ικανότητες, λαμβάνοντας πάντα τα κατάλληλα μέτρα και χωρίς καν να έχει ηττηθεί ο ίδιος σε μάχη¹⁷⁴, δεν μπορεί να επιτύχει το σκοπό του γιατί πολύ απλά ξεπέρασε το μέτρο. Η ευημερία του σήμερα μπορεί να μεταβληθεί στη δυστυχία του αύριο, και η άγνοια της μεταβολής ευημερίας και δυστυχίας απαιτεί μετριοπάθεια¹⁷⁵.

Ο λόγος του Αννίβα αποτελεί μνημείο ρεαλισμού. Δεν καταπιάνεται από το ένδοξο παρελθόν του για να φοβίσει τον αντίπαλό του αλλά του εκθέτει με δραματικό τρόπο προβάλλοντας το δικό του παράδειγμα την πιθανότητα να συμβεί κάτι ανάλογο στον ίδιο. Προσπαθεί εξάλλου να πείσει τον Σκιπίωνα ότι δεν τον συμφέρει ο πόλεμος. Το ρίσκο είναι πολύ μεγάλο για μια αβέβαιη νίκη χωρίς κάποιο ιδιαίτερο κέρδος. Αν υπερβεί το μέτρο όχι μόνο δε θα κερδίσει κάτι, αλλά τουναντίον θα

¹⁷³ Ο Walbank 1967, 452 σχολιάζει: Είναι ένα μάθημα για το οποίο ο ίδιος ο Πολύβιος είναι σίγουρος, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ο Αννίβας δεν είχε επίσης την ίδια, τόσο τυπικά ελληνιστική, θέση.

¹⁷⁴ Οι νίκες του δεν ήταν καν «πύρρειες». Fox 2006, 416.

¹⁷⁵ Roveri 1982, 322.

καταστρέψει ό,τι είχε κατορθώσει μέχρι τότε. Τον προειδοποιεί ότι είναι πιθανό να αντιμετωπίσει τη νέμεση. Αλλά το σημείο, στο οποίο εστιάζει είναι ότι δε θα φταίει κανείς άλλος παρά ο ίδιος. Η έκβαση των γεγονότων, βέβαια, θα έδειχνε πόση ειρωνεία επεφύλασσε η μοίρα στον Καρχηδόνιο στρατηγό, καθώς ο Σκιπίωνας γιγάντωσε τόσο τη δύναμη της πατρίδας του Ρώμης, όσο και την δική του προσωπική δόξα, καταλύτης της οποίας ήταν αυτή ακριβώς η μάχη.

Αδιαμφισβήτητα ο Πολύβιος έχει εκθέσει τα συγκεκριμένα γεγονότα και λόγους «τραγικοποιημένα». Δεν είναι όμως φανταστικές ιστορίες (μυθώδεις), που επινόησε για να τραβήξει την προσοχή. Είναι περιστατικά που ανταποκρίνονται πλήρως στον σκοπό του να διδάξει τους αναγνώστες μέσα από την ίδια τη ζωή και να δώσει έτσι ηθικά μαθήματα.

3.4. Θεατρικότητα ή ρητορική υπόκρισις;

Τα δραματικά στοιχεία στην καθημερινή ζωή είναι άφθονα, και όσα συμβαίνουν στο θέατρο, που αποτέλεσε για τους Έλληνες της αρχαιότητας τον ύψιστο βαθμό της πολιτισμικής τους ανάπτυξης, αποκορύφωμα της οποίας ήταν ο 5^{ος} αιώνας π.Χ., πηγάζουν από την εμπειρία της ζωής¹⁷⁶. Από το χρονικό εκείνο σημείο κι έπειτα κυριαρχεί απόλυτα σε ολόκληρη τη ζωή τους, ώστε να γίνει βασικός πυλώνας μιας ολοκληρωμένης παιδείας. Αποτελεί μέσον μόρφωσης και συνιστά πλέον δικαίωμα και υποχρέωση όλων. Έτσι η εξοικείωση που αποκτούν είναι τέτοια ώστε να μην αποτελεί κάτι το ξεχωριστό στην καθημερινότητά τους, η οποία διαποτίζεται από θεατρικά στοιχεία, αντίθετα αποτελεί πλέον συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Από τη στιγμή εκείνη και μετά είναι πιθανό να μην αντιλαμβάνονται συνειδητά τον αντίκτυπο που έχει πάνω τους το θέατρο¹⁷⁷, το οποίο αναμφισβήτητα διαποτίζει πλέον και τη νομική και πολιτική ζωή των Ελλήνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σωκράτης στην *Απολογία* του, όπως μας την παρουσιάζει ο Πλάτων, αρνείται να φέρει την οικογένεια του στο δικαστήριο, ώστε παρακαλώντας με δάκρυα και οδυρμούς να επηρεάσει τους δικαστές αποσπώντας μια ευνοϊκή γι' αυτόν

¹⁷⁶ Levi 1996, 224.

¹⁷⁷ Ο Πλάτων παρουσιάζει τον Σωκράτη, στην κριτική του για την ποίηση, της οποίας έκφραση είναι το θέατρο, αναφορικά με την παιδεία των νέων, να λέει ότι οι μιμήσεις, αν συμβαίνουν από πολύ μικρή ηλικία, γίνονται πια συνήθεια και φύση και στο σώμα και στη φωνή και στη σκέψη. Πλατ. *Πολ.* 395d.

απόφαση¹⁷⁸. Η άρνηση και η επισήμανση αυτή από τον Σωκράτη δείχνει ότι αυτός ήταν προφανώς ένας διαδεδομένος τρόπος να επηρεάζονται οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια λήψης μιας απόφασης, είτε επρόκειτο για συζήτηση στην εκκλησία του δήμου, είτε για μια δίκη σε ένα δικαστήριο. Στην πραγματικότητα, το περιστατικό αυτό δε δείχνει μόνο τη συνήθεια να λαμβάνονται αποφάσεις αφού συχνά έχει προηγηθεί μια θεατρική σκηνή χωρίς αυτό να ξενίζει, αλλά δηλώνει ακριβώς το αντίθετο. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις οι ακροατές περιμένουν μια επιτηδευμένη συμπεριφορά εκ μέρους του ομιλητή, η οποία θα επηρεάσει το τελικό αποτέλεσμα περισσότερο ακόμα και από τα ίδια τα επιχειρήματα του ομιλητή, και αν δεν εμφανιστεί, παρά το αναμενόμενο, ξενίζει. Ο καθηγητής Άγγελος Χανιώτης ορίζει τη θεατρικότητα ως εξής: «Θεατρικότητα είναι η προσπάθεια ατόμων (ή σπανιότερα ομάδων) να δημιουργήσουν μια εικόνα για τον εαυτό τους, η οποία τουλάχιστον εν μέρει ξεγελά· ξεγελά είτε επειδή αντιβαίνει ριζικά προς την πραγματικότητα είτε επειδή διογκώνει, διορθώνει ή παραποιεί την πραγματικότητα. Στόχος αυτής της προσπάθειας είναι η άσκηση ελέγχου πάνω στα αισθήματα και τη σκέψη άλλων και η πρόκληση συγκεκριμένων αντιδράσεων»¹⁷⁹.

Στην πολιτική, μάλιστα, η θεατρικότητα μπορεί να αποτελεί τόσο μέρος της διπλωματίας, έτσι ώστε να είναι ένα ιδιαίτερο μέσο πειθούς με την απαιτούμενη εξάσκηση, όσο και να είναι αποτέλεσμα μιας προσπάθειας πειθούς ελλείψει άλλων ικανοτήτων, βασιζόμενη κυρίως στην απάτη. Αν λοιπόν συναντάμε τέτοιες μεθόδους και σε ιστοριογραφικά έργα όπως τις 'Ιστορίες' του Πολυβίου, οι οποίες αφηγούνται μια μεστή από πολιτικά γεγονότα περίοδο, δε σημαίνει ότι ο ιστορικός τις εξέθεσε για να κάνει την αφήγησή του πιο ευχάριστη αλλά πολύ περισσότερο γιατί μπορεί να έχουν πολύ μεγάλο αντίκτυπο στα γεγονότα που ακολουθούν, ενώ δεν αποκλείεται και να θέλει να σκιαγραφήσει με αυτόν τον τρόπο τον χαρακτήρα του πρωταγωνιστή.

Ένας λόγος στο έργο του Πολυβίου όπου συναντάμε στοιχεία ειλημμένα απευθείας από το θέατρο είναι ο λόγος του Φιλοποίμενα προς την Αχαϊκή Συμπολιτεία για στρατιωτικά θέματα (11.9.1-7). Ο Πολύβιος τον εκθέτει αφού προηγουμένως διευκρινίζει τη διαδεδομένη πρακτική της θεατρικής χρήσης που έκαναν οι στρατηγοί στην ενδυμασία. «Ενδιαφέρονταν υπερβολικά για τους ακολούθους και για τις ενδυμασίες τους και οι περισσότεροι καλλωπίζονταν με τρόπο

¹⁷⁸ Πλάτ. *Απολ.* 34c. Το ίδιο ακριβώς φαινόμενο περιγράφεται και στον «Υπέρ Πολυστράτου» § 34 λόγο του Λυσία.

¹⁷⁹ Χανιώτης 2009, 25.

που υπερέβαινε τις ιδιωτικές τους περιουσίες. Αλλά για τα όπλα δεν έδιναν καμία σημασία»¹⁸⁰. Στο ευρύτερο πνεύμα της στρατιωτικής του μεταρρύθμισης ο Φιλοποίμην μιλάει στο κοινό «για το πώς η λαμπρότητα των όπλων συμβάλλει πολύ στον εκφοβισμό των αντιπάλων και ότι η σωστά προσαρμοσμένη κατασκευή των όπλων αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμη κατά τη μάχη». Η εικόνα των όπλων είναι, λοιπόν, αυτή που μετράει στον πόλεμο και όχι των στρατηγών. Στη λάμψη των όπλων πρέπει να ανταποκρίνεται η αποτελεσματικότητά τους. Βέβαια η αξία των όπλων δεν έγκειται στη λάμψη τους αλλά στην καλή τους κατάσταση και πολύ περισσότερο στη χρήση τους από τον πολεμιστή. Είναι όμως ένας τρόπος να μεταθέσει το ζήτημα της εικόνας από το επουσιώδες στο ουσιώδες. Τα όπλα και η σωστή τους χρήση είναι που χρειάζονται στον πόλεμο. Ο πόλεμος είναι όμως και αυτός ένα «θέατρο» - χαρακτηριστική είναι η φράση το «θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων» – και σε αυτό πρέπει να αντεπεξέλθει ο πολεμιστής. Ο Φιλοποίμην, λοιπόν, με τα ίδια μέσα που χρησιμοποιούν οι στρατηγοί (προβολή) απευθύνεται στο ακροατήριο αλλά ουσιαστικά επισημαίνει την εσφαλμένη εφαρμογή τους και τη διορθώνει. Στη συνέχεια το διατυπώνει αυτό ξεκάθαρα: «Θα γινόταν προπάντων ό,τι έπρεπε, αν την ίδια φροντίδα, που δείχνουν τώρα για την ενδυμασία (περι τὸν ἱματισμόν), την έδειχναν για τα όπλα, και αν μετέφεραν την αδιαφορία, που είχαν αυτοί προηγουμένως για τα όπλα, στην ενδυμασία (ἐπὶ τὰς ἐσθήτας)». Επισημαίνει όμως ότι αυτό που μετράει πάνω απ' όλα στα όπλα την ώρα της μάχης είναι η χρησιμότητά τους. Κλείνοντας το λόγο του «ζητούσε να γίνει κατανοητό ότι τα εξεζητημένα ρούχα είναι γνώρισμα των γυναικών, και μάλιστα των όχι και τόσο συνετών (οὐ λίαν σώφρονος), ενώ τα πολυτελή και μεγαλόπρεπα όπλα συνιστούν γνώρισμα των ενάρετων ανδρών, που είναι αποφασισμένοι να σώζουν ένδοξα και τη ζωή τους και την πατρίδα τους». Δεν είναι τυχαίο ότι «οι όχι και τόσο συνετές γυναίκες» στα μεταγενέστερα χρόνια ταυτίστηκαν με το θέατρο. Στην περιγραφή των θεατρικών συμπεριφορών των στρατηγών, ο Πολύβιος αντιπαραθέτει την απλότητα και λιτότητα του Φιλοποίμενα στην ενδυμασία και στο φαγητό¹⁸¹.

Στο λόγο του Φιλοποίμενα εντοπίζει κανείς ένα λεξιλόγιο και ένα συσχετισμό που παραπέμπουν στο θέατρο. Σε άλλα σημεία των 'Ιστοριῶν', όπου περιγράφονται σημαντικά γεγονότα με σοβαρές αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν, κάποιοι ομιλητές

¹⁸⁰ Πολυβ. 11.8.5-6.

¹⁸¹ Πολυβ. 11.10.3.

αγορεύουν με τρόπο παραστατικό, όπως στην περίπτωση του Αννίβα μετά τη μάχη της Ζάμας (15.19.1-4). Ο Πολύβιος περιγράφει το περιστατικό ως εξής¹⁸²:

«Την ώρα, καθώς λέγεται, που επρόκειτο κάποιος από τη γερουσία να φέρει αντίρρηση στις προτάσεις τους και άρχισε να αγορεύει, ο Αννίβας προχώρησε μπροστά και τράβηξε τον άνθρωπο από το βήμα. Όταν οι υπόλοιποι εξοργίστηκαν με αυτήν την πράξη, που ήταν αντίθετη προς τη συνήθεια (τῶν δὲ λοιπῶν ἐξοργισθέντων διὰ τὸ παρὰ τὴν συνήθειαν αὐτὸν τοῦτο πράξει), ο Αννίβας σηκώθηκε πάλι και παραδέχτηκε, λένε, ότι το αγνοούσε, αλλά πρέπει να τον συγχωρέσουν, αν κάνει κάτι αντίθετο με τα έθιμα, καθότι γνωρίζουν πως έφυγε από την πατρίδα σε ηλικία εννιά ετών και επέστρεψε σε ηλικία μεγαλύτερη των σαράντα πέντε. Γι' αυτό ζητούσε να μην εξετάζουν αυτό, αν δηλαδή έχει παραβιάσει κάπως τα έθιμα, αλλά πολύ περισσότερο αν πονάει αληθινά για την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η πατρίδα του (πολύ δὲ μάλλον, εἰ τοῖς τῆς πατρίδος πράγμασιν ἀληθινῶς συμπάσχει). Διότι αυτός είναι ο λόγος που έχει διαπράξει τώρα τούτη την απεισκευσία (ἀλογίαν)».

Σε αυτό το χωρίο ο Πολύβιος περιγράφει ένα γεγονός, όπου λανθάνει επιτήδευση. Προφανώς ο Αννίβας ως στρατηγός, γνωρίζοντας καλύτερα από κάθε άλλον τα πράγματα, δεν είναι διατεθειμένος αυτήν την ώρα να δεχτεί γνώμες ανθρώπων άπειρων πάνω στις σχέσεις τους με τους Ρωμαίους. Έτσι εδώ του ξεφεύγει μια αντίδραση που δείχνει την αυταρχικότητα και τον βίαιο χαρακτήρα του. Προφανώς ο Αννίβας δεν ήταν δημοκράτης! Η αντίδραση που προκάλεσε βέβαια ήταν οργισμένη. Έτσι αναγκάστηκε να «απολογηθεί» με δραματικό τρόπο γι' αυτή του την πράξη και να ζητήσει συγχώρεση. Φαίνεται η κούραση του στρατηγού που σε τόσες μάχες τόσα χρόνια πάλευε για την απόλυτη επικράτηση. Τώρα πια έχει χάσει κάθε ελπίδα – την ύστατη μετά τη μάχη της Ζάμας – και αν δεν είναι του χαρακτήρα του να απολογείται – μάλλον η παρόρμηση και η βιαιότητα, όπως υποδηλώνει και το αρχικό περιστατικό, τον αντιπροσωπεύουν – σίγουρα η κατάσταση του επιβάλλει να αντιδράσει με αυτόν τον τρόπο, έστω κι αν χρειάζεται κάποια επιτήδευση. Έτσι βλέπομε τον μεγάλο στρατηγό και το λάθος του να παραδέχεται και συγχώρεση να ζητά, προσποιούμενος ότι αγνοούσε τα έθιμα. Ως δικαιολογία επικαλείται τη μακρόχρονη απουσία του, η πραγματική του άγνοια όμως είναι αμφίβολη. Το επεισόδιο αυτό κλείνει με τη

¹⁸² Στο προηγούμενο κεφάλαιο περιγράφονται οι προτάσεις που κάνει ο νικητής στρατηγός των Ρωμαίων στους Καρχηδόνιους πρεσβευτές, οι οποίοι σπεύδουν να τις ανακοινώσουν στη γερουσία.

συγκινητική του προσπάθεια να καταδείξει ότι οι τύποι έχουν μικρότερη σημασία σε σχέση με τα πραγματικά αισθήματα για την πατρίδα. Έχοντας λοιπόν με αυτόν το δραματικό τρόπο κλείσει την «απολογία» του, έχει καταφέρει να μεταδώσει και στη γερουσία την κατάλληλη διάθεση προκειμένου να τους πείσει με τον πολιτικό του λόγου που ακολουθεί. Γιατί συνακόλουθα τους υπενθυμίζει τι είχαν σκοπό οι ίδιοι να κάνουν στους Ρωμαίους σε περίπτωση νίκης, αλλά και τι θα περίμεναν οι ίδιοι αν κάποιος τους ρωτούσε πριν τη μάχη τι θα πάθαιναν σε περίπτωση ήττας τους. Είναι εξαιρετικά ρεαλιστικός ο τρόπος σκέψης του Αννίβα. Δεν τον τροποποιεί κατά περίπτωση αλλά είναι σε θέση να δεχθεί μια μεγάλη ήττα, έχοντας υπ' όψιν ποιες θα μπορούσαν να είναι οι πραγματικές συνέπειες μιας έκβασης γεγονότων σύμφωνα με την αρχική του σύλληψη και να εκτιμήσει την ευκαιρία που τους δίνει η τύχη για σωτηρία. Άλλωστε μιλάμε για μια περίοδο που οι αντίπαλοι πάλευαν για την απόλυτη επικράτηση. «Γι' αυτό ζητούσε και τώρα να μην κάνουν καν συζήτηση, αλλά να δεχτούν ομόψυχα (όμοθυμαδόν) τις προτάσεις, να θυσιάσουν στους θεούς και να εύχονται όλοι να τις επικυρώσει ο Ρωμαϊκός λαός». Σε τέτοιο σημείο φτάνει ο ρεαλισμός του, ώστε όχι μόνο να είναι έτοιμος να αποδεχτεί συμφέρουσες προτάσεις – αφού αντιληφθεί ότι είναι τέτοιες – αλλά να εύχεται και ο ρωμαϊκός λαός να δεχτεί τις προτάσεις που έκανε στους Καρχηδονίους ο στρατηγός τους (ο Σκιπίων).

Και αν ο Αννίβας χρειάζεται κάποια επιτήδευση στη συμπεριφορά του προκειμένου να πείσει τους συμπατριώτες του να δεχτούν την πρότασή του, η οποία είναι αποδοχή των όρων του πολέμου που έχασε - πολεμώντας γενναία - ο βασιλιάς της Βιθυνίας Προυσίας Β' σε μια πρεσβεία του στη Ρώμη κατά το έτος 167/6 π.Χ. κάθε άλλο παρά άξιος του βασιλικού του αξιώματος στάθηκε με τη συμπεριφορά του. Αξίζει να παρακολουθήσουμε το περιστατικό όπως ακριβώς το διηγείται ο Πολύβιος, ο οποίος ταυτόχρονα με όσα είπε και έκανε ο Προυσίας σχολιάζει (30.18):

«Τον ίδιο καιρό πήγε στη Ρώμη και ο βασιλιάς Προυσίας, προκειμένου να συγχαρεί τη σύγκλητο και τους στρατηγούς για όσα είχαν γίνει (εννοεί τη νίκη επί του βασιλιά Περσέα). Ο Προυσίας αυτός με κανέναν τρόπο δεν ήταν άξιος του βασιλικού τίτλου. Θα μπορούσε κάποιος να το συμπεράνει από τα ακόλουθα. Πρώτα πρώτα, όταν επίσημοι απεσταλμένοι των Ρωμαίων είχαν πάει σε αυτόν, τους συναντούσε με το κεφάλι ξυρισμένο, φορώντας άσπρο σκούφο, με τήβεννο και με υποδήματα, και γενικά με ενδυμασία τέτοια που έχουν όσοι πρόσφατα έχουν απελευθερωθεί από τους Ρωμαίους, αυτοί που ονομάζονται «λίβερτοι»· υποδεχόμενος τους απεσταλμένους

είπε: «Έχετε μπροστά σας εμένα τον λίβερτο, που θέλει να σας κάνει όλες τις χάρες και να σας μιμείται». Δεν είναι εύκολο να βρεθεί χαιρετισμός πιο αναξιοπρεπής από αυτόν . . . Τότε κατά την είσοδό του στη σύγκλητο στάθηκε στον προθάλαμο, απέναντι στους συγκλητικούς, κατέβασε στο έδαφος τα χέρια του, προσκύνησε το κατώφλι και τους συνέδρους και είπε: «Χαίρετε, θεοί σωτήρες», χωρίς να αφήσει κανένα περιθώριο δειλίας, γυναικουλίστικου φερσίματος και κολακειάς σε κανέναν μεταγενέστερο. Παρόμοια στάση τήρησε και μέσα στην αίθουσα της Συγκλήτου, κατά τη συζήτηση· όλα αυτά είναι άπρεπα ακόμα και να τα γράψει κάποιος. Επειδή φάνηκε εντελώς αξιοκαταφρόνητος, για τον λόγο αυτό και μόνο πήρε απάντηση φιλική».

Η συμπεριφορά του Προυσία είναι δουλοπρεπής και αυτό ο Πολύβιος, με το διεισδυτικό του βλέμμα, δεν παραλείπει να το σχολιάσει. Ούτε άξιος του βασιλικού τίτλου ήταν ούτε άφηνε περιθώριο για πιο δειλό φέρσιμο σε κανέναν. Υποδύεται το ρόλο του λίβερτου, για να αποσπάσει ευνοϊκή αντιμετώπιση από τον κύριό του – τους Ρωμαίους – και κάνει ό,τι ακριβώς έκαναν οι αντίδικοι στα αθηναϊκά δικαστήρια για να αποκτήσει την εύνοια των δικαστών¹⁸³ - αυτό που αρνήθηκε να κάνει ο Σωκράτης. Ο Προυσίας με την ευκαταφρόνητη συμπεριφορά του κατάφερε να πείσει και να πάρει φιλική απάντηση. Είναι η χαρακτηριστική περίπτωση ενός ανθρώπου που γνωρίζει πόσο χαμηλά βρίσκεται, από άποψη ισχύος, σε σχέση με τους Ρωμαίους και υποδύεται το ρόλο του απελεύθερου δούλου και της θεοφοβούμενης γυναίκας. Με αυτόν τον τρόπο ο ισχυρός συνομιλητής δεν μπορεί παρά να φερθεί με μεγαλοψυχία¹⁸⁴.

Και σε άλλα σημεία στις 'Ιστορίες' οι πρωταγωνιστές, δεν προσπαθούν απλώς με κάποια επιτήδευση να πείσουν το ακροατήριο αλλά κυριολεκτικά δίνουν παράσταση. Ένα ακόμα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι του Καρχηδόνιου Ασδρούβα όταν συνομιλεί με τον Γολόσση, παρακαλώντας τον να μεσολαβήσει στους Ρωμαίους για να παραδοθεί η Καρχηδόνα κατά τη διάρκεια του τρίτου Καρχηδονιακού πολέμου (38.7).

«Ο Ασδρούβας, ο στρατηγός των Καρχηδονίων, ήταν κενόδοξος, αλαζόνας και χωρίς καμία πολιτική ή στρατιωτική ικανότητα. Πολλές είναι οι αποδείξεις της ακρισίας

¹⁸³ Χανιώτης 2009, 77.

¹⁸⁴ Χανιώτης 2009, 27-8.

του. Κατ' αρχάς παρουσιάστηκε με πανοπλία, καλυμμένη με μανδύα από θαλασσινή πορφυρίδα, και με συνοδεία δέκα μαχαιροφόρων, όταν συνάντησε τον Γολόσση, τον βασιλιά των Νομάδων. Έπειτα προχώρησε περίπου είκοσι πόδες από τους δέκα μαχαιροφόρους, έχοντας μπροστά του τάφρο και χαράκωμα, και έκανε νεύμα στον βασιλιά να πάει προς το μέρος του, ενώ έπρεπε να γίνει το αντίθετο. Ωστόσο ο Γολόσσης με απέριτη εμφάνιση, με τον τρόπο των Νομάδων (άφελῶς ἔχων Νομαδικῶ τινι τρόπῳ) πήγε να τον συναντήσει μόνος του. Όταν τον πλησίασε, τον ρώτησε ποιον φοβόταν και πήγε φορώντας πανοπλία. Όταν αυτός απάντησε ότι φοβόταν τους Ρωμαίους, ο Γολόσσης του είπε: "Δεν θα είχες παραδώσει τον εαυτό σου στην πόλη, αν δεν ήσουν αναγκασμένος. Πες μου όμως τι θέλεις και τι ζητάς;" Ο Ασδρούβας είπε: "Σε παρακαλώ να πας ως επίσημος απεσταλμένος μου στον στρατηγό και να τους πεις ότι δεχόμαστε να εκτελέσουμε κάθε εντολή, μόνο να μην πειράξει αυτήν τη δύστυχη πόλη (μόνον ἀπόσχεσθε τῆς ταλαιπώρου πόλεως ταύτης)"».

Ο Πολύβιος ξεκινά το απόσπασμα αυτό εκφέροντας τη δική του γνώμη για τον Καρχηδόνιο στρατηγό και αμέσως μετά η περιγραφή της σκηνής λειτουργεί ως απόδειξη όσων εξέφρασε. Ξεκινά λοιπόν την περιγραφή του με την προσπάθεια του Ασδρούβα να φανεί μεγαλοπρεπής: φόρεσε φανταχτερή στολή και πήρε συνοδεία τους μαχαιροφόρους, για να προσδώσει αφενός μεγαλοπρέπεια και αφετέρου για να δείξει ότι φοβάται, προκαλώντας μια δραματική σκηνή. Μετά, όπως διευκρινίζει ο Πολύβιος, η κατάστασή του – διεξάγει αμυντικό πόλεμο μέσα στην ίδια του τη χώρα με πολύ μεγάλο μαχητικό μειονέκτημα – θα του επέβαλε, αν μη τι άλλο, να πλησιάσει αυτός τον Γολόσση, τη βοήθεια του οποίου ζητά ως μεσολαβητή των Ρωμαίων. Όμως θέλει να δείξει μεγαλοπρέπεια αντάξια ενός βασιλιά και έτσι κάνει νεύμα στον Γολόσση να πλησιάσει. Εδώ τονίζεται η διαφορά στη συμπεριφορά των δύο συνομιλητών, με την περιγραφή της απλοϊκής στάσεως του βασιλιά των Νομάδων. Προκαλεί ωστόσο εντύπωση και απορία στον ίδιο τον Γολόσση όλη η στάση του Ασδρούβα. Επιδεικτικά και με δραματικό τρόπο ο Ασδρούβας αξιώνει να μην πειράξει ο Ρωμαίος στρατηγός τη δύστυχη πόλη (τὴν ταλαιπῶρον πόλιν) και δείχνει ότι αυτό που κυρίως τον ενδιαφέρει είναι η κοινή σωτηρία. Είναι, υποτίθεται, σε θέση να δεχτεί οτιδήποτε αξιώσουν οι Ρωμαίοι, αλλά τίποτα δεν μετράει περισσότερο γι' αυτόν παρά το κοινό καλό. Αυτή η προσπάθειά του αντιδιαστέλλεται προς τον τρόπο που ο Καρχηδόνιος στρατηγός παρουσιάστηκε στη συνάντησή του με τον Γολόσση.

Στη συνέχεια ο Γολόσσης υποδεικνύει στον Ασδρούβα τις ευθύνες και τα λάθη του και ο τελευταίος προσπαθεί να δείξει ότι έχει ακόμα αρκετές δυνάμεις για να αντισταθεί στους Ρωμαίους «και προπάντων έχει εμπιστοσύνη στη βοήθεια των Θεών και στις ελπίδες που έχουν σ' εκείνους. Διότι δεν θα αδιαφορήσουν (είπε) βλέποντας φανερά ότι γίνεται παρασπονδία σε βάρος τους (προφανώς παρασπονδούμενους), αλλά θα τους δώσουν πολλές ευκαιρίες να σωθούν». Τραγικοποιεί την κατάσταση εσκεμμένα ο Ασδρούβας, ανάγοντας τις ελπίδες του στους θεούς. Θεωρεί ότι έχει το δίκιο με το μέρος του και ότι δεν υπάρχει περίπτωση να του επιτρέψουν να πάθει κάτι κακό, ή τουλάχιστον θα τον βοηθήσουν δίνοντάς τους πολλές ευκαιρίες. Προσπαθεί έτσι να εκφοβίσει τους ευσεβείς Ρωμαίους, οι οποίοι με το να αδικούν έχουν να φοβούνται πρωτίστως την οργή των θεών. Σε αυτό το σημείο προσπαθεί να δείξει κάποια αυτοπεποίθηση θεωρώντας ότι έχει δίκιο. Όμως κλείνει το λόγο του απέναντι στον Γολόσση με έναν πολύ δραματικό τρόπο. «Γι' αυτό ζητούσε (από τον Γολόσση) να παρακαλέσει τον στρατηγό για χάρη των Θεών και της τύχης (καὶ τῶν Θεῶν ἔνεκεν καὶ τῆς τύχης) να λυπηθεί την πόλη τους (φείσασθαι τῆς πόλεως), αφού ξέρει καλά ότι, αν δεν μπορέσουν να το πετύχουν αυτό, θα προτιμούσαν όλοι να κατασφαχτούν παρά να παραδώσουν την πόλη τους (κατασφαγήσονται πρότερον ἢ παραχωρίσουσι ταύτης)». Πολύ τραγικές και μεγαλόστομες δηλώσεις. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός προσπαθεί να προκαλέσει τον οίκτο, πράγμα βέβαια που δεν συνάδει με τη μεγαλοπρεπή εμφάνισή του στη συνάντηση αυτή. Προκαλεί μεγάλη εντύπωση το κλείσιμο του λόγου με τις φράσεις που χρησιμοποιεί. Δείχνει υποτέλεια αξιώνοντας να παρακαλέσει ο Γολόσσης τον Ρωμαίο στρατηγό, ενώ είναι σαν βγαλμένη από τραγωδία η επίκληση στους Θεούς και στην τύχη φείσασθαι τῆς πόλεως. Κλείνει ακόμα πιο τραγικά με τη βούληση να κατασφαχτούν σε περίπτωση που θα έπρεπε να παραδώσουν την πόλη τους. Είναι προφανής η επιτήδευση με την οποία ο Ασδρούβας επιθυμεί να προβληθεί ως στρατηγός που υποστηρίζει τα δίκαια της πατρίδας του. Σκοπός του είναι προφανώς να καλύψει την αδυναμία του να μεγαλουργήσει και είτε να νικήσει, είτε να πεθάνει μαχόμενος υπέρ πατρίδος στο πεδίο της μάχης. Η σκηνή που περιγράφει ο Πολύβιος στην επόμενη συνάντηση του Ασδρούβα με τον Γολόσση καταδεικνύει τη θεατρική προβολή του τελευταίου στη συγκεκριμένη περίπτωση. Δεν αποτελεί φυσικά μια «τραγική» περιγραφή, από τον ιστορικό, ενός στρατηγού έτοιμου για όλα.

Μετά από μερικές μέρες, αφού ο Γολόσσης έχει ανακοινώσει στον Σκιπίωνα όσα συζήτησε με τον Ασδρούβα οι δύο άντρες συναντιούνται ξανά. Ο Γολόσσης

μεταφέρει τις πολύ ευνοϊκές προτάσεις που κάνει ο Σκιπίωνας - ο οποίος πιεζόταν από το χρόνο να κλείσει η χρονιά με επιτυχία πριν σταλεί άλλος στρατηγός και καρπωθεί τη δόξα των κατορθωμάτων του¹⁸⁵ - προσωπικά στον Ασδρούβα και αυτός δίνει μια νέα παράσταση (38.8). «Αυτός (ο Ασδρούβας) βγήκε πάλι με μεγαλοπρέπεια, μέσα στην πορφυρίδα και στην πανοπλία του, και προχώρησε με βηματισμό, ώστε οι "τύραννοι" τραγωδιών να υστερούν πολύ μπροστά του». Εδώ ο Πολύβιος το λέει ευθέως· ο Ασδρούβας ντύθηκε και περπάτησε σαν θεατρίνος. Δεν υστερούν οι τύραννοι μπροστά του, οι οποίοι προφανώς θα είχαν έναν ιδιαίτερο τρόπο συμπεριφοράς, αλλά οι τύραννοι των τραγωδιών, του θεάτρου. Συνεχίζει: «Αυτός λοιπόν που ήταν εκ γενετής παχύσαρκος (σάρκινος), είχε αποκτήσει τότε και κοιλιά και το πρόσωπό του είχε ένα αφύσικο κόκκινο χρώμα (παρά φύσιν έπικεκαυμένος ἦν), ώστε να δίνει την εντύπωση ότι ζούσε σε κάποιο ζωοπάζαρο (έν πανηγύρει που διαιτᾶσθαι), παρόμοια με τα εκτρεφόμενα βόδια (παραπλησίως τοῖς σιτευτοῖς βουσίην), και όχι ότι είναι πρωτεργάτης τόσο μεγάλων και τέτοιων δεινών, που δεν θα μπορούσε κανείς να περιγράψει με λόγια». Η περαιτέρω περιγραφή αποσκοπεί στο να δείξει πόσο επιτηδευμένη είναι και πάλι η συμπεριφορά του Ασδρούβα, μόνο που αυτή τη φορά η παράσταση μοιάζει να είναι βγαλμένη όχι από τραγωδία αλλά από κωμωδία. Ο Πολύβιος περιγράφει μια καρικατούρα στρουμπουλή, ροδαλή που μοιάζει πιο πολύ με ζώο παρά με άνθρωπο έτοιμο για πόλεμο. Όμως η θεατρικότητα δε σταματάει απλώς στη σκηνοθεσία αλλά προχωράει και στην παράσταση. Αφού ο Γολόσσης μεταφέρει τις προτάσεις του στον Ασδρούβα η αντίδραση του είναι κωμικοτραγική. «Ωστόσο όταν συνάντησε (ο Ασδρούβας) τον βασιλιά και άκουσε τις προτάσεις του στρατηγού, χτύπησε πολλές φορές τον μηρό του (πολλάκις τὸν μηρὸν πατάσας), επικαλέστηκε τους Θεούς και την τύχη (τούς θεούς καὶ τὴν τύχην έπικαλεσάμενος) και είπε ότι δεν θα έρθει ποτέ η μέρα αυτή, κατά την οποία ο Ασδρούβας θα έβλεπε τον ήλιο και παράλληλα την πατρίδα του να πυρπολείται (οὐδέποτε ταύτην ἔσεσθαι τὴν ἡμέραν, ἐν ἧ συμβήσεται τὸν ἥλιον Ασδρούβαν βλέπειν ἄμα καὶ τὴν πατρίδαν πυρπολουμένην)». Πάλι επικαλείται τους Θεούς και την τύχη και κάνει μια ανάλογη δήλωση με εκείνη που είχαν κάνει οι Αθηναίοι στους Σπαρτιάτες όταν οι τελευταίοι φοβήθηκαν μήπως οι Αθηναίοι μηδίσουν. Τότε οι Αθηναίοι είχαν πει ότι όσο ο ήλιος τραβάει την κανονική του πορεία δε θα συμμαχήσουν ποτέ με τον Πέρση

¹⁸⁵ Πράγματι, στη Ρώμη πρέπει να υπήρχε μεγάλος αναβρασμός και καχυποψία έναντι του Σκιπίωνα, του οποίου οι επιτυχίες θα επισκίαζαν τις επιτυχίες προγενέστερων στρατηγών, όπως του Φάβιου Μάξιμου. Βλ. Πλουτ. *Φάβ.* 26.3.

βασιλιά¹⁸⁶. Η μεγάλη διαφορά είναι ότι οι Αθηναίοι τότε το πίστευαν και το εφάρμοσαν στην πράξη, ενώ για τον Καρχηδόνιο στρατηγό ο Πολύβιος περιγράφει παρακάτω μια πολύ ταπεινωτική και εξευτελιστική συμπεριφορά¹⁸⁷.

Αλλά και στο σημείο αυτό ο Πολύβιος κρίνει ότι θα ήταν καλό εντάφιο της πατρίδας η πυρπόλησή της. «Έτσι, όταν προσέξει κάποιος τις εκφράσεις του, θαυμάζει τον άνδρα αυτόν και το θάρρος που έχουν τα λόγια του, όταν όμως προσέξει τον τρόπο που χειρίστηκε τα πράγματα, εκπλήσσεται με την ατολμία και την ανανδρία του». Είναι εύλογο λοιπόν ότι με όλη αυτήν την περιγραφή του Ασδρούβα ο ιστορικός αποσκοπεί στο να σκιαγραφήσει τον λιπόψυχο χαρακτήρα του Καρχηδονίου στρατηγού. Δε μπορεί λοιπόν κανείς να περιμένει ότι οι μεγαλόστομες δηλώσεις του θα ήταν τόσο θεωρητικές σε σχέση με τις πράξεις του. Για του λόγου το αληθές ο Πολύβιος κλείνει το απόσπασμα αυτό με την αντίθεση μεταξύ των Καρχηδονίων που μάχονταν και υπέφεραν για την πατρίδα και την πολυτέλεια, στην οποία ζούσε αυτός ο «στρατηγός». «Αυτός πρώτα πρώτα, ενώ οι άλλοι πολίτες αφανίζονταν ολότελα από την πείνα, έκανε συμπόσια, πρόσταζε να στρώνουν και δεύτερο πολυτελές τραπέζι και με τη δική του καλοπέραση προκαλούσε τη δυστυχία εκείνων (τήν εκείνων άτυχίαν)». Δικαιολογείται βέβαια εδώ η εικόνα του ροδαλού παχύσαρκου άντρα που περιέγραψε νωρίτερα. «Διότι ήταν απίστευτος ο αριθμός των ανθρώπων που πέθαιναν, απίστευτος και ο αριθμός όσων αυτομολούσαν καθημερινά εξαιτίας της πείνας. Έπειτα άλλους χλευάζοντας, άλλους προσβάλλοντας και σκοτώνοντας, τρόμαζε τον κόσμο και με αυτόν τον τρόπο κρατούσε την εξουσία μέσα στη δυστυχημένη πόλη του (έν δεδυστυχηκυία πατρίδι), αυτή που με δυσκολία θα μπορούσε ένας "τύραννος" να κρατήσει σε πόλη ευτυχισμένη. Γι' αυτό νομίζω ότι σωστά έχω πει ότι δεν θα μπορούσε να βρει κάποιος εύκολα αρχηγούς πιο όμοιους από εκείνους που υπήρξαν τότε στην Ελλάδα και στη Καρχηδόνα». Την καταστροφή, λοιπόν, τόσο της Καρχηδόνας όσο και της Κορίνθου ο Πολύβιος την εντοπίζει πρωτίστως στην «ατυχία» των πόλεων αυτών να ηγούνται την εποχή εκείνη ανίκανοι και ανάξιοι πολιτικοί που πιο πολύ τους ενδιέφερε να δείξουν με ένα θεατρικό τρόπο κάποιες υποτιθέμενες προθέσεις παρά γιατί είχαν ένα ολοκληρωμένο σχέδιο και, πάνω απ' όλα, πραγματική διάθεση να αντιμετωπίσουν στα πολιτικά και στρατιωτικά

¹⁸⁶ Ηρόδ. 8.143.

¹⁸⁷ Πολυβ. 38.20. Μετά την ήττα των Καρχηδονίων από τους Ρωμαίους ο Ασδρούβας πέφτει γονατιστός στα πόδια του νικητή, για να ακούσει τριπλό ονειδισμό, πρώτα από τον νικητή, έπειτα από τους χλευασμούς και τις βρισιές αυτόμολων στρατιωτών και τελευταία από την ίδια τη γυναίκα του. Όλοι τον κατηγορούν και τον χλευάζουν για τις μεγαλοστομίες που έλεγε νωρίτερα με πολύ μεγάλη περιφρόνηση.

πεδία τους Ρωμαίους. Άλλωστε όταν ο Πολύβιος περιγράφει, αμέσως μετά, τα πράγματα στην Ελλάδα την ίδια εποχή, εκθέτει μια παρόμοια «θεατρική» σκηνή – σίγουρα όμως όχι τόσο εντυπωσιακή – του Κριτολάου, κατά την περιγραφή της οποίας κάνει χρήση θεατρικών όρων.

Στρέφοντας το φακό της αφήγησής του στην Ελλάδα ο Πολύβιος περιγράφει μια ρωμαϊκή παρέμβαση από τη Μακεδονία¹⁸⁸. Στη συνέλευση της Αχαϊκής Συμπολιτείας η νέα ρωμαϊκή "πρεσβεία" χλευάζεται και εκδιώκεται από το χώρο της. Λίγοι είναι οι συνετοί στη συνέλευση αυτή. Ο Κριτόλαος όμως ὡσπερ κατ' εὐχὴν ὑποθέσεως ἐπειλημμένος καὶ θεάτρου συνενθουσιῶντος καὶ παρεστηκότος ταῖς διανοίαις ἔκανε επίθεση εναντίον των ἀρχόντων καὶ προέβαλλε ὡς ἄνθρωπος που θέλει βέβαια να είναι φίλος των Ρωμαίων, ἀλλὰ ὄχι με τίμημα να τους ἔχει ἀφέντες του. Ο Πολύβιος συσχετίζει εὐθέως το παραλήρημα του κοινού της συνέλευσης με του κοινού του θεάτρου, που ἔχει προέλθει ἀπὸ την παράσταση ενός ρόλου (ὑποθέσεως)¹⁸⁹. «Ὅταν τα μέλη της γερουσίας θέλησαν να παρέμβουν καὶ να τον ἐμποδίσουν να λείει τέτοια ζήτησε τη βοήθεια των στρατιωτῶν καὶ ἐναντιωνόταν, προκαλώντας να ἔρθει κάποιος κοντά του, να τον πλησιάσει, να τολμήσει μόνο να ἀγγίξει τη χλαμύδα του». Ο Κριτόλαος, ὅπως καὶ ο Ἀσδρούβας, ζητάει τη βοήθεια στρατιωτῶν· στην προκειμένη ὁμως περίπτωση φαίνεται πιο δικαιολογημένος ο φόβος του Κριτολάου γιατί ἔχει μπροστά του ἓνα ἀκροατήριο πολυπληθές που ο φόβος να ἐκτραχυνθεῖ δεν είναι ἀμελητέος. Ἀντίθετα ο Ἀσδρούβας εἶχε ἀπέναντί του μόνο τον Γολόσση. Ὅμως φαίνεται καὶ στον Κριτόλαο ἡ τάση για ἐπίδειξη προκαλώντας ὅποιον διαφωνεῖ να τον πλησιάσει καὶ να τον τραβήξει ἀπὸ τη χλαμύδα. «Ἐλεγε ὅτι εἶχε συγκρατηθεῖ ἤδη για πολύ καιρό καὶ δεν μπορεῖ να ἀντέξει πια, ἀλλὰ θα πει την ἀποψή του». Ἀφήνει λοιπὸν ο Κριτόλαος να ἐννοηθεῖ ὅτι ἔχει ἀδικηθεῖ, δραματοποιώντας τα πράγματα, καὶ ὅτι πρέπει πάση θυσία τώρα να ἀσκήσει το δικαίωμά του να μιλήσει – σε μια δημοκρατική πολιτεία ὅπως ἦταν ἡ Αχαϊκή Συμπολιτεία! Κατηγορώντας τους ἀντιπάλους του καὶ φέρνοντας διάφορες ἀποδείξεις ἐναντίον τους ο Κριτόλαος τελικὰ καταφέρνει να πείσει το ἀκροατήριο να ψηφίσει υπέρ του πολέμου. «Καὶ προσέθεσε καὶ ἄλλη παράνομη ἀπόφαση, να ἔχουν ἀπόλυτη ἐξουσία οἱ ἄνθρωποι που θα ἐκλέγονταν στρατηγοί. Με αὐτὸν τον τρόπο

¹⁸⁸ Πολυβ. 38.12.

¹⁸⁹ Ο Πλάτων ἀναφέρει ὅτι ἡ φασαρία, που ἐπηρέαζε τους ἀκροατές για τη λήψη μιας ἀπόφασης, καὶ την ὁποία ονομάζει *θόρυβον* (Νόμ.9.876b 1-6), προκαλοῦνταν στις συνελεύσεις, το θέατρο, τα στρατόπεδα καὶ τα δικαστήρια. Βλ. Hall 2003, 178-9.

έλαβε κατά κάποιον τρόπο μοναρχική εξουσία»¹⁹⁰. Αυτό που πέτυχε λοιπόν ο Κριτόλαος εδώ είναι να πάρει μοναρχική εξουσία με έναν τρόπο που θα άρμοζε στους «τυράννους τραγωδιών», όπως αναφέρει παραπάνω ο Πολύβιος για τον τρόπο που παρουσιαζόταν ο Ασδρούβας. Βλέπομε λοιπόν ότι ο Κριτόλαος πέτυχε αυτό που προφανώς είχε σκοπό από νωρίτερα βάσει σχεδίου. Κατάφερε με τον τρόπο που παρουσιάστηκε στο κοινό και με τα τεχνάσματα που χρησιμοποίησε να πείσει αφενός το κοινό να λάβει απόφαση σύμφωνη με τη θέλησή του και αφετέρου ο ίδιος να πάρει πολύ μεγάλη, «μοναρχική», εξουσία¹⁹¹.

Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο. Δεν κατάφεραν με κάποιον πολιτικό, διπλωματικό ελιγμό να κατευνάσουν την οργή των Ρωμαίων – για την ακρίβεια κατάφεραν το ακριβώς αντίθετο. Αν και κάποιοι Ρωμαίοι απεσταλμένοι προσπάθησαν να περιορίσουν την ένταση στην Ελλάδα, όπως ακριβώς είχε προσπαθήσει ο Γολόσσης να μεσολαβήσει μεταξύ Καρχηδονίων και Ρωμαίων, η θεατρική επίδειξη τόσο του ενός όσο και του άλλου είχε αποτελέσματα ολέθρια. Η καταστροφή της Καρχηδόνας και της Κορίνθου το 146 π.Χ. αποτελούν τομή στην παγκόσμια ιστορία. Και αν οι πρωταγωνιστές αυτοί δεν είναι η μόνη αιτία για τη συγκεκριμένη έκβαση σίγουρα με τις πολιτικές τους επέσπευσαν τα πράγματα και έδωσαν το δικαίωμα στους Ρωμαίους πιο γρήγορα και πιο «δίκαια» να εξαφανίσουν τις δύο μεγάλες αντίπαλες δυνάμεις και να ανοίξει ο δρόμος για την κυριαρχία σε όλη τη Μεσόγειο. Έτσι λοιπόν σε αντίθεση με άλλα μέσα πειθούς που έχουν χρησιμοποιήσει οι ομιλητές των ‘Ιστοριών’ του Πολυβίου παρατηρούμε ότι ο Ασδρούβας και ο Κριτόλαος χρησιμοποίησαν τα πιο αναποτελεσματικά. Και σε άλλες περιπτώσεις οι ομιλητές μίλησαν σε ανάλογα δύσκολες συνθήκες, όμως κατάφερναν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να μιλήσουν τουλάχιστον πιο ταιριαστά. Και αν ακόμα δεν πετύχαιναν το σκοπό τους τουλάχιστον μετρίαζαν τις συνέπειες, ένα από τα αόρατα αποτελέσματα ενός λόγου.

Ο λόγος του Ασδρούβα είναι μια παράσταση απέναντι στον διαμεσολαβητή των Ρωμαίων, η οποία αποτυγχάνει πλήρως. Ο Κριτόλαος όμως πείθει το ακροατήριο. Άρα φαινομενικά ο λόγος του Κριτολάου είναι επιτυχημένος. Όμως ο ρόλος ενός πολιτικού δεν είναι να δίνει παραστάσεις, αυτός είναι ο ρόλος του ηθοποιού. Ρόλος του καλού πολιτικού είναι να ελίσσεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να

¹⁹⁰ Πολυβ. 30.13.1-7.

¹⁹¹ Δεν είναι σπάνιο άνθρωποι φιλόδοξοι να καταφεύγουν σε τέτοιου είδους τεχνάσματα για να καταλάβουν τυραννική εξουσία. Χαρακτηριστικότερο είναι το παράδειγμα του Πεισιστράτου. Πρβ. Ηροδ. 1.59-64.

πετυχαίνει το μέγιστο δυνατό καλό σε όλες τις συνθήκες όπως είχε αναπτύξει στον πολιτικό του λόγο ο Αρίσταινος¹⁹². Πιθανόν να μην είναι όλα τα περιστατικά, όπου ο Πολύβιος περιγράφει «τραγικές» σκηνές ή γενικότερα θεατρικές συμπεριφορές πέρα για πέρα αληθινά. Δείχνει όμως τι από αυτά που είδε ή έμαθε του έκανε εντύπωση, ώστε να δώσει βαρύτητα στην καταγραφή του. Και ως ανέκδοτα όμως θα απηχούν την πραγματικότητα. Είναι λοιπόν προφανές ότι ο Πολύβιος και άλλοι ιστορικοί της ελληνιστικής εποχής θα αντιλαμβάνονταν ότι κάποιες ομιλίες πολιτικών προσώπων σχετίζονταν άμεσα με θεατρικές παραστάσεις¹⁹³.

3.5. Η ιστορία και η εμπειρία ως μέσα πειθούς

Συχνά ένας πολιτικός για να πείσει τους ακροατές του για το αποτέλεσμα μιας επικείμενης πράξης προσφεύγει σε προγενέστερη εμπειρία ή κάποιο ιστορικό παράλληλο. Η ιστορική ανάλυση αποτελεί το μέσο για μελλοντική πρόβλεψη αφού «τα γεγονότα που συνέβησαν και εκείνα που θα συμβούν στο μέλλον από την πλευρά της ανθρώπινης φύσης θα είναι όμοια ή παραπλήσια»¹⁹⁴, όπως είχε με εμβρίθεια παρατηρήσει ο Θουκυδίδης. Έτσι λοιπόν μπορεί η χρήση του ιστορικού παραδείγματος να αποτελεί ένα μέσο πρόσβασης στους «ιστορικούς νόμους» που υπάρχουν στον ανθρώπινο κόσμο, ώστε με σχετική βεβαιότητα να μπορεί ο ομιλητής να προβλέπει αποτελέσματα και συνέπειες – ή τουλάχιστον πιθανότητες. Ο Πολύβιος πιστεύει σε αυτήν την επανάληψη των «ιστορικών νόμων». «Από τη μεταφορά των ανάλογων γεγονότων στη σύγχρονη εποχή δίδονται αφορμές και δεδομένα για να προβλέπομε το μέλλον, ώστε άλλοτε να παίρνομε προφυλάξεις και άλλοτε, κρίνοντας με βάση τα γεγονότα του παρελθόντος, να επιχειρούμε πιο θαρραλέα τα επόμενα»¹⁹⁵. Αυτό υποδηλώνουν και η ανάλυσή του για τα πολιτεύματα και η θεωρία του περί ανακυκλώσεως¹⁹⁶.

Η επίκληση στην ιστορία από έναν ομιλητή της ελληνικής αρχαιότητας μπορεί να γίνεται γιατί έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί λογικά μια απόφαση. Επίσης το παράδειγμα από το παρελθόν μπορεί να προσδίδει μια νομιμότητα σε μια απόφαση,

¹⁹² Βλ. το σχετικό κεφάλαιο.

¹⁹³ Χανιώτης 2009, 96.

¹⁹⁴ Θουκ. 1.22.

¹⁹⁵ Πολυβ. 12.25β.3.

¹⁹⁶ Πολυβ. 6.4-9. Για τις πολιτειακές ιδέες του Πολυβίου βλ. Kagan 1965, 253-267.

ενώ από το παρελθόν μπορεί να εξαρτάται και η ηθική πλευρά μιας απόφασης, όπως αποδεικνύεται από τις αρχαίες πηγές αναφορικά με την ελληνική διπλωματία. Έτσι κληρονομούνται τα δίκαια, οι ιδιότητες και η υπόληψη των προγόνων χωρίς περιορισμούς από τους νεότερους¹⁹⁷, είτε πρόκειται για μια καλή, είτε πρόκειται για μια κακή πράξη. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα μας βοηθούν να κατανοήσουμε την πρακτική αυτή στη διπλωματία της αρχαιότητας: Όταν οι σύμμαχοι απαιτούν από τη Σπάρτη να καταστρέψει την Αθήνα στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αυτή αρνείται να καταστρέψει μια πόλη που προσέφερε τόσες σημαντικές υπηρεσίες στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων¹⁹⁸. Η προσφορά και η καλή φήμη των προγόνων τους έσωσαν τους Αθηναίους. Αντίθετα, μετά από μια ήττα από τους Θηβαίους το 372 π.Χ. οι Σπαρτιάτες ζητούν την υποστήριξη της Αθήνας. Ένα από τα επιχειρήματά τους, το οποίο και τονίζουν, είναι ότι οι Θηβαίοι κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων πολεμούσαν στο πλευρό τους εναντίον των Ελλήνων. Οι Αθηναίοι δε μπορούσαν παρά να δεχτούν τη συμμαχία – λαμβάνοντας βέβαια υπ’ όψιν και τα πραγματιστικά επιχειρήματα¹⁹⁹.

Η χρήση της ιστορίας ως μέσου πειθούς από τους ομιλητές στις ‘Ιστορίες’ του Πολυβίου δεν είναι πολύ συχνή, είναι όμως πολύ χαρακτηριστική, όπου υπάρχει, επιβεβαιώνοντας όλα τα παραπάνω. Πιο συχνή είναι η χρήση της εμπειρίας από το πρόσφατο παρελθόν, δηλαδή από τη σύγχρονη ιστορία. Η εξέταση της ιστορίας μαζί με την εμπειρία, η οποία μπορεί να είναι χρονικά πολύ κοντά στα γεγονότα, για τα οποία μιλά ο κάθε ομιλητής, έγκειται στο εξής: Η ιστορία είναι εμπειρία και η «ατομική» εμπειρία δεν είναι ποτέ ατομική. Η εμπειρία ενός ανθρώπου δεν αφορά τον άνθρωπο ως ένα μέρος του συνόλου μόνο αλλά την ίδια την ανθρωπότητα, η οποία, όπως και ο άνθρωπος, είναι ενικού αριθμού· επομένως οι εμπειρίες των ανθρώπων ως ένα σύνολο από ξεχωριστές, ατομικές εμπειρίες ταυτίζονται με τη συνολική εμπειρία της ανθρωπότητας. Έτσι τόσο η ιστορική εμπειρία όσο και η ατομική ανά περίπτωση οδηγούν στον ίδιο στόχο. Και οι δύο μπορούν να αποτελέσουν μάθημα για τον αναγνώστη των ‘Ιστοριών’.

Αξιοπρόσεκτοι είναι οι προτρεπτικοί λόγοι των δύο αντιπάλων – Αντιόχου Γ’ και Πτολεμαίου Δ’ - λίγο πριν από τη μάχη της Ραφίας το 217 π.Χ. (5.83.4-6), κατά τη διάρκεια του τέταρτου Συριακού πολέμου. Πρόκειται για δύο νέους και άπειρους

¹⁹⁷ Chaniotis 2008, 149.

¹⁹⁸ Ξεν. Ελλ. 2.2.18-23.

¹⁹⁹ Ξενοφ. Ελλ. 6.5.33-49. Αναλυτικά βλ. Chaniotis 2008.

βασιλείς που, χωρίς να έχουν να υπενθυμίσουν κάποιο δικό τους κατόρθωμα, καταφεύγουν στο ιστορικό παρελθόν. Ο Πολύβιος δεν εξηγεί λεπτομερώς σε ποια προγονικά κατορθώματα αναφέρθηκαν οι βασιλείς και οι στρατηγοί τους, αναφέρει όμως ότι μόνο στο παρελθόν και στο μέλλον μπορούσαν να στηρίξουν την παρότρυνσή τους. «Το νόημα των παροτρύνσεων και από τις δύο πλευρές ήταν παρόμοιο· διότι ούτε ο ένας ούτε ο άλλος από τους δυο βασιλείς είχε κάτι το ιδιαίτερο, λαμπρό και καταξιωμένο να αναφέρει στις παροτρύνσεις, επειδή πρόσφατα είχαν πάρει την εξουσία τους, αλλά θυμίζοντας τη δόξα των προγόνων τους και όσα εκείνοι είχαν κάνει προσπαθούσαν να δημιουργήσουν υψηλό φρόνημα και θάρρος στους φαλαγγίτες». Δεν είναι μόνο τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα που χρησιμοποιούνται για να παροτρυνθούν οι στρατιώτες, οι οποίοι έτσι έχουν να ελπίζουν ότι η έκβαση μπορεί να είναι ανάλογη, αλλά τα παραδείγματα από το παρελθόν λαμβάνονται επίσης για να δείξουν το βάρος της τιμής που έχουν να υπερασπιστούν. Έτσι συνδέονται με το μέλλον τα κατορθώματα που αυτοί μπορούν να επιτύχουν τώρα. «Προπάντων δείχνοντας τις ελπίδες που είχαν για το μέλλον, και ιδιαίτερα από τους διοικητές και από κοινού και απ' όλους, όσοι ήταν να πολεμήσουν, ζητούσαν και τους παρότρυναν να ανταποκριθούν με αντρείσυνη και γενναιότητα στη μάχη που θα γινόταν». Συνδέεται λοιπόν αρμονικά το παρελθόν με το μέλλον με ενδιάμεσο σταθμό την παρούσα μάχη.

Η ιδιαιτερότητα αυτών των λόγων είναι ότι δεν εκτίθενται καν αυτά που ειπώθηκαν. Ο ιστορικός όμως περιγράφει ουσιαστικά την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε και αυτό δίνει ιδιαίτερο βάρος στη χρήση του παρελθόντος σε ένα λόγο. Ο ίδιος ο Πολύβιος ξεχωρίζει τη σημασία της εμπειρίας του παρελθόντος και αυτό είναι που οφείλει να εκθέσει στο αναγνωστικό του κοινό. Δεν έχει τόση σημασία τι ακριβώς ειπώθηκε όσο ότι αυτό που θα έδινε περισσότερο θάρρος στους στρατιώτες ήταν ένα παράδειγμα από το παρελθόν. Φαίνεται πως ο Πολύβιος επέλεξε τον πλάγιο λόγο διότι μια πιο δραματική και ρητορική παρουσίαση δεν ήταν αναγκαία και κατάλληλη. Αρκείται στην παρουσίαση του νοήματος των παροτρύνσεων²⁰⁰.

Αντίθετα μια λεπτομερέστατη ιστορική ανάλυση έκαναν οι απεσταλμένοι των Αιτωλών και των Ακαρνάνων, Χλαινέας και Λυκίσκος, στους πρεσβευτικούς τους λόγους στη Σπάρτη. Ο Χλαινέας (9.28-31.6) αφηγείται ένα σωρό ιστορικά γεγονότα

²⁰⁰ Usher 2009, 493.

αναφορικά με το Μακεδονικό παρελθόν για να πείσει ότι οι Μακεδόνες δεν είναι καλοί για μια συμμαχία με τους Σπαρτιάτες και ο Λυκίσκος (9.32.2-39) απαντά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο προσπαθώντας, είτε να ανατρέψει ιστορικά τις κατηγορίες που εκτοξεύει ο Χλαινέας, είτε να εκθέσει γεγονότα που ο Χλαινέας απέκρυψε ή απλώς δεν ανέφερε, για να δικαιολογήσει ότι η συμμαχία των Σπαρτιατών πρέπει να στραφεί προς τους Μακεδόνες.

Ο Χλαινέας ξεκινά το λόγο του προσπαθώντας να προκαταλάβει αρνητικά το κοινό απέναντι στους Μακεδόνες λέγοντας ότι κανείς δε θα αμφισβητήσει ότι οι Μακεδόνες είναι υπαίτιοι για την υποδούλωση των Ελλήνων καταφεύγοντας σε αξίωση για γενική ισχύ. Ύστερα αφηγείται όλες τις κακές πτυχές της βασιλείας του Φιλίππου Β'. Λέει πως ο Φίλιππος, ενώ εξανδραπόδισε την πόλη των Ολυνθίων και έγινε κύριος της Θράκης και υποδούλωσε και τη Θεσσαλία, ευεργέτησε την Αθήνα για να δελεάσει τον κόσμο να πάει οικειοθελώς μαζί του. Από τη βιαιότητα εναντίον των Ολυνθίων, της Θράκης και της Θεσσαλίας περνά στην ευεργεσία των Αθηναίων, η οποία φυσικά έγινε μόνο για πολιτικούς σκοπούς, για να ξαναπεράσει στις «αδικίες», κατά των ίδιων των Σπαρτιατών, αντιπαραβάλλοντάς τες εκ νέου με ευεργεσίες υπέρ των γειτόνων. Λέει ότι στους Λακεδαιμόνιους έκανε ζημιά ευεργετώντας τους γείτονές τους. Επειδή τότε διατηρούνταν το γόητρο τους και υπήρχε η δυνατότητα να ξαναπάρουν την πρώτη θέση στην Ελλάδα, έφτασε στη Λακεδαίμονα, τεμάχισε τη γη και την έδωσε στους γείτονες τους. Αφού έχει αφηγηθεί τις «καταστροφές» του Φιλίππου περνάει στον γιο του Αλέξανδρο για να πει: «Αυτός επειδή νόμισε ότι μια μικρή εστία αντίστασης απομένει στην Ελλάδα, η πόλη της Θήβας, την κατέστρεψε, με ποιο τρόπο όλοι σας γνωρίζετε νομίζω». Ο Χλαινέας λοιπόν χρησιμοποιεί από τη δράση του Αλεξάνδρου μόνο την κακή αυτή ενέργεια, που φυσικά όλοι θα γνώριζαν – πάλι αξίωση για γενική ισχύ – για να δείξει πόσο επιζήμιοι είναι οι Μακεδόνες για τις ελληνικές πόλεις. Οι κατηγορίες του Χλαινέα είναι, βέβαια, αληθινές αλλά δεν είναι η μόνη αλήθεια, πράγμα που ο Λυκίσκος θα το αντιτάξει στον αντίλογό του.

Συνεχίζοντας την ιστορική του αναδρομή ο Χλαινέας περνά στην πολιτική και στρατιωτική δράση των επιγόνων κατηγορώντας και αυτούς εξίσου με τους προηγούμενους βασιλείς. Πάλι επικαλείται γενική ισχύ και γνώση απ' όλους και λέει ότι ο Αντίπατρος αφού νίκησε στη μάχη της Λαμίας μεταχειρίστηκε με τον χειρότερο τρόπο τους Αθηναίους. Όσοι διώκονταν δεν μπορούσαν να καταφύγουν πουθενά αλλού παρά στο έθνος των Αιτωλών. Εδώ λοιπόν συνδέει και τη θετική προσφορά

των Αιτωλών, τους οποίους εκπροσωπεί, με την αρνητική των Μακεδόνων που τόσο τονίζει. Είναι προφανές ποια θα είναι η επίκληση των Αιτωλών. Η ίδια η ιστορία επιβάλλει ότι όχι μόνο μια συμμαχία με τους Μακεδόνες δεν θα είναι πρέπουσα για τους Σπαρτιάτες αλλά τουναντίον οι Αιτωλοί είναι αυτοί που ιστορικά επεδίωκαν το καλό των Ελλήνων. Αλλά και τους υπόλοιπους επιγόνους κατηγορεί, τον Κάσσανδρο, τον Δημήτριο και τον Αντίγονο Γονατά, ώσπου φτάνει στη σχετικά πρόσφατη βασιλεία του Αντιγόνου Δώσωνα, του οποίου η δράση στην Πελοπόννησο τελείωσε με την ταπεινωτική για τους Σπαρτιάτες ήττα στη Σελλασία, λέγοντας πως δεν ανέλαβε τον πόλεμο εναντίον τους με πρόθεση να σώσει τους Αχαιούς ούτε γιατί ήταν δυσαρεστημένος με την εξουσία του Κλεομένη αλλά γιατί δεν θα μπορούσε να εξουσιάζει την Ελλάδα χωρίς να κατακτήσει και τη Σπάρτη. Η υποδούλωση της Ελλάδος είναι λοιπόν ο στόχος των Μακεδόνων βασιλέων σύμφωνα με τον Χλαινέα. Και μετά τον Αντίγονο έρχεται στα γεγονότα του καιρού του για να κατηγορήσει τον Φίλιππο Ε΄ για ασέβεια, εκθέτοντας όσα έκανε στο Θέρμο και την παραβίαση των συνθηκών με τους Μεσσηνίους. Έχοντας λοιπόν εκθέσει ό,τι κακό έκαναν οι Μακεδόνες από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα και την εποχή του Φιλίππου μέχρι τη δική τους εποχή αντιπαραβάλλει όλα τα καλά που προσέφεραν οι Αιτωλοί στην Ελλάδα. «Οι Αιτωλοί ήταν οι μόνοι από τους Έλληνες που αντιτάχθηκαν στον Αντίπατρο για χάρη της σωτηρίας όσων στερούνταν άδικα την πατρίδα τους, οι μόνοι που αντιστάθηκαν στον Βρέννο και στην έφοδο των βαρβάρων του, οι μόνοι που όταν καλούνταν, συμμετείχαν στους αγώνες των άλλων, θέλοντας να σας βοηθήσουν να αποκτήσετε την πατροπαράδοτη ηγεμονία στους Έλληνες». Η αντίσταση στον Αντίπατρο και τον Βρέννο είναι συγκεκριμένα γεγονότα, η βοήθεια όμως που προσέφεραν στους Σπαρτιάτες είναι πολύ γενική και αόριστη αναφορά, που σκοπό έχει απλώς να τους επηρεάσει υπέρ των Αιτωλών μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο που ο Χλαινέας τοποθετεί τα λεγόμενά του.

Ο Χλαινέας εκθέτει σε όλο του το λόγο ιστορικά γεγονότα και προχωρώντας στην προτροπή του, για να καταλήξει εκεί που θέλει, μεταξύ άλλων πολιτικών γεγονότων, λέει: «Είναι πολύ εύκολο να συμπεράνετε το μέλλον απ' όσα έχουν ήδη συμβεί». Είναι ξεκάθαρο ότι με τόσα γεγονότα που έχουν συμβεί και που, κατά τον Χλαινέα, όλα επιβεβαιώνουν το ίδιο πράγμα, η έκβαση θα είναι και στο μέλλον η ίδια με το παρελθόν εφόσον «αυτά που θα συμβούν θα είναι όμοια ή παραπλήσια». Για την ακρίβεια τώρα τα πράγματα είναι ακόμα χειρότερα για τους Μακεδόνες. «Αν τότε που στον πόλεμο είχε (ο Φίλιππος) μοναδικούς αντιπάλους τους Αιτωλούς, ποτέ

δε μπορούσε να τους υποδουλώσει, αλήθεια άραγε τώρα, που έχει και άλλους αντιπάλους, θα μπορέσει να αντεπεξέλθει στον πόλεμο»;

Στη συνέχεια παίρνει το λόγο ο Λυκίσκος, ο οποίος αναλαμβάνει να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Χλαινέα ένα προς ένα. Αναφορικά με την καταστροφή των Θεσσαλών λέει ότι όχι μόνο οι Θεσσαλοί αλλά όλοι οι Έλληνες σώθηκαν χάρη στον Φίλιππο, διότι νίκησε τους Φωκείς στους Δελφούς και ελευθέρωσε τους Έλληνες, οι οποίοι γι' αυτό ύστερα των εξέλεξαν ηγεμόνα των Ελλήνων. Ύστερα αναφέρεται στον πόλεμο των Μακεδόνων εναντίον των Σπαρτιατών, παραδέχεται ότι έγινε αλλά τον εντάσσει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συμμαχίας, ώστε αφενός να μην φανεί ότι έγινε άδικα κατά τον Σπαρτιατών και αφετέρου να φανεί ότι οι Μακεδόνες σέβονται τους συμμάχους τους και τους βοηθούν όποτε χρειαστεί. Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα η συμμετοχή των Μακεδόνων ήταν ευεργετική για τη Σπάρτη. Την πολέμησαν, βέβαια, λόγω των συμμάχων τους αλλά δεν την κατέστρεψαν όπως ήθελαν οι γείτονές της και ανάγκασε τις δυο πλευρές να λύσουν με συζήτηση τις διαφορές τους. Γι' αυτόν το λόγο λέει ότι αξίζει επιδοκιμασία. Έπειτα περνά και ο Λυκίσκος στην εποχή του Αλεξάνδρου, για τον οποίο δεν αρνείται την καταστροφή της Θήβας – συγκεκριμένα δε δίνει καθόλου σημασία - αλλά λέει: «Και τον Αλέξανδρο, που τιμώρησε την πόλη των Θηβαίων, επειδή πίστεψε ότι αδικείται, τον κατηγορήσες αυστηρά γι' αυτό, το ότι όμως πήρε εκδίκηση από τους Πέρσες για την προσβολή που έκαναν σε όλους τους Έλληνες, δεν το ανέφερες». Μικρή λοιπόν σημασία έχει ένα ατόπημα, όπως μπορεί να αναγνωστεί εκατόν είκοσι χρόνια αργότερα, μπροστά στο κοινό καλό που προσέφερε ο Αλέξανδρος σε όλους τους Έλληνες εκστρατεύοντας εναντίον των Περσών.

Αξιοπρόσεκτος είναι ο τρόπος που ο Λυκίσκος αναφέρεται αμέσως μετά και στους διαδόχους. «Όσο για τους διαδόχους του πως τολμάτε να τους αναφέρετε; Διότι εκείνοι, ανάλογα με τις περιστάσεις, έκαναν σε άλλους καλό και σε άλλους κακό πολλές φορές· γι' αυτά σε άλλους ίσως θα επιτρεπόταν να κρατούν κακία, αυτό όμως δεν ταιριάζει καθόλου σε σας, που δεν έχετε κάνει κανένα καλό σε κανέναν, κακό όμως σε πολλούς και πολλές φορές» λέει και αμέσως μετά απαριθμεί πολλά σχετικά παραδείγματα. Δεν ενδιαφέρει τον Λυκίσκο να απολογηθεί για όσα κατηγορήθηκαν οι επίγονοι - δεν είναι αυτός ο ρόλος του - και στην πραγματικότητα δεν αρνείται όσα ο Χλαινέας τους καταλόγισε. Όμως την ίδια περίοδο οι Αιτωλοί, κατά τη γνώμη του, έκαναν πολύ χειρότερα πράγματα και αυτά τονίζει. Προσπαθεί έτσι να δείξει ότι οι Αιτωλοί είναι αναξιόπιστοι.

Έπειτα ο Λυκίσκος στέκεται στην προσφορά των Αιτωλών κατά των Γαλατών όταν αυτοί επιτέθηκαν κατά του μαντείου των Δελφών. Ούτε αυτό το γεγονός το αρνείται²⁰¹ αλλά πάλι το αντιπαραβάλλει με την πολύ μεγαλύτερη αντίστοιχη προσφορά των Μακεδόνων κατά των βαρβάρων. «Ενώ δεν μπορείτε να απολογηθείτε για τίποτε από αυτά, καυχήστε ότι αντισταθήκατε στην έφοδο των βαρβάρων εναντίον των Δελφών και υποστηρίζετε ότι πρέπει για αυτά να σας χρωστούν χάρη οι Έλληνες. Αλλά, αν για αυτή και μόνο την υπηρεσία οφείλεται χάρη στους Αιτωλούς, ποια και πόσο μεγάλη τιμή αξίζουν οι Μακεδόνες, οι οποίοι τον περισσότερο χρόνο της ζωής τους δεν σταματούν να αγωνίζονται εναντίον των βαρβάρων για την ασφάλεια των Ελλήνων; Η βασικότερη απόδειξη είναι αυτή· μόλις οι Γαλάτες περιφρόνησαν τους Μακεδόνες, όταν νίκησαν τον Πτολεμαίο, τον λεγόμενο Κεραυνό, αμέσως, αδιαφορώντας για τους άλλους, ήρθαν με στρατιωτική δύναμη υπό την αρχηγία του Βρέννου στο κέντρο της Ελλάδας. Αυτό θα συνέβαινε συχνά αν δεν μας κάλυπταν οι Μακεδόνες». Βέβαια και εδώ το επιχείρημά του δεν καταφέρνει να αντικρούσει εξολοκλήρου το αντίστοιχο επιχείρημα του Χλαινέα, καθώς όντως οι Γαλάτες, αφού νίκησαν τους Μακεδόνες υπό την ηγεσία του Πτολεμαίου Κεραυνού, περιφρόνησαν τους υπόλοιπους Έλληνες και επέδραμαν κατά του μαντείου των Δελφών. Όμως εκεί οι Αιτωλοί ήταν αυτοί που κατόρθωσαν να αποκρούσουν την επιδρομή και να διώξουν τους Γαλάτες από τον ελλαδικό χώρο. Άρα η συγκεκριμένη προσφορά των Αιτωλών ήταν μεγαλύτερη. Αφενός ήταν η τελευταία ελπίδα για αναχαίτιση των Γαλατών, αφετέρου προφύλαξαν τη θρησκευτική καρδιά της Ελλάδος. Οι Μακεδόνες, πράγματι, αποτελούν το προπύργιο κατά των βαρβαρικών επιδρομών από τα βόρεια, όπως παραδέχεται και ο Φλαμίνιος στη σύσκεψη των Τεμπών μετά τη μάχη της Πύδνας²⁰², και αν το επιχείρημα του Λυκίσκου χρησιμοποιείται γενικά τότε όντως κερδίζει έναντι μιας προσφοράς και μόνο των Αιτωλών. Όμως στην ιδιαίτερη περίπτωση που αναφέρεται μάλλον δεν κατορθώνει να καταρρίψει την επιχειρηματολογία του Χλαινέα, καθώς η συζήτηση δεν αποτελεί μια κρίση για τη συνολική προσφορά κάθε ελληνικού φύλου στην Ελλάδα.

Ύστερα φτάνει να αντικρούσει και τις κατηγορίες κατά των τελευταίων βασιλιάδων της Μακεδονίας, του Φιλίππου Ε' αρχικά και του Αντιγόνου Δώσωνα

²⁰¹ Το γεγονός ότι ο Πολύβιος, ο οποίος δεν κρύβει τα αντιαιτωλικά του αισθήματα (4.3.1), δέχεται την ιστορικότητα αυτού του γεγονότος, το οποίο δεν αναιρεί, μέσω του Λυκίσκου, αποτελεί ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα για την αυθεντικότητα του λόγου αυτού. Βλ και Champion 1996, 321-24.

Γενικότερα για τη σχέση του Πολύβιου προς τους Αιτωλούς βλ. Champion 2007.

²⁰² Πολυβ. 18.37.

στο τέλος. Αναφορικά με τις κατηγορίες κατά του Φιλίππου με τις καταστροφές των ναών στο Θέρμο αντιπαραβάλλει τις καταστροφές των ιερών στο Δίον και στη Δωδώνη από τους Αιτωλούς, οι οποίες άλλωστε χρονικά προηγούνται και για τις οποίες ως εκδίκηση ο Φίλιππος διέπραξε τις αντίστοιχες στο Θέρμο. «Από τις πράξεις του Φιλίππου, κατηγόρησαν ως ασεβείς την καταστροφή του ναού, χωρίς να αναφέρουν τη δική τους ύβρη και παρανομία, την οποία έδειξαν απέναντι στους ναούς του Δίου και της Δωδώνης και τους ιερούς χώρους των Θεών» λέει προς τους Σπαρτιάτες. «Αναφέρατε σε αυτούς όσα πάθατε, μεγαλοποιώντας τα, ενώ όσα διαπράξατε πρώτοι, παρόλο που ήταν πολλαπλάσια, τα αποσιωπήσατε» λέει μετά απευθυνόμενος στους Αιτωλούς. Τα συγκεκριμένα επιχειρήματα είναι και των δύο ομιλητών άστοχα. Προφανώς ο σκοπός τους είναι να θίξουν την ασέβεια οι μεν των δε. Και αν μια πράξη εκδίκησης δικαιολογείται από μια προγενέστερη αδικία τότε σίγουρα οι Αιτωλοί είναι που δε νομιμοποιούνται να χρησιμοποιήσουν το επιχείρημα αυτό. Ο Λυκίσκος όμως δεν αρνείται ότι ο Φίλιππος λεηλάτησε τους ναούς στο Θέρμο και ούτε καν προσπαθεί να το δικαιολογήσει, παρόλο που στην αφήγησή των συγκεκριμένων γεγονότων ο Πολύβιος βρίσκει μια δικαιολογία στη νεαρή ηλικία του Φιλίππου και των κακών συμβούλων του²⁰³. Όμως μια ιεροσυλία δεν διορθώνεται με μια άλλη και ενδεχομένως το επιχείρημα να μπορεί να αντιστραφεί και κατά του ίδιου του Φιλίππου, που ενώ υπέστη τέτοια προσβολή και έχοντας αποκτήσει την εμπειρία εις βάρος του ανταποδίδει το ίδιο ανόσιο χτύπημα. Φυσικά σε έναν πόλεμο ο ένας αντίπαλος προσπαθεί να προλάβει και να χτυπήσει τον άλλο. Όμως εδώ θύματα είναι οι Θεοί που δεν ανήκουν σε κάποια παράταξη αλλά στην κοινή πίστη όλων των Ελλήνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο Πολύβιος εξέθετε την ιεροσυλία των Αιτωλών, σχολίασε πως ο Σκόπας δεν είχε κηρύξει τον πόλεμο μόνο στους ανθρώπους αλλά και στους Θεούς²⁰⁴. Έτσι η αναφορά στα συγκεκριμένα γεγονότα και από τις δύο πλευρές μόνο ντροπή προκαλεί και η χρήση του επιχειρήματος είναι τουλάχιστον άστοχη.

Κλείνοντας ο Λυκίσκος τη δική του ιστορική αναδρομή επιστρέφει λίγα χρόνια πίσω και στην εποχή που ο Αντίγονος Δώσων έκανε την εισβολή στην Πελοπόννησο και νίκησε τους Σπαρτιάτες στη Σελλασία. Αναφέρει ότι ο Αντίγονος έκανε τη μεγαλύτερη ευεργεσία στους Σπαρτιάτες. Ανέλαβε πόλεμο εναντίον τους, τους νίκησε με τα όπλα, κατέλαβε την πόλη τους αλλά δεν τους έκανε κανένα κακό.

²⁰³ Πολυβ. 5.12.5.

²⁰⁴ Πολυβ. 4.62.3.

«Ως αντάλλαγμα γι' αυτά εσείς στις κοινές γιορτές, ενώπιον όλων των Ελλήνων, ανακηρύξατε τον Αντίγονο ευεργέτη και σωτήρα σας». Με αυτόν τον τρόπο περνάει στην προτροπή δείχνοντας γιατί πρέπει οι Σπαρτιάτες να συμμαχήσουν με τους Μακεδόνες και τον βασιλιά Φίλιππο. Υπενθυμίζει στους Σπαρτιάτες την ήττα τους και την ευεργετική συμπεριφορά του Αντιγόνου απέναντί τους. Όμως αυτό μπορεί να προκαλέσει και το αντίθετο αποτέλεσμα, καθώς οι Σπαρτιάτες θα μπορούσαν να το εκλάβουν ως ταπείνωση. Σίγουρα η ευεργετική συμπεριφορά του Αντιγόνου είναι ένα γεγονός που οφείλουν οι Σπαρτιάτες να εκτιμήσουν. Όμως τώρα, λίγα χρόνια αργότερα, με την εναλλαγή συσχετισμού δυνάμεων, ίσως δεν είναι η ώρα οι Σπαρτιάτες να δείξουν εκτίμηση αλλά να επανακτήσουν την παλαιά τους θέση, με τη δύναμη των όπλων και μιας συμφέρουσας συμμαχίας, και να ξεπλύνουν τη ντροπή²⁰⁵.

Οι δύο αυτοί λόγοι είναι οι εκτενέστεροι σε όλο το έργο του Πολυβίου και παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος τους το αφιερώνουν στο ιστορικό παράδειγμα ως μέσο πειθούς. Τα παραδείγματα από την ιστορία χρησιμοποιούνται ελάχιστα από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, ο ελληνιστικός κόσμος όμως τα χρησιμοποιούσε κατά κόρον²⁰⁶. Είναι εύλογο ότι οι συνθήκες και ο σκοπός οδήγησαν τους δύο ομιλητές να αναπτύξουν σε τέτοιο βαθμό την ιστορική αναδρομή για να προσπαθήσουν να πείσουν τους Σπαρτιάτες να συμμαχήσουν μαζί τους. Είναι πολύ ζωντανόι λόγοι – είναι εμφανής η εναλλαγή στον αποδέκτη του ομιλητή και η συναισθηματική τους χροιά – και σίγουρα είναι αντιπροσωπευτικοί του τρόπου που οι ρήτορες μπορούσαν να προσεγγίσουν ένα θέμα κατά την ελληνιστική εποχή²⁰⁷. Έχουν όμως και ιδιαίτερη σημασία για την ιστοριογραφία. Η έκταση που ο Πολύβιος τους αφιερώνει δεν είναι τυχαία. Στους συγκεκριμένους λόγους εκφράζεται πιο καθαρά από οπουδήποτε αλλού ποιος είναι ο στόχος της ιστορίας. Για τον Πολύβιο, που γράφει πολιτική ιστορία, στόχος είναι αυτή να διδάξει τους φιλομαθείς καθώς και να προετοιμάσει τους μελλοντικούς πολιτικούς για τον πολιτικό στίβο. Αφενός οι ομιλητές των δύο λόγων, γνωρίζοντας οι ίδιοι ιστορία, μπορούν να δομήσουν το λόγο τους πάνω σε αυτήν και ο ένας να αντικρούσει τον άλλο. Αφετέρου ο αναγνώστης των «Ιστοριών» παίρνει ένα εξαιρετικό μάθημα για το πώς γίνεται η πολιτική

²⁰⁵ Ο Usher 2009, 499 και 502 παρατηρεί: «Ο Πολύβιος, όπως και ο Θουκυδίδης, έχει την ικανότητα να χρησιμοποιεί λόγους για να εκφράσει την επικρατούσα διάθεση των ανθρώπων» και, εφόσον οι Σπαρτιάτες τελικά συμάχησαν με τους Αιτωλούς, «παρατηρούμε πως η καλύτερη ρητορική μπορεί να αποτύχει να επηρεάσει μια επικρατούσα διάθεση, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει αυτήν τη διάθεση».

²⁰⁶ Marincola 2007, 130.

²⁰⁷ Για ανάλογα παραδείγματα της λειτουργίας της ιστορίας ως μέσου πειθούς σε επιγραφές, βλ. Chaniotis 2008, 154-158, και γενικότερα Chaniotis 1988.

αντιπαράθεση στην πράξη και είναι σε θέση να κρίνει κατά πόσο ο κάθε ομιλητής προσπάθησε, είτε βασιζόμενος στην αλήθεια, είτε με επιδεξιότητα, να πείσει για αληθινά γεγονότα του παρελθόντος²⁰⁸.

Γενικότερα οι ομιλητές δεν προσφεύγουν συχνά στη χρήση μακρινών ιστορικών γεγονότων όσο κυρίως σε προγενέστερη εμπειρία του καιρού τους, που συνήθως αφορά τους ίδιους. Αυτό παρατηρείται πολύ συχνά στους προτρεπτικούς λόγους των στρατηγών, ιδιαίτερα πριν από μάχες²⁰⁹. Οι λόγοι αυτοί σε όλη την ελληνική γραμματεία έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Συνήθως ο στρατηγός προσπαθεί να τονίσει στην προτροπή του το ιδανικό της θυσίας της ζωής του στρατιώτη για την πατρίδα, ότι οι θεοί θα βοηθήσουν και ότι σε κάποια κρίσιμη στιγμή της ζωής του κάποιος ή θα υποταχθεί ταπεινωμένος ή θα γνωρίσει τον ένδοξο θάνατο²¹⁰. Αυτά είναι τα ηθικά κριτήρια που ο στρατιώτης πρέπει να έχει υπ' όψιν όταν ρίχνεται στη μάχη. Δίπλα σε αυτά η εμπειρία είναι που δημιουργεί στον στρατιώτη την πεποίθηση ότι μπορεί να τα καταφέρει, αφού πολύ απλά τα έχει ξανακαταφέρει. Ο Αννίβας, για παράδειγμα, σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποίησε την εμπειρία του πρόσφατου παρελθόντος για να παροτρύνει το στρατό του. Κατά τη διάβαση του Ροδανού ποταμού π.χ. θύμισε στους στρατιώτες του όσα είχαν κάνει νωρίτερα (3.44.10-12) για να τους ενθαρρύνει να προχωρήσουν ξεπερνώντας τις δυσκολίες, ενώ και λίγο πριν από τη μάχη των Καννών ενθάρρυνε το στρατό του χρησιμοποιώντας προηγούμενη εμπειρία. Μεταξύ άλλων που λέει πιο μπροστά αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του λόγου του στην εμπειρία (3.111.2-10). «Δεν χρειάζεται να σας παροτρύνω με περισσότερα λόγια να είστε θαρραλέοι και πρόθυμοι για τον αγώνα. Όταν δεν είχατε δώσει ακόμα μάχες με τους Ρωμαίους έπρεπε να το κάνω και σας είπα πολλά με παραδείγματα. Ποιός λόγος μπορεί να μας δώσει περισσότερο θάρρος από τα ίδια τα έργα τώρα που έχετε νικήσει σε τρεις μάχες; Με τους προηγούμενους αγώνες κυριαρχήσατε στη χώρα και στα αγαθά που αυτή παράγει σύμφωνα με την υπόσχεσή μου και δεν έχω διαψευστεί σε τίποτε απ' όσα σας έχω πει». Όταν δεν υπήρχε η ανάλογη εμπειρία ο Αννίβας έπρεπε να πείσει με άλλο

²⁰⁸ Για μια αποτίμηση των ιστορικών γεγονότων που αναφέρουν οι ομιλητές στους δύο λόγους, βλ. Walbank 1967, 162-182.

²⁰⁹ Ο Hansen 1993, μελετώντας τους στρατιωτικούς λόγους με αρκετά λογικά επιχειρήματα έφτασε στο τολμηρό συμπέρασμα ότι στην πραγματικότητα δεν εκφωνούνταν τέτοιοι λόγοι και ότι μια προτροπή λίγο πριν τη μάχη περιοριζόταν σε μερικές κραυγές. Άρα η καταγραφή των λόγων αυτών από τους ιστορικούς αποτελεί μια σύμβαση μεταξύ ιστορικού και αναγνώστη. Δε δέχονται όλοι οι ιστορικοί αυτά τα συμπεράσματα. Για τους στρατιωτικούς λόγους βλ. και Pritchett 1994, 27-109, Clark 1995, Ehrhardt 1995, Hambsch 1996 και Zoido 2007.

²¹⁰ Zoido 2007, 142-43.

τρόπο τους στρατιώτες ότι μπορούν να νικήσουν αν πολεμήσουν. Μετά από τρεις νικηφόρες μάχες, όμως, δε χρειάζεται παρά αυτές να πάρουν ως παράδειγμα για να είναι σίγουροι ότι μπορούν νικήσουν και τώρα. Τονίζει ότι δεν έχει διαψευστεί σε τίποτα από όσα έχει πει νωρίτερα ο Καρχηδόνιος στρατηγός· βασιζόμενος επομένως σε αυτά, για τα οποία αρχικά με λογική σκέψη ήταν σίγουρος ότι θα πετύχει, τώρα είναι πιο σίγουρος από ποτέ. Αν πριν από τη μάχη στον ποταμό Τίκινο καταφεύγει σε τέχνασμα για να ενθαρρύνει τους στρατιώτες του, πριν από τις Κάννες δε χρειάζεται μια τέτοια παράσταση· υπάρχει πια η εμπειρία²¹¹.

Το πόσο η εμπειρία διδάσκει τον ατρόμητο αυτό στρατηγό φαίνεται πιο ξεκάθαρα από το λόγο του στην προσωπική συνομιλία που είχε με τον Σκιπίωνα στην ύστατη προσπάθεια να αποφευχθεί η αιματοχυσία λίγο πριν τη Ζάμα (15.6.4-7.9). Ξεκινά κάνοντας μια μικρή αναφορά στον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο. Σκοπός του δεν είναι να επιρρίψει ευθύνες· η θέση του είναι πολύ δύσκολη και το ξέρει. Απλά ανάγει τις αιτίες των τωρινών συμβάντων στο παρελθόν²¹². Αφού δεν έλαβαν υπ' όψιν τις νουθεσίες της τύχης στην αρχή του πολέμου που διεξάγουν τώρα κινδύνευσε και των δύο η πατρίδα και τώρα αυτό που τους μένει είναι, αφού παρακαλέσουν τους θεούς, να προσπαθήσουν να λύσουν το θέμα μόνοι τους. «Εγώ είμαι έτοιμος γι' αυτό, αφού έχω προσωπική πείρα από τα ίδια τα πράγματα για το πόσο ευμετάβλητη είναι η τύχη και ικανή με μικρές αφορμές να προκαλέσει μεγάλες μεταπτώσεις προς τη μία ή την άλλη πλευρά, σαν να έχει να κάνει με μικρά παιδιά», λέει με εξαιρετική ωριμότητα και μετριοπάθεια ο Καρχηδόνιος στρατηγός. Η εμπειρία τον έχει διδάξει πόσο μάταια είναι όλα και με βάση αυτήν προσπαθεί να πείσει τον Σκιπίωνα. Δεν υπενθυμίζει τα γεγονότα, όπως στους στρατιώτες του, αλλά τα εκθέτει ως μάθημα. Η μεγάλη του δυσκολία όμως είναι ότι προσπαθεί να πείσει τον εχθρό του. Όσο και αν υπάρχει περίπτωση να αντιστραφεί αργότερα η τύχη και για τον Σκιπίωνα όπως για τον Αννίβα, αυτή την ώρα η δική του δύσκολη θέση σημαίνει καλύτερη θέση για τον Ρωμαίο. Άρα εξ' ορισμού δύσκολα θα μπορούσε να πειστεί ο Σκιπίωνας, που σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε μεγάλο και πρακτικό φιλόσοφο, σίγουρα όχι όμως μεγάλο στρατηγό. Στη συνέχεια ο Αννίβας με τον δραματικό τρόπο, που ήδη έχει συζητηθεί, κάνοντας αναφορά στην προσωπική του

²¹¹ Wiater 2010, 81.

²¹² Ο Πολύβιος δίνει ξεχωριστή σημασία στο διαχωρισμό των αιτιών, των προφάσεων και των αρχών ενός πολέμου στο 22.18.6 κ.ε. Καταδικάζει απερίφραστα ως άδικη (3.28.1-3) την κατάληψη (ἀφαίρεσις) (3.30.4) της Σαρδηνίας, που βρισκόταν στην κατοχή των Καρχηδονίων, από τους Ρωμαίους στο τέλος του πρώτου Καρχηδονιακού πολέμου, πράξη που οδήγησε στον δεύτερο Καρχηδονιακό πόλεμο.

δράση στην Ιταλία και την εξέλιξη που του επεφύλασσε η τύχη, προσπαθεί να κάνει τον Σκιπίωνα να σκεφτεί την εμπειρία του πριν προχωρήσει στη μάχη. Ο Σκιπίωνας απορρίπτει τις προτάσεις του Αννίβα και έτσι ο Καρχηδόνιος στρατηγός αναγκάζεται για άλλη μια φορά να παροτρύνει το στρατό λίγο πριν τη μάχη (15.11.6-12).

«Ο Αννίβας διατρέχοντας τις γραμμές των στρατιωτών που είχε υπό τις διαταγές του, τους ζητούσε με πολλά λόγια να θυμηθούν τα δεκαεφτά χρόνια που πέρασαν μαζί και τις αναρίθμητες μάχες απέναντι στους Ρωμαίους. Σε εκείνες υπήρξαν αήττητοι και ποτέ, είπε, δεν είχαν αφήσει στους Ρωμαίους ούτε μία ελπίδα για νίκη. Και το κυριότερο, τους ζητούσε να φέρουν μπροστά στα μάτια τους, εκτός από τις μεμονωμένες μάχες και τις αναρίθμητες επιτυχίες τους, τη μάχη στον ποταμό Τρεβία απέναντι στον πατέρα του τωρινού επικεφαλής των Ρωμαίων, ακόμα εκείνη στην Τυρρηνία απέναντι στον Φλαμίνιο, επίσης τη μάχη στις Κάννες κατά του Αιμιλίου, που δεν είναι άξιες σύγκρισης ούτε ως προς το πλήθος των ανδρών ούτε ως προς τη γενναιότητά τους με τη μάχη που θα έδιναν τώρα».

Με πολλά λόγια λέει ο Πολύβιος ότι ο Αννίβας υπενθύμιζε στο στρατό την δεκαεπταετή εμπειρία που είχαν αποκτήσει στην Ιταλία. Τα πολλά αυτά λόγια ο Πολύβιος δεν τα αναπτύσσει περαιτέρω. Για τον ιστορικό, όπως και στην περίπτωση των βασιλιάδων πριν από τη μάχη της Ραφίας, δεν έχει τόση σημασία να αφηγηθεί με λεπτομέρειες το τι ειπώθηκε, όσο το ότι ο Αννίβας προσπάθησε βασιζόμενος στην προγενέστερη εμπειρία των νικηφόρων αγώνων να εμπνεύσει το στράτευμά του. Αυτό όμως που ξεχωρίζει ο ιστορικός, το εκθέτει πιο συγκεκριμένα: τις τρεις μεγάλες μάχες – στον ποταμό Τρεβία, στη λίμνη Τρασιμένη και στις Κάννες. Αυτές θα αποτελέσουν τον πυρήνα της αναπτέρωσης του ηθικού για τους στρατιώτες, καθώς γνωρίζουν ότι όχι μόνο σε ανιμαχίες αλλά και σε μάχες με παραταγμένο στρατό πάντα μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν νικήσει τους αντιπάλους τους. Ο Αννίβας σίγουρα γνωρίζει πόσο μεγάλη θα είναι η επικείμενη μάχη. Με τις τρεις εκείνες μάχες οι Καρχηδόνιοι εδραιώθηκαν στην Ιταλία. Η τωρινή μάχη θα γίνει για να αποτρέψουν τους Ρωμαίους να εδραιωθούν στην Αφρική. Άρα το ιστορικό παράλληλο είναι σαφές· την εμπειρία εκείνων των μαχών χρειάζεται να υπενθυμίσει τώρα ο στρατηγός στους στρατιώτες του για να τους εμπνεύσει. Όμως παρά την επίγνωση της δύσκολης θέσης που βρίσκονται οι Καρχηδόνιοι και παρά την προσπάθειά του να αποφύγει τη μάχη, ο Αννίβας κάθε άλλο παρά ηττοπαθής είναι. «Γι' αυτό πίστευε ότι

πρέπει να μην αμαυρώσουν τη δόξα και το όνομα των ίδιων και του αρχηγού τους, αλλά, πολεμώντας θαρραλέα, να επιβεβαιώσουν τη διαδεδομένη φήμη τους, ότι είναι αήττητοι».

Ανάλογη χρήση της εμπειρίας κάνουν και οι Ρωμαίοι στρατηγοί πριν από τις μάχες για να παροτρύνουν τον παραταγμένο στρατό τους. Ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας, πατέρας του Πόπλιου Σκιπίωνα Αφρικανού, πριν από τη μάχη στον ποταμό Τίκινο προσπαθεί να ενθαρρύνει το στρατό του στηρίζοντας τη νίκη σε προγενέστερες μάχες κατά των Καρχηδονίων (3.64.3-10). Ο στρατός υπό την ηγεσία του Πόπλιου δεν είχε ξανααντιμετώψει το στρατό του Αννίβα και δε μπορεί να προτείνει νίκες εναντίον του, όπως θα κάνει αυτός αργότερα. Έτσι γενικεύει τις προγενέστερες νίκες κατά των Καρχηδονίων. «Έλεγε ότι πρέπει, κι αν ακόμη για την ώρα δεν έχουν δοκιμάσει τους αντιπάλους τους, αλλά ξέρουν αυτό ακριβώς, ότι δηλαδή θα αγωνιστούν εναντίον Καρχηδονίων, να έχουν αναμφισβήτητη την ελπίδα τους για νίκη και γενικά να θεωρούν φοβερό και παράλογο να τολμούν οι Καρχηδόνιοι να αντιστέκονται στους Ρωμαίους, αφού πολλές φορές έχουν νικηθεί από αυτούς, έχουν πληρώσει πολλούς φόρους και μόνο που δεν είναι δούλοι τους ήδη τόσα χρόνια». Ο Πόπλιος αναφέρεται στην ιστορική εμπειρία του πρώτου Καρχηδονιακού πολέμου και αυτή πρέπει να είναι αρκετή απόδειξη για να έχουν οι Ρωμαίοι το ψυχολογικό πλεονέκτημα στην επικείμενη μάχη. Αλλά και για τους τωρινούς αντιπάλους υποστηρίζει ότι είναι κατώτεροί τους. «Κι όταν, εκτός απ' όσα έχουν προαναφερθεί, έχομε σε κάποιο βαθμό πείρα των αντρών που τώρα είναι εδώ, ότι ούτε καν τολμούν να μας αντιμετωπίσουν κατά πρόσωπο, ποια γνώμη για το μέλλον πρέπει να έχουν όσοι σκέφτονται σωστά»; Ο Πόπλιος αναφέρεται εδώ σε ένα επεισόδιο που έγινε λίγο καιρό πριν, κατά τη μεγάλη πορεία του Αννίβα από την Ισπανία στην Ιταλία. Η οπισθοχώρηση όμως των Καρχηδονίων δεν έγινε από φόβο αλλά από τακτική, καθώς εκκρεμούσε το εμπόδιο των Άλπεων και ο Αννίβας βιαζόταν να φτάσει στην Ιταλία όσο οι δυνάμεις των Ρωμαίων ήταν ακόμα διασπασμένες²¹³. Έτσι ο Ρωμαίος παρερμηνεύει αθέλητά του το γεγονός, όμως δεν έχει σημασία αν βασίζεται σε σωστή ή λανθασμένη ερμηνεία. Αν και ο στρατός του πιστεύει το ίδιο πράγμα το αποτέλεσμα για την ενθάρρυνσή του θα είναι το ίδιο, πράγμα που είναι και ο στόχος του στρατηγού. Αναφερόμενος σε εκείνο το γεγονός προσπαθεί πιο συγκεκριμένα να δείξει στο στρατό του πόσο ανώτερος είναι του

²¹³ Πολυβ. 3.45, 49.

Καρχηδονιακού και να προκαλέσει το αίσθημα της ανωτερότητας. «Ακόμη και οι ιππείς τους, όταν συγκρούστηκαν με τους δικούς μας ιππείς κοντά στον Ροδανό ποταμό, γλίτωσαν φθηνά, αλλά έχασαν πολλούς δικούς τους κι έφυγαν ντροπιασμένοι ως το στρατόπεδό τους, και ο στρατηγός τους και όλη η δύναμή τους, όταν αντιλήφθηκαν την παρουσία των δικών μας στρατιωτών, έκαναν σαν φυγή την αποχώρησή τους και αντίθετα με την προτίμησή τους εξαιτίας του φόβου τους πορεύθηκαν μέσα από τις Άλπεις». Εδώ γίνεται η παρερμηνεία της κίνησης του Αννίβα. Δεν ήταν ο φόβος που τον έστειλε να πορευθεί από τις Άλπεις αλλά ακριβώς το αντίθετο· η απaráμιλλη τόλμη.

Ο Πόπλιος Σκιπίωνας, γιος του Πόπλιου της προαναφερθείσας μάχης, μερικά χρόνια αργότερα και μετά από τόση πείρα που είχαν αποκτήσει στον συγκεκριμένο πόλεμο οι Ρωμαίοι είναι πλέον σε θέση να μην καταφύγει στην ιστορική εμπειρία αλλά στην ατομική για να ενθαρρύνει το στρατό του (11.31.1-7) όταν ο σύμμαχός τους Ανδοβάλης στην Ιβηρία αποστάτησε από αυτούς. Έχοντας φροντίσει στην αρχή να εξοργίσει τους στρατιώτες του μιλώντας πολύ για το θέμα αυτό στη συνέχεια «απαρίθμησε τους αγώνες τους απέναντι στους ενωμένους Ίβηρες και Καρχηδονίους, υπό την αρχηγία των Καρχηδονίων, στους οποίους πάντοτε νίκησαν, οπότε δεν είναι σωστό, είπε, τώρα να ανησυχούν μήπως ηττηθούν πολεμώντας με τους Ίβηρες μόνο, με στρατηγό τον Ανδοβάλη». Ο συλλογισμός του Πόπλιου γίνεται σύμφωνα με την απλή λογική. Αν τόσες φορές νίκησαν ένα σύνθετο και μεγάλο στρατό τότε θα είναι σε θέση να νικήσουν και τους Ίβηρες μόνους τους, χωρίς τη συμμετοχή των έμπειρων Καρχηδονίων. Φτάνει στο σημείο μάλιστα της περιφρόνησης. «Γι' αυτό είπε κι εκείνος δε θα πάρει κανέναν Ίβηρα μαζί του στη μάχη, αλλά θα τους αντιμετωπίσει με τους Ρωμαίους μόνο, για να γίνει φανερό σε όλους "ότι δε νικήσαμε τους Καρχηδονίους με Ίβηρες, όπως λένε κάποιοι, και τους διώξαμε από την Ιβηρία, αλλά και τους Καρχηδονίους και τους Κελτίβηρες τους έχομε νικήσει με τις αρετές και τη γενναιότητά μας"». Σκοπός βέβαια είναι να δείξει την ανωτερότητα του ρωμαϊκού στρατού. Ο πραγματικός λόγος όμως είναι άλλος. Δε μπορεί να πάρει Ίβηρες πολεμιστές για να πολεμήσει εναντίων Ιβήρων, καθώς δε μπορεί να τους εμπιστευθεί και να ρισκάρει έτσι μια φαινομενικά εύκολη νίκη να μετατραπεί σε ήττα.

Πριν από τη μάχη της Ζάμας ο Ρωμαίος στρατηγός (ο Σκιπίωνας) είναι πλέον σε θέση να χρησιμοποιήσει και αυτός, όπως ο Αννίβας στα πρώτα χρόνια του πολέμου που η μία επιτυχία διαδεχόταν την άλλη, την εμπειρία των προηγούμενων νικηφόρων μαχών εναντίων των αντιπάλων του. Ζητούσε λοιπόν από τους

παραταγμένους στρατιώτες του «να ανακαλέσουν τους προηγούμενους αγώνες στη μνήμη τους και να φανούν γενναίοι, άξιοι του εαυτού τους και της πατρίδας τους» (15.10.2). Ο Πολύβιος στο συγκεκριμένο λόγο δε δίνει έκταση στην εμπειρία που ο Πόπλιος επικαλείται αλλά καταγράφει την ουσία. Αρκεί που αναφέρει ότι στους προηγούμενους αγώνες οι Ρωμαίοι ήταν νικητές.

Λίγα χρόνια αργότερα, στις Κυνός Κεφαλές, ο στρατηγός Φλαμίνιος με τον ίδιο ακριβώς τρόπο εμπυχώνει τους στρατιώτες του πριν από τη μάχη (18.23.3-6).

«Άντρες, δεν είναι αυτοί οι Μακεδόνες, που στην περιοχή της Εορδαίας, τους επιτεθήκατε εσείς στα φανερά με τον Σολπίκιο και τους απωθήσατε προς ψηλότερα μέρη, σκοτώνοντας πολλούς απ' αυτούς; Δεν είναι αυτοί οι Μακεδόνες που ενώ είχαν προκαταλάβει τα χαμένα από χέρι και δύσβατα μέρη στην Ήπειρο, τους επιτεθήκατε και με την ανδρεία σας τους αναγκάσατε να φύγουν, πετώντας τα όπλα τους, ώσπου γύρισαν στη Μακεδονία; Πρέπει λοιπόν να φοβάστε αφού θα αγωνιστείτε με τους ίδιους όρους, προς τους ίδιους ανθρώπους; Τι πρέπει να προβλέπουμε απ' όσα έχουν γίνει; Τα αντίθετα;²¹⁴ Και γι' αυτό ακριβώς πρέπει να έχετε τώρα θάρρος. Εμπυχωθείτε και ορμήστε θαρραλέα στον αγώνα· διότι αν θέλουν οι Θεοί, έχω την πεποίθηση ότι το αποτέλεσμα αυτής της μάχης θα είναι όμοιο με τους αγώνες που έχουν προηγηθεί».

Υπενθυμίζοντας τις παλαιότερες μάχες στην Εορδαία και την Ήπειρο, όχι μόνο καταφεύγει στην εμπειρία για να εμπυχώσει τους στρατιώτες, αλλά και στην απόλυτη λογική. Αφού όλα τα δεδομένα είναι ίδια πρέπει και το αποτέλεσμα να είναι ίδιο. Συγκρίνει το παρόν με το παρελθόν και βγάζει το συμπέρασμά του. Με τις ρητορικές του ερωτήσεις κάνει πιο ζωντανό το λόγο του, δίνοντας την εντύπωση ότι, διαλεγόμενος μαζί τους, έρχεται πιο κοντά στους στρατιώτες του και ότι και ο ίδιος είναι ένας απ' αυτούς. Η κατάληξή του όμως δείχνει ότι πιστεύει μεν στη λογική, που απλώς την ανακεφαλαιώνει, αλλά χρειάζεται και η βοήθεια των Θεών. Δεν είναι βέβαιο ότι η ιστορία θα επαναληφθεί!

²¹⁴ Η λογική ότι, αφού οι συνθήκες είναι ακριβώς ίδιες, θα είναι ίδιο και το αποτέλεσμα είναι του ίδιου του Πολυβίου. Πρβ. 1.61. Και ο Αριστοτέλης, *Πολ.* 5.8 υποστηρίζει ότι αντίθετα αίτια έχουν αντίθετα αποτελέσματα.

4. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε λόγους διαφόρων ομιλητών

Τα επιχειρήματα που θα χρησιμοποιήσει ο κάθε ομιλητής σε κάποια περίπτωση συναρτώνται προφανώς με το θέμα, που καλείται να αναπτύξει. Τα μέσα όμως είναι πιθανό να εξαρτώνται από την προσωπικότητα, την παιδεία ή την πολιτισμική παράδοση, στην οποία ανήκει ο ομιλητής. Κατά την πραγμάτευση των λόγων στο έργο του Πολυβίου παρατηρούμε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εμφανίζουν μερικοί ομιλητές, οι οποίοι ανήκουν σε ξεχωριστές «εθνότητες». Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται, από πολιτική πλευρά έχει ήδη γίνει σαφές ότι εξαρτώνται από το συσχετισμό δυνάμεων των ομιλητών σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Οι Έλληνες είναι χαρακτηριστικό ότι χρησιμοποιούν το δίκαιο απέναντι στους Ρωμαίους από ηθική πλευρά, ενώ οι Ρωμαίοι το χρησιμοποιούν απέναντι στους Καρχηδονίους – αλλά και στους Έλληνες – πιο πολύ ως μέσο για να δικαιολογήσουν τα μελλούμενα²¹⁵. Όχι όμως υποκριτικά, αλλά περισσότερο γιατί αισθάνονται ότι σε κάθε περίπτωση η κάθε πράξη πρέπει να δικαιολογείται, έστω και αν η δικαιολογία δεν είναι σπουδαία· αρκεί να είναι ταιριαστή. Ο καθηγητής Robin Lane Fox λέει ότι όταν οι Ρωμαίοι κήρυτταν κάποιον πόλεμο φρόντιζαν να ανακοινώνουν κάποιο δίκαιο πρόσχημα για εσωτερική κατανάλωση, ενώ τα πραγματικά αίτια ήταν άλλα²¹⁶. Αυτό όμως ισχύει μετά το 168 π.Χ. και μέχρι το 146 π.Χ, σε μια περίοδο δηλαδή που η Ρώμη φτάνει να γίνει ουσιαστικά η μόνη κυρίαρχος στη Μεσόγειο.

Από την άλλη πλευρά, βλέπομε ότι πολλοί λόγοι του Αννίβα συνδέονται με ένα οπτικό γεγονός, είτε άμεσο, είτε νοητό. Π.χ. πριν από τη μάχη στον ποταμό Τίκινο χρησιμοποιεί μια μονομαχία αιχμαλώτων για να δείξει καθαρά στους στρατιώτες του σε ποια θέση βρίσκονται²¹⁷, ενώ πριν από τη μάχη στις Κάννες λέει στους στρατιώτες να κοιτάξουν τους γύρω τόπους για να δουν με τα ίδια τους τα μάτια πόσο πλεονεκτικός είναι ο τόπος για να δώσουν μάχη (περιβλέψαι κελεύσας πάντας εις τούς πέριξ τόπους)²¹⁸. Λίγο διαφορετικό τρόπο χρησιμοποιεί κατά την παρότρυνσή του πριν από τη μάχη της Ζάμας. Εκεί προέτρεπε τους στρατηγούς του να παροτρύνουν συγκεκριμένα τους Καρχηδονίους (όχι τους μισθοφόρους),

²¹⁵ Βλ. το κεφάλαιο «πολιτικοί συσχετισμοί και δυνατότητα διαπραγματεύσεων».

²¹⁶ Fox 2006, 434.

²¹⁷ Πολυβ. 3.62-63. Βλ. και στο κεφάλαιο «Μεταφορές και εικόνες».

²¹⁸ Πολυβ. 3.111.2.

παρουσιάζοντας νοητά τι θα πάθουν οι γυναίκες και τα παιδιά τους αν ηττηθούν στη μάχη. Τὰ συμβησόμενα περὶ τέκνων καὶ γυναικῶν ἐξαριθμείσθαι καὶ τιθέναι πρὸ ὀφθαλμῶν, ἐὰν ἄλλως πως ἐκβῆ τὰ τῆς μάχης (15.11.5). Ο ἴδιος, παροτρύνοντας τους δικούς του στρατιώτες, τους προτρέπει να θυμηθούν τις μάχες που είχαν δώσει τα προηγούμενα χρόνια στην Ιταλία. Ἡξίου καὶ παρεκάλει διὰ πλειόνων μνησθῆναι μὲν τῆς πρὸς ἀλλήλους ἑπτακαιδεκαέτους συνηθείας, μνησθῆναι δὲ τοῦ πλήθους τῶν προγεγονότων αὐτοῖς πρὸς Ῥωμαίους ἀγώνων (15.11.6).

Υπάρχουν όμως και κάποια επιχειρήματα που - πέρα από την προσωπικότητα ή το συσχετισμό δυνάμεων - τα χρησιμοποιούν ως αντιπροσωπευτικά του λαού, τον οποίο εκπροσωπούν οι ομιλητές. Σίγουρα ισχυρότερο σε αυτήν την κατηγορία είναι το ζήτημα των ταυτοτήτων ως ρητορικού παράγοντα από την πλευρά των Ελλήνων, συνεχίζοντας μια παράδοση αιώνων.

4.1. Η παράδοση ως καθήκον

Η αντιπαράθεση του ομιλητή που ανήκει σε μια «εθνική» ομάδα με ένα διαφορετικό στοιχείο, το οποίο προσδιορίζεται ως «βάρβαρο», θα μπορούσε, με εξαίρεση ίσως τους Αιγυπτίους²¹⁹, να χρησιμοποιηθεί μόνο από έναν Έλληνα ομιλητή. Πράγματι, αν και την εποχή του Πολυβίου η αντιπαράθεση αυτή θα είχε ατονήσει, ή ακόμη περισσότερο λόγω της φιλικής του στάσης προς τους Ρωμαίους η αναφορά στο έργο του σε βαρβάρους, από ομιλητές, δεν περιμένουμε να είναι συχνή (δεδομένου ότι οι πιο πολλοί ελληνικοί λόγοι είναι είτε συζητήσεις μεταξύ Ελλήνων, είτε επικλήσεις προς τη Ρώμη), ωστόσο δεν είναι ανύπαρκτη. Γενικά ο Πολύβιος στο αφηγηματικό μέρος του έργου του αναφέρεται συχνά σε ξένους με τον χαρακτηρισμό «βάρβαρος» αλλά συνήθως αυτοί είναι Γαλάτες. Για τους Ρωμαίους και τους Καρχηδονίους δε χρησιμοποιούνται συχνά αυτοί οι όροι. Αναφέρει μάλιστα τους εχθρούς των Καρχηδονίων ως βαρβάρους κατ' αντιπαραβολή με τους ίδιους²²⁰. Σε ορισμένες περιπτώσεις αντιπαραβάλλει τους Ρωμαίους, αποδίδοντάς τους ελληνικό τρόπο συμπεριφοράς, με τους βαρβάρους. Π.χ. κατά τη μάχη των Ρωμαίων με τους Γαλάτες στον Τελαμόνα το 225 π.Χ. ο Πολύβιος παρουσιάζει τους Ρωμαίους να δείχνουν

²¹⁹ Ηροδ. 2.158.

²²⁰ Πολυβ. 3.14.

ελληνικό λογισμό και τους Γαλάτες βαρβαρικό θυμώ²²¹. Ἄπαν τὸ γινόμενον ὑπὸ τῶν Γαλατῶν θυμῷ μᾶλλον ἢ λογισμῷ βραβεύεσθαι.

Οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι δε χαρακτηρίζονται ποτέ – ἢ σχεδόν ποτέ²²² - ὡς βάρβαροι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πολύβιο (στο ἀφηγηματικὸ τοῦ μέρους), χαρακτηρίζονται ἔτσι ἀπὸ κάποιους ρήτορες. Ἐτσι βλέπομε τὸν Αἰτωλὸ Αἰγέλαο στὴν ἐπίκλησή του γιὰ εἰρήνευση πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸν βασιλιά Φίλιππο, στὴ Ναύπακτο τὸ 217 π.Χ. (5.104.1-11) νὰ καλεῖ σε συστράτευση λόγῳ τοῦ επικείμενου κινδύνου ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. «Οἱ Ἕλληνας δὲν πρέπει νὰ πολεμοῦν μεταξύ τους ἀλλὰ νὰ χρωστοῦν μεγάλη ευγνωμοσύνη στους θεούς, ἀν ὁμοιώντας ὅλοι ὅπως αὐτοὶ ποὺ περνοῦν ποταμούς πιασμένοι χέρι χέρι συνεργάζονται μεταξύ τους ἐναντίον τῶν βαρβάρων» λέει ξεκινώντας τὸ λόγο τοῦ ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Κοινῶν τῶν Αἰτωλῶν. Ὁ Συμμαχικὸς πόλεμος ἦταν ἓνας ἐμφύλιος πόλεμος ποὺ οὐσιαστικὰ ἐνέπλεξε ὅλους τοὺς Ἕλληνας, εἴτε με τὸ μέρος τῶν Αἰτωλῶν εἴτε με τὸ μέρος τῶν Μακεδόνων, φθειρόντας καὶ καταστρέφοντας τοὺς ἴδιους. Ἐτσι ὁ Αἰγέλαος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ κοινῶν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων - οἱ ὁποῖοι ἐν προκειμένῳ εἶναι οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Καρχηδόνιοι – γιὰ νὰ στρέψει τὴν προσοχὴ τῶν Ἑλλήνων σε κοινὸ μέτωπο, ὥστε νὰ μὴ ἀλληλοφθειρόνται, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε καὶ ὁ Ἰσοκράτης²²³ λίγο παραπάνω ἀπὸ ἐνάμιση αἰῶνα νωρίτερα (380 π.Χ.) προσπαθώντας νὰ στρέψει τοὺς Ἕλληνας κατὰ ἐνὸς κοινῶν ἐχθροῦ - τοὺς Πέρσες - με σκοπὸ νὰ σταματήσουν νὰ ἀλληλοσπαράζονται.

Στὸ συγκεκριμένο λόγο ἡ ἐννοία τῆς βαρβαρότητας χρησιμοποιεῖται περίπου ὅπως τὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων κατὰ τοῦ ἀλλοεθνούς ἐχθροῦ, με ὄχι ἰδιαίτερα υποτιμητικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἰσοκράτη, με μὴ προσπάθεια συσπείρωσης. Ἀντίθετα, στὸν λόγο τοῦ ἀπεσταλμένου ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία, Λυκίσκου, στὴ Σπάρτη τὸ 210 π.Χ. (9.32.2-39) καὶ ἐν μέσω τοῦ πρώτου Μακεδονικοῦ πολέμου, ἡ ἐννοία βάρβαρος ἔχει μὴ κάπως πιο υποτιμητικὴ χροιά. Ὁ Λυκίσκος προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει πὺς οἱ Μακεδόνες ἦταν πάντα οἱ υπερασπιστὲς τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐναντὶ τῶν βαρβάρων καὶ φέρνει παραδείγματα γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν Γαλατῶν. «Παρὸλ' αὐτὰ καυχέστε ὅτι ἀντισταθήκατε στὴν ἐφοδο τῶν βαρβάρων

²²¹ Πολυβ. 2.35, Champion 2000, 426, 430.

²²² O Walbank 1967, 328 υποστηρίζει ὅτι ὁ Πολύβιος ποτέ δὲν ἀποκαλεῖ τοὺς Ρωμαῖους βάρβαρους ἐκφράζοντας τὴ δική του γνώμη. Ὁ Champion 2000, 430-1, ὁμῶς, παρατηρεῖ ὅτι στὸ 12.4, ὅπου περιγράφεται ἓνα ἔθιμο τῶν Γαλατῶν περιλαμβάνονται μεταξύ τῶν βαρβάρων καὶ οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀν ἀκόμα ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τὸν ἀμέσο χαρακτηρισμὸ, χαρακτηρίζονται ὡς ὁμόφυλοι τῶν βαρβάρων.

²²³ Ἰσοκ. Πανηγ.

στους Δελφούς και οι Έλληνες σας χρωστάνε χάρη. Τι τιμή όμως αξίζει στους Μακεδόνες που συνέχεια πολεμούν τους βαρβάρους; Αποτελούν προπύργιο για την Ελλάδα. Απόδειξη ότι μόλις νίκησαν τον Πτολεμαίο Κεραυνό περιφρόνησαν τους υπόλοιπους Έλληνες και έφτασαν στο κέντρο της Ελλάδας» λέει ο Λυκίσκος απευθυνόμενος στον Αιτωλό Χλαινέα. Οι λόγοι αυτοί λέγονται από τον Ακαρνάνα ως απάντηση στο επιχείρημα του Αιτωλού για προσφορά κατά των βαρβάρων. Έτσι γίνεται μια ολόκληρη μάχη επιχειρημάτων για την προσφορά ξεχωριστών ελληνικών οντοτήτων έναντι του κινδύνου από του βαρβάρους, οι οποίοι εδώ είναι απερίφραστα οι Γαλάτες, των οποίων τη «βαρβαρότητα» κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί. Και το ίδιο ακριβώς επιχείρημα χρησιμοποιεί ο Ρωμαίος Τίτος Κοϊντίος Φλαμίνιος στη διάσκεψη των Τεμπών μετά την ήττα των Μακεδόνων στις Κοινός Κεφαλές, υπερασπιζόμενος τους Μακεδόνες και απαντώντας στον Αλέξανδρο τον Αιτωλό που ήθελε οι Ρωμαίοι να καταστρέψουν τη Μακεδονία²²⁴.

Η υποτιμητική χροιά έναντι αυτών των «βαρβάρων» είναι έκδηλη, περισσότερο στα πλαίσια που πήρε η έννοια μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο²²⁵. Είναι τόσο υποτιμητική πλέον, ώστε πάνω εκεί να δομούνται τα επιχειρήματα των πρεσβευτικών αυτών λόγων και είναι συνεπή με τη στάση που έχει ο ίδιος ο Πολύβιος έναντι των Γαλατών σε όλο του το ιστορικό έργο²²⁶. Ο Λυκίσκος όμως πηγαίνει ακόμα παραπέρα. Προσπαθώντας να καταρρίψει την επιχειρηματολογία του Χλαινέα, ο οποίος έχει επικαλεστεί παλαιότερη συμμαχία, μπροστά στους Σπαρτιάτες του λέει: «Σας ερωτώ λοιπόν, Κλεόνικε και Χλαινέα, ποιους συμμάχους είχατε τότε που καλούσατε αυτούς σε συνεργασία; Δεν είχατε άραγε όλους τους Έλληνες; Με ποιους όμως μοιράζεστε τώρα τις ελπίδες ή σε ποια συμμαχία καλείτε αυτούς; Όχι σε συμμαχία με τους βαρβάρους»; Βλέπομε λοιπόν τον Λυκίσκο να αποκαλεί τους Ρωμαίους βάρβαρους. Αυτό, λογικά, θα έπρεπε να έχει πολύ μεγάλο αντίκτυπο στις ψυχές των Σπαρτιατών, των οποίων οι πρόγονοι σε έναν ανάλογο κίνδυνο είχαν δώσει τη ζωή τους στον αγώνα κατά των βαρβάρων. Η Ρώμη δεν έχει ακόμα διεισδύσει ολοκληρωτικά στον ελληνικό κόσμο, με τα καλά και τα κακά που αυτή η διείσδυση επέφερε· είναι όμως πλέον και η αδυναμία και η ηθική παρακμή των Ελλήνων ολοφάνερα και έτσι εμφανίζεται εδώ με αρκετά υποτιμητικό χαρακτήρα η

²²⁴ Πολυβ. 18.37.1-10. «Τους Έλληνες συμφέρει να ταπεινωθεί η εξουσία των Μακεδόνων αλλά με κανένα τρόπο να εξαφανιστεί εντελώς". Διότι τότε οι Έλληνες δεν θα αργήσουν να δοκιμάσουν την παρανομία των Θρακών και των Γαλατών. Αυτό έχει γίνει πολλές φορές ως τώρα».

²²⁵ Dihle 1998, 56 κ.ε. Για την βαρβαρότητα στα ελληνιστικά χρόνια βλ. Dihle 1998, 81-102 και Champion 2004a, 43-46.

²²⁶ Για τα χωρία, όπου εμφανίζεται ο όρος βάρβαρος βλ. Champion 2004a, 245-253.

έννοια «βάρβαρος», όπως ακριβώς μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου, ώστε να χρησιμοποιείται στο λόγο περισσότερο για να συγκαλύψει την αδυναμία των Ελλήνων να ενωθούν κατά ενός αντιπάλου που αργά ή γρήγορα θα κυριαρχήσει. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι αποκλείεται και μια ρομαντική διάσταση στη χρήση από πλευράς ανθρώπων που έβλεπαν ότι η πολιτική κυριαρχία των ελεύθερων Ελλήνων σιγά σιγά έσβηνε.

Τέλος, στη διάρκεια του ίδιου πολέμου λίγα χρόνια αργότερα ο Ρόδιος Θρασυκράτης, ως απεσταλμένος πολλών ελληνικών πόλεων, προειδοποιώντας τους Αιτωλούς (11.4-6.8) επισημαίνοντας ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες γι' αυτούς από τη συμμαχία τους με τους Ρωμαίους, τους αποκαλεί και αυτός βάρβαρους. «Έχετε υπογράψει τέτοιες συμφωνίες, μέσω των οποίων έχετε παραδώσει τις τύχες όλων ανεξαιρέτως των υπόλοιπων Ελλήνων στους βαρβάρους, για να υποστούν τις χειρότερες προσβολές και ανομίες». Η χρήση της λέξης «βάρβαρος» φαίνεται πολύ υποτιμητική, αν εξεταστεί ο λόγος στο σύνολό του. Νωρίτερα ο Θρασυκράτης έχει επισημάνει ότι οι απεσταλμένοι των ελληνικών πόλεων πήγαν στην Αιτωλία για να προειδοποιήσουν τους Αιτωλούς από ενδιαφέρον για τον συγκεκριμένο αναισχυντο πόλεμο που διεξάγουν. «... Ντραπείτε (σωφρονήσαντες έντράπητε) και ικανοποιήστε τα αιτήματά τους (των Ελλήνων της Μ. Ασίας). Διότι, αν κατά τύχη διεξήγατε πόλεμο ανώφελο βέβαια – διότι αυτό ισχύει για κάθε πόλεμο ως επί το πλείστον – αλλά ένδοξο (ένδοξον) και ως προς την αρχική του αιτία και ως προς την τιμή που φέρνουν τα παρεπόμενά του (κατά τήν τῶν ἀποβαινόντων ἐπιγραφὴν), ίσως κάποιος θα σας συγχωρούσε, επειδή τον κάνατε από αγάπη για την τιμή (φιλοτίμως διακειμένους). Αν όμως πρόκειται για τον πιο ντροπιαστικό απ' όλους (πάντων αἰσχιστον), για κάποιον τελείως άδοξο και επαίσχυντο (καί πολλῆς ἄδοξιας πλήρη καί βλασφημίας), δεν απαιτεί άραγε η κατάσταση μεγάλη προσοχή»; Ο ομιλητής, όπως φαίνεται από το απόσπασμα αυτό, τονίζει ιδιαίτέρως τη ντροπή που αποτελεί ο πόλεμος αυτός των Αιτωλών, εναντίον των Μακεδόνων, με συμμάχους τους Ρωμαίους – και ας σημειωθεί εδώ ότι η Ρόδος δεν υπήρξε ποτέ μακεδονόφιλη πολιτεία. Λίγο παρακάτω ενισχύει το επιχείρημα ότι αποτελεί μεγάλη ντροπή η συμμαχία με τους «βάρβαρους» Ρωμαίους τονίζοντας τα αποτελέσματα από τις δύο πιθανές κινήσεις που θα κάνουν οι Ρωμαίοι με το τέλος του πολέμου. «Αν οι Ρωμαίοι επιλέξουν να συμπεριφερθούν καλά μετά την επικράτησή τους, εκείνοι θα αποκομίσουν και την ευγνωμοσύνη και την τιμή· αν όμως συμπεριφερθούν άσχημα, σε αυτούς θα ανήκουν και τα λάφυρα των σκοτωμένων και η εξουσία επί των επιζώντων». Ό,τι και αν γίνει σε αυτόν τον

πόλεμο, οι κερδισμένοι θα είναι οι Ρωμαίοι και οι ηττημένοι οι Αιτωλοί. Έχουν λοιπόν συνάψει μια εντελώς ασύμφορη συμμαχία οι Αιτωλοί και αυτό που προσπαθεί να τονίσει ο ομιλητής είναι ότι μια τέτοια επαίσχυντη συμφωνία μόνο με βαρβάρους θα μπορούσε να έχει συναφθεί.

Μόνο στους τρεις παραπάνω λόγους στις 'Ιστορίες' του Πολυβίου οι Ρωμαίοι αποκαλούνται βάρβαροι και αυτό επιδέχεται κάποιας εξήγησης. Δεν αποκλείεται να υπήρχαν ανάλογα επιχειρήματα σε αποσπάσματα που έχουν χαθεί, τα οποία ίσως να ήταν διαφωτιστικά για μια πιο σίγουρη ερμηνεία²²⁷. Από την άλλη είναι πιθανό ο Πολύβιος να είχε καταγράψει αυτούς τους λόγους μόλις είχε μεταφερθεί στη Ρώμη ως πολιτικός κρατούμενος πριν γνωρίσει καλά από κοντά τους Ρωμαίους, οπότε και το μέλλον του ήταν αβέβαιο. Αυτό όμως θα σήμαινε ότι οι λόγοι δεν έχουν καταγραφεί όπως πραγματικά ειπώθηκαν αλλά έχουν διασκευασθεί από τον ιστορικό όπως θα ταίριαζε να έχουν ειπωθεί. Αν όμως, παίρνοντας ως δεδομένο ότι οι λόγοι πραγματικά καταγράφηκαν όπως ειπώθηκαν (τουλάχιστον η ουσία τους) τότε πρέπει να δώσουμε μιαν άλλη εξήγηση πιο κοντά στα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής. Οι τρεις αυτοί λόγοι ειπώθηκαν σε παρόμοια συμφραζόμενα και αναφέρονται σε γεγονότα αρκετά πρώιμα αναφορικά με το χρονικό διάστημα που πραγματεύεται ο Πολύβιος. Ο ένας ειπώθηκε κατά τη διάρκεια ενός εμφυλίου πολέμου το 217 π.Χ. και οι άλλοι δύο κατά τη διάρκεια του πρώτου Μακεδονικού πολέμου (215–205 π.Χ.). Ειπώθηκαν δηλαδή σε μια εποχή που οι Ρωμαίοι ήταν μάλλον άγνωστοι στο ελληνικό κοινό αφενός και αφετέρου οι Έλληνες ήταν πολιτικά ελεύθεροι. Είναι η εποχή που οι Ρωμαίοι κάνουν σιγά σιγά την εμφάνιση τους στον ελλαδικό χώρο²²⁸ και πολύ απέχουν από το να τους παραχωρήσουν οι Έλληνες ένα μέρος της δικής τους ταυτότητας. Η Μακεδονία, τα άλλα ελληνιστικά βασίλεια, οι ελληνικές πόλεις και οι Συμπολιτείες είναι ακόμα αρκετά ισχυρές πολιτικές οντότητες – τουλάχιστον εξωτερικά – ώστε να πιστεύουν ότι για πολύ καιρό ακόμα θα βρίσκονται στην ίδια θέση που βρίσκονταν εδώ και πάρα πολλά χρόνια. Αν αργότερα δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν τέτοιου τύπου επιχειρήματα αυτό οφείλεται στο ότι ειδικά μετά τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές οι Ρωμαίοι έγιναν κυρίαρχοι του παιχνιδιού και οι

²²⁷ Στον Τίτο Λίβιο (31.29.4-16), για παράδειγμα, ένας απεσταλμένος της Μακεδονίας αποκαλεί τους Ρωμαίους βαρβάρους. Ο λόγος βασίζεται σίγουρα στον Πολύβιο καθώς δύσκολα ο Λίβιος ως Ρωμαίος θα έλεγε κάτι τέτοιο. Champion 2000, 435.

²²⁸ Πρώτη διπλωματική επαφή των Ρωμαίων με τους Έλληνες ήταν όταν μετά το 229 π.Χ. οι Ρωμαίοι έστειλαν απεσταλμένους στην Ελλάδα για να εξηγήσουν την επέμβασή τους στην Αδριατική θάλασσα κατά τον «Ιλλυρικό πόλεμο», 2.11-12. Από τότε μέχρι τη συμμαχία τους με τους Αιτωλούς το 212 π.Χ. δεν ξαναεμφανίστηκαν στην Ελλάδα.

Έλληνες, αν ήθελαν να έχουν πολιτικά οφέλη, έπρεπε να προσαρμοστούν και να καταλάβουν ότι μόνο με τη μεσολάβηση των Ρωμαίων μπορούσαν να ελπίζουν σε ευνοϊκά αποτελέσματα· φυσικά δε θα μπορούσαν να τους αποκαλούν πια βάρβαρους. Πράγματι, από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. δεν αναφέρονται πια στις διπλωματικές αποστολές οι Ρωμαίοι ως βάρβαροι στις πηγές²²⁹. Σιγά σιγά βέβαια και οι Έλληνες θα είδαν ότι οι Ρωμαίοι διέφεραν από τους λοιπούς «βαρβάρους» τόσο στους τρόπους όσο και στην παιδεία - την ελληνική παιδεία που γρήγορα απέκτησαν. Ακόμα και ο «ανθέλληνας» Κάτων φαίνεται πως γνώριζε καλά τον Όμηρο²³⁰. Ως αποτέλεσμα της σταδιακής διείσδυσης των Ρωμαίων στην Ελλάδα και μέχρι την πλήρη επικράτησή τους το 168 π.Χ. και την κατάληψή της ουσιαστικά το 146 π.Χ. οι Έλληνες θα πρέπει να ήρθαν σε τόσο στενή επαφή με τους Ρωμαίους, ώστε να θεωρούν πλέον την επικοινωνία με αυτούς κάτι το φυσιολογικό. Έτσι ένα τέτοιο επιχείρημα στους λόγους των Ελλήνων, θα μπορούσε μεν να χρησιμοποιηθεί από δημαγωγούς ή πολιτικούς που δεν είχαν καμία διορατικότητα, θα κατέληγε όμως να είναι ουσιαστικά ανούσιο²³¹.

4.2. Ο Αννίβας ως ρήτωρ

Σε μερικούς λόγους – κυρίως στρατιωτικές παροτρύνσεις - παρατηρούμε ότι ο στρατηγός, στην προσπάθειά του να εμφυσήσει αυτοπεποίθηση στους στρατιώτες του, χρησιμοποιεί ως επιχείρημα - όχι μοναδικό βέβαια αλλά καίριο - την επίκληση στον ίδιο του τον εαυτό, που χρησιμεύει ως παράδειγμα προς μίμηση και ορμής. Αυτός ο στρατηγός είναι πρωτίστως ο Αννίβας, τον οποίο διακρίνει μια απaráμιλλη αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του. Ο Αννίβας χρησιμοποιεί για πρώτη φορά το επιχείρημα αυτό για να δώσει δύναμη στους στρατιώτες του, όχι για να πολεμήσουν εναντίον ενός εχθρού αλλά για να ξεπεράσουν τις φυσικές δυνάμεις που στέκονται εμπόδιο στο δρόμο τους κατά τη διάβαση των Άλπεων. Κατά το

²²⁹ Champion 2000, 435.

²³⁰ Βλ. το λόγο του προς τον Πολύβιο 35.6.1-4.

²³¹ Δεν έχουμε όμως λόγους να πιστεύουμε ότι οι Έλληνες θα έπαψαν εντελώς να χρησιμοποιούν αυτή τη διαίρεση. Ιδιαίτερα αν σκεφτούμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για κατάκτηση εκ μέρους των Ρωμαίων είναι εύλογο ότι οι Έλληνες θα αναπολούσαν με νοσταλγία τις παλιές καλές ημέρες προβάλλοντας το ένδοξο παρελθόν τους στην τωρινή κυριαρχία των «βαρβάρων», που τους κατέλυσαν την ελευθερία.

πέραςμα του ποταμού Ροδανού λοιπόν ο Αννίβας ενθαρρύνει τους απογοητευμένους στρατιώτες του (3.44.10-12):

«Θύμισε στο πλήθος όσα είχαν κάνει νωρίτερα. Είχαν κάνει πολλές και παράτολμες ενέργειες και αγώνες και δεν είχαν αποτύχει σε τίποτε, επειδή είχαν ακολουθήσει τις αποφάσεις και τις συμβουλές του. Τους ζητούσε να είναι θαρραλέοι επειδή το μεγαλύτερο μέρος της αποστολής το έχουν πίσω τους, επειδή και έχουν πετύχει τη διάβαση του ποταμού και έχουν δει με τα μάτια τους την καλή διάθεση των συμμάχων τους. Γι' αυτό νόμιζε ότι πρέπει να αδιαφορούν για τις επιμέρους φροντίδες, επειδή θα ήταν δικά του μελήματα, και πειθαρχώντας στις εντολές να στέκονται γενναίοι και αντάξιοι των έργων που έχουν γίνει».

Όντας σίγουρος για τις ενέργειές του ο Αννίβας τους εξηγεί ότι ακριβώς επειδή ακολουθούσαν τα σχέδιά του είχαν κατορθώσει να φτάσουν ως εκεί που έφτασαν. Στη συνέχεια τους μιλάει για τον τόπο και τους συμμάχους τους, ένα σημείο στο οποίο θα περιμέναμε να πέσει όλο το βάρος του λόγου. Και είναι πιθανό στον πραγματικό λόγο ο ίδιος ο Αννίβας να επεκτάθηκε περισσότερο, όμως όπως τον καταγράφει ο Πολύβιος ξεχωρίζει προφανώς το ότι ο στρατηγός κάνει επίκληση στον εαυτό του. Έτσι έχοντας δείξει ότι χάρη στις ενέργειές του όλα βαίνουν καλώς και έχοντας αναπτύξει το επιχείρημα της τοπογραφίας κλπ. εξασφαλίζει κλείνοντας ότι οι στρατιώτες θα αναθαρρήσουν, αφού αυτός θα φροντίζει για όλα και αν πειθαρχούν δεν υπάρχει περίπτωση να μην εξελιχθούν τα πράγματα όπως ακριβώς υπολογίζει.

Με ανάλογο τρόπο είχαν βέβαια μιλήσει λίγο πριν τον Αννίβα και για τον ίδιο λόγο οι Γαλάτες σύμμαχοι του Καρχηδονιακού στρατού (3.44.6-9). Μεταξύ άλλων επιχειρημάτων οι Γαλάτες υποστηρίζουν την «αξιопιστία των υποσχέσεών τους, ότι θα τους οδηγήσουν μέσα από τόπους τέτοιους, μέσα από τους οποίους, χωρίς να στερούνται τίποτε από τα απαραίτητα, σύντομα και με ασφάλεια θα προχωρήσουν προς την Ιταλία». Το επιχείρημα βέβαια αυτό δεν είναι το ίδιο ισχυρό με την προσωπική επίκληση του Αννίβα, είναι όμως ένας λόγος για να αναθαρρήσουν οι Καρχηδόνιοι στρατιώτες και οι σύμμαχοί τους, καθώς οι Γαλάτες γνωρίζουν πράγματα που οι ίδιοι δε γνωρίζουν, εν προκειμένω τον τόπο. Υποστηρίζουν όμως ότι είναι και αξιόπιστοι αναφορικά με τους ίδιους. Αυτό έχει σημασία γιατί ο Πολύβιος πολύ συχνά τονίζει ότι οι Γαλάτες είναι αναξιόπιστοι²³². Κάπως διαφορετικά προσπαθεί λίγο αργότερα να ενθαρρύνει τους στρατιώτες του ο Αννίβας, όταν αυτοί

²³² Όπως λίγο πιο μετά στο 3.49.2: διὰ τὸ πλήθος καὶ τὴν ἀθεσίαν τῶν κατοικούντων τοὺς τόπους βαρβάρων.

αποθαρρύνονται ξανά διαβαίνοντας ακόμα τις Άλπεις. Έτσι αυτή τη φορά δεν αναφέρεται άμεσα στον εαυτό του αλλά έμμεσα, μέσω της επιλογής των συμμάχων που έχει κάνει, τονίζοντας την εμπιστοσύνη που έχει στους Γαλάτες της βόρειας Ιταλίας. Μεταξύ άλλων επιχειρημάτων, πάλι ενθαρρύνει τους στρατιώτες «θυμίζοντάς τους την καλή διάθεση των Γαλατών που κατοικούν εκεί» (3.54.2).

Ολοφάνερη γίνεται η πίστη στον εαυτό του όταν ο Αννίβας πριν από τη μάχη των Καννών παροτρύνει το στρατό του (3.111.2-10). Ξεκινά προσπαθώντας να δείξει ότι ο αγώνας γίνεται με σχετική ασφάλεια – αν μπορούμε στον πόλεμο να μιλάμε για ασφάλεια – καθώς οι τόποι είναι πολύ ευνοϊκοί για τον δικό τους τρόπο μάχης αφού υπερτερούν των εχθρών πάρα πολύ στο ιππικό. Ύστερα ο Αννίβας λέει: «Πρώτα πρώτα χρωστάτε χάρη στους Θεούς, διότι προετοιμάζοντας μαζί μας τη νίκη έχουν οδηγήσει σε τέτοιους τόπους τους εχθρούς· δεύτερον σε μένα, που ανάγκασα τους εχθρούς να πολεμήσουν – διότι αυτό πια δεν μπορούν να το αποφύγουν - σε αυτούς τους τόπους με ολοφάνερα πλεονεκτήματα για μας». Είναι προφανής η πίστη στον εαυτό του, πράγμα που ο Πολύβιος τόνισε εσκεμμένα με τη μετάβαση σε ευθύ λόγο²³³. Δεν είναι όμως μια αλαζονική πίστη, καθώς όπως φαίνεται αναγνωρίζει την εύνοια των Θεών πάνω απ' όλα. Όμως αν οι Θεοί στήνουν τη σκακιέρα αυτός κινεί τα πιόνια. Έτσι ο συνδυασμός της θεϊκής εύνοιας με τη δική του πίστη στις δυνάμεις του δε μπορεί παρά να οδηγήσει στη νίκη. Ενισχύει λίγο παρακάτω την πίστη στον εαυτό του χρησιμοποιώντας την έως τότε πείρα. «Με τους προηγούμενους αγώνες σας λοιπόν έχετε κυριαρχήσει στη χώρα και στα αγαθά που αυτή παράγει σύμφωνα με την υπόσχεσή μου και δεν έχω διαψευστεί σε τίποτε απ' όσα σας έχω πει». Ό,τι λέει ο Αννίβας αποδεικνύεται πάντα σωστό στην πράξη και το παρελθόν μόνο να το επιβεβαιώσει μπορεί αυτό! Κλείνοντας το λόγο του ο Καρχηδόνιος στρατηγός λέει: «Γι' αυτό δε χρειάζονται πια λόγια αλλά έργα· διότι με τη θέληση των Θεών έχω την πεποίθηση ότι σε λίγο θα κάνω πραγματικότητα τις υποσχέσεις μου"». Για άλλη μια φορά φαίνεται η πίστη του στους Θεούς (πάνω απ' όλα) και στον εαυτό του. Φαίνεται επίσης πως δεν πρόκειται για έναν υπερόπτη στρατηγό που τον ενδιαφέρει μόνο η δόξα. Αυτή η επιμονή στον εαυτό του σημαίνει πολύ περισσότερο ότι δε φοβάται να αναλάβει καμία ευθύνη για οποιαδήποτε έκβαση. Σε περίπτωση ήττας θα ξέρει ότι η έκβαση δε θα μπορούσε να είναι διαφορετική· η ευθύνη όμως θα βαραινεί τον ίδιο.

²³³ Usher 2009, 492.

Στον παραπάνω λόγο είναι προφανέστατη η πίστη του Αννίβα στις δυνάμεις του και στις επιτυχίες. Είναι μόλις δύο χρόνια στην Ιταλία, έχει κυριεύσει το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου έχοντας ουσιαστικά μόνο επιτυχίες και οι δυνάμεις του – αν και μειωμένες λόγω των δυσκολιών του περάσματος των Άλπεων – είναι ακόμη ακμαίες. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο όταν ο πόλεμος έχει μεταφερθεί πλέον στην Αφρική και οι δύο στρατοί – ο ρωμαϊκός και ο καρχηδονιακός – είναι έτοιμοι να δώσουν την ύστατη μάχη του πολέμου. Το ότι ο Αννίβας δεν είναι ιδιαίτερα σίγουρος για τη νίκη του (το γιατί στην προκειμένη περίπτωση δεν έχει ιδιαίτερη σημασία) το αποδεικνύει η προσπάθειά του πριν από τη μάχη να λήξει τον πόλεμο με συμβιβασμό, συνομιλώντας με τον στρατηγό των Ρωμαίων Πόπλιο Κορνήλιο Σκιπίωνα²³⁴. Όταν οι διαπραγματεύσεις όμως δεν οδηγούν πουθενά, είναι πρόθυμος να διεξάγει τον πόλεμο, ατρόμητος όπως πάντα, χωρίς να πτοείται εφαρμόζοντας για άλλη μια φορά τον ίδιο τρόπο παρότρυνσης (15.11.4-12) αναλαμβάνοντας την ευθύνη της μάχης. Αρχικά, δίνοντας συμβουλές στους στρατηγούς του να παροτρύνουν ο καθένας το δικό του τμήμα στρατού τούς δίνει οδηγίες να αναγάγουν «την ελπίδα της νίκης σε εκείνον (τον Αννίβα) και τις δυνάμεις που είχε μαζί του». Έπειτα ο ίδιος, αφού υπενθυμίζει όλα τα χρόνια που πέρασαν μαζί στην Ιταλία πολεμώντας στρατούς πιο άξιους από αυτούς που έχουν τώρα μπροστά τους έχοντας νικήσει σε όλους, ο Πολύβιος λέει στο τέλος πως γι' αυτό ο Αννίβας «πίστευε ότι πρέπει να μην αμαυρώσουν τη δόξα και το όνομα των ίδιων και του αρχηγού τους, αλλά, πολεμώντας θαρραλέα, να επιβεβαιώσουν τη διαδεδομένη φήμη τους, ότι είναι αήττητοι».

Είναι λοιπόν ξεκάθαρο ότι, είτε πιστεύει ακράδαντα στη νίκη, είτε δεν είναι σίγουρος για τα αποτελέσματα μιας μάχης ο Αννίβας, τον διακρίνει αυτό το χαρακτηριστικό, η αυτοπεποίθηση, δηλαδή, και η σιγουριά για τη νίκη, και ανάγει τις ελπίδες του στρατού στην προσωπικότητά του. Είναι όμως προφανής και η σχέση που έχει αναπτύξει με τους στρατιώτες του. Υπάρχει ασφαλώς απεριόριστη αγάπη και εμπιστοσύνη εκ μέρους τους προς το πρόσωπό του και γι' αυτό καταφέρνει με αυτόν τον τρόπο κάθε φορά να τους αναπερώνει το ηθικό. Αντίστροφα, πάλι, αυτή η αγάπη και η εμπιστοσύνη θα αναπτύχθηκαν γιατί ο Αννίβας θα είχε εντυπωσιάσει με τις ικανότητές του τους στρατιώτες²³⁵. Είναι ένα χαρακτηριστικό που προφανώς το είχαν καταλάβει και οι Ρωμαίοι, αν όχι γιατί όντως οι Καρχηδόνιοι εμπιστεύονται τόσο

²³⁴ Πολυβ. 15.6-8.

²³⁵ Ο Πολύβιος εγκωμιάζει τον Αννίβα στο 23.13.

τους αρχηγούς τους, σίγουρα για το ότι αυτός ο στρατηγός ήταν μια «παραφωνία» ως προς τη γενναιότητα των Καρχηδονίων – όπως θα την εκλάμβαναν οι Ρωμαίοι. Για παράδειγμα, λίγο πριν το τέλος του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου οι Καρχηδόνιοι έχουν παραδοθεί στη διάκριση των Ρωμαίων και είναι διατεθειμένοι να υπακούσουν στους όρους που οι τελευταίοι τους έχουν επιβάλει. Δεν πιστεύουν στις ικανότητες κανενός άλλου στρατηγού παρά μόνο του Αννίβα. Έτσι όταν αυτός ανακαλείται αμέσως παίρνουν θάρρος και χωρίς δεύτερη σκέψη παραβιάζουν τις συνθήκες με τους Ρωμαίους. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Ρωμαίος στρατηγός, ο Σκιπίων, το διακρίνει αυτό και το λέει ευθέως στη συζήτησή του με τον Αννίβα (15.8), έστω και αν υπάρχει και μια δόση ειρωνείας σε αυτήν την παρατήρηση. «Τώρα δε όμως, αφού πέτυχαν με τις ικεσίες τους αυτά που ζητούσαν, πιάστηκαν από τη μικρή ελπίδα που έχουν σε σένα και αμέσως μας φέρονται σαν εχθρούς και αντιπάλους». Αυτό όμως δεν τον φοβίζει τον Ρωμαίο. Αντίθετα το εκλαμβάνει ως πρόκληση να λύσουν τις διαφορές τους με τα όπλα.

Φαίνεται πως αυτό το χαρακτηριστικό είναι αμιγώς αννιβαϊκό. Από ελληνικούς λόγους δε μπορούμε να βγάλουμε ανάλογο συμπέρασμα, καθώς μας παραδίδονται μόνον οι δύο στρατιωτικοί λόγοι των βασιλέων πριν από τη μάχη της Ραφίας, οι οποίοι πολύ απέχουν από τον τρόπο που ο Αννίβας παροτρύνει το στρατό του, ενώ στους Ρωμαϊκούς λόγους είναι πιο εμφανές το συναίσθημα της πίστης στην πατρίδα τους και στη συλλογική αξία. Την ίδια περίοδο, αλλά και αργότερα, οι Ρωμαίοι έχουν δύο ισάξιους στρατηγούς με τον Αννίβα – τους δύο Σκιπίωνες – και, αν και φαίνεται από τις διάφορες κινήσεις τους και αυτών η αυτοπεποίθηση, δεν παροτρύνουν με αυτόν τον τρόπο το στρατό. Π.χ. κατά την καταστολή μιας στάσης των στρατιωτών στην Ισπανία και την επικείμενη μάχη με τους εντόπιους Ίβηρες ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας θέλοντας να δείξει πόσο πιστεύει στις ρωμαϊκές δυνάμεις είτε πως «δε θα πάρει κανέναν Ίβηρα μαζί του στη μάχη, αλλά θα τους αντιμετωπίσει με τους Ρωμαίους μόνο, για να γίνει φανερό σε όλους "ότι δε νικήσαμε τους Καρχηδονίους με Ίβηρες, όπως λένε κάποιοι, και τους διώξαμε από την Ιβηρία, αλλά και τους Καρχηδονίους και τους Κελτίβηρες τους έχομε νικήσει με τις αρετές και τη γενναιότητά μας"» (11.31.1-7). Ο λόγος που αρχικά παρατίθεται σε πλάγιο λόγο σε αυτό το σημείο τρέπεται σε ευθύ. Προφανώς ο Πολύβιος θέλει να τονίσει αυτήν την πεποίθηση των Ρωμαίων στη συλλογική δουλειά και αξία, έτσι ώστε να συμπεραίνεται πως ο ίδιος πιστεύει σε κάποια διάκριση στον τρόπο οργάνωσης και σκέψης των διαφόρων λαών που πραγματεύεται, διάκριση, η οποία έχει ιδιαίτερη

σημασία για την εξέλιξη των πραγμάτων. Αυτή η πίστη στη συλλογική αξία έναντι της ατομικής γενναιότητας, η οποία διακρίνει τους Ρωμαίους, εκτίθεται ξεκάθαρα από τον Πολύβιο στο έκτο βιβλίο του κατά την περιγραφή οργάνωσης του ρωμαϊκού στρατού²³⁶.

4.3. Η επιβράβευση ως μέσον πειθούς

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο ομιλητής για να πείσει το ακροατήριό του να κάνει κάτι, ή συνηθέστερα εν μέσω μιας κατάστασης αν χρειαστεί να επανέλθει στο ζήτημα και να ενθαρρύνει το κοινό, υπενθυμίζει το στόχο· ποιό θα είναι το κέρδος μιας επιτυχούς έκβασης. Αυτό είναι προφανές ότι θα αφορά όλους τους ομιλητές. Το γιατί είναι αυτό, στο οποίο καλούνται να απαντήσουν. Έτσι οι Έλληνες κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων αγωνίζονταν για την ελευθερία τους· κάτι άλλο αλλά ό,τι ανώτερο σύμφωνα με την ελληνική πολιτική σκέψη, το οποίο εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για οτιδήποτε άλλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν, μετά τη μάχη των Πλαταιών, ο στρατηγός των Σπαρτιατών Πausanίας είδε την πλούσια στολισμένη σκηνή του Μαρδονίου, ξέσπασε σε γέλια και συγκαλώντας τους άλλους στρατηγούς είπε: «Άνδρες Έλληνες, σας συγκέντρωσα εδώ γι' αυτόν το λόγο, επειδή δηλαδή ήθελα να σας δείξω την αφροσύνη του Μήδου ηγεμόνα, ο οποίος, αν και έχει τέτοια τροφή, ήλθε εναντίον μας για να μας αφαιρέσει την τόσο φτωχική μας τροφή»²³⁷.

Είναι λοιπόν σύνηθες – συχνότερα στις στρατιωτικές παροτρύνσεις – να τονίζει ο ομιλητής ποια θα είναι η επιβράβευση μιας συγκεκριμένης ενέργειας. Έτσι ο Αννίβας τόσο πριν από τη μάχη στον ποταμό Τίκινο (3.63.3-13) όσο και πριν από τη μάχη των Καννών (3.111.2-10) υπόσχεται «έπαθλα» στους στρατιώτες του. Στο γνωστό, πλέον, τέχνασμα με τη μονομαχία των αιχμαλώτων ο Αννίβας έλεγε στους στρατιώτες του ότι «η τύχη τούς έχει κλείσει σε παρόμοιο αγώνα και συγκυρία και ότι έχει βάλει μπροστά τους παρόμοια έπαθλα (παραπλήσια τοῖς νῦν ἄθλα προτεθεικέναι) (3.63.3)». Αν και επεκτείνεται αρκετά σε αυτόν το λόγο εξηγώντας στους στρατιώτες τι σημαίνει ο αγώνας εναντίον των Ρωμαίων, ωστόσο τα έπαθλα αυτά είναι συγκεκριμένα υλικά αγαθά. «Έπαθλο της νίκης είναι να γίνουν οι πιο ευτυχισμένοι απ' όλους τους ανθρώπους, αφού πάρουν στα χέρια τους τον πλούτο των Ρωμαίων».

²³⁶ Πολυβ. 6.19-42.

²³⁷ Ηροδ. 9.82.

Φυσικά σε ολόκληρο το λόγο φαίνεται ότι ο Αννίβας δεν αγωνίζεται μόνο για υλικά αγαθά. Πολλά περισσότερα είναι αυτά που ο ίδιος θέλει από τους Ρωμαίους, πράγμα που φαίνεται ξεκάθαρα από τον όρκο που έδωσε ο Αννίβας στον πατέρα του για το αιώνιο μίσος εναντίον των Ρωμαίων²³⁸. Όμως αυτό είναι το δικό του προσωπικό κίνητρο. Στους στρατιώτες του πρέπει να βρει το σωστό τρόπο να απευθυνθεί και, εφόσον εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με ένα στρατό ελευθέρων πολιτών, όπως των Ελλήνων, αλλά με επαγγελματίες μισθοφόρους και τυχοδιώκτες, αυτό είναι ένα κίνητρο πολύ σημαντικό.

Στα ίδια ακριβώς συμφραζόμενα είναι και η παρότρυνση πριν από τη μάχη στις Κάννες. Το μόνο που έχει αλλάξει μέσα στα δύο χρόνια που έχουν μεσολαβήσει είναι η εμπειρία που έχουν αποκτήσει οι Καρχηδόνιοι πολεμώντας μέσα στην Ιταλία αποκομίζοντας διάφορες νίκες - σε τρεις μεγάλες αλλά και μικρότερες μάχες. Έτσι πάλι ένα από τα επιχειρήματα του Αννίβα είναι τα «έπαθλα» που θα κερδίσουν οι στρατιώτες νικώντας τους Ρωμαίους. «Με τους προηγούμενους αγώνες σας λοιπόν έχετε κυριαρχήσει στη χώρα και στα αγαθά που αυτή παράγει σύμφωνα με την υπόσχεσή μου και δεν έχω διαψευστεί σε τίποτε απ' όσα σας έχω πει. Ο τωρινός αγώνας γίνεται για τις πόλεις και τα αγαθά που υπάρχουν μέσα σε αυτές. Αν νικήσετε σ' αυτόν αμέσως θα κυριαρχήσετε σε όλη την Ιταλία, θα απαλλαγείτε από τους τωρινούς κόπους, θα έρθει στα χέρια σας όλος ο πλούτος των Ρωμαίων και με αυτή τη μάχη θα γίνετε αρχηγοί και κυρίαρχοι όλων». (3.111.8-9). Αυτή τη φορά διαφαίνονται και άλλα «υψηλότερα» κίνητρα, όπως η δόξα και η τιμή να έχουν νικήσει και να κυριαρχούν επί των Ρωμαίων. Όμως για ακόμα μία φορά φαίνεται πως ιδιαίτερος στόχος είναι τα υλικά αγαθά, ο πλούτος των Ρωμαίων.

Αυτός ο τύπος παρότρυνσης δεν ξενίζει για το κίνητρο που προσπαθεί ο στρατηγός να καθορίσει στους στρατιώτες του αλλά πολύ περισσότερο για το ότι αυτό λέγεται ευθέως. Κάθε πόλεμος, πέρα από το πώς θα «στολίσουν» οι αντιμαχόμενες δυνάμεις τη δικαιολογία τους, πρώτο στόχο έχει τον πλούτο, είτε αυτός είναι απλή γη για εγκατάσταση φτωχών πολεμιστών, είτε είναι απόκτηση υλικού πλούτου. Τα ανώτερα ιδεώδη, για τα οποία μπορεί να μάχεται ένας λαός, μπορεί να έχουν κάποια βάση, όμως πάντα από πίσω κρύβεται η απόκτηση πλούτου (δεν περιλαμβάνεται φυσικά σε αυτήν την κατηγορία ο αμυντικός πόλεμος των Ελλήνων εναντίον των Περσών που πραγματικά έγινε για την ελευθερία και μόνο·

²³⁸ Πολυβ. 3.11.5-7.

και σε αυτήν όμως την περίπτωση φαίνεται η τεράστια φθοροποιός δύναμη του χρήματος στην χαρακτηριστική περίπτωση του Πausανία²³⁹). Αξιοπρόσεκτος, ως προς αυτό το σημείο, είναι ο λόγος των Ροδίων απεσταλμένων στη ρωμαϊκή Σύγκλητο το 189 π.Χ., σε μια προσπάθεια διευθέτησης της νέας τάξης πραγμάτων. Έτσι οι Ρόδιοι που πρεσβεύουν την ελευθερία των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας, που πριν από τον πόλεμο ήταν στα χέρια του Αντιόχου Γ', και πάνω στις οποίες θα κυριαρχήσουν πλέον οι ίδιοι, λένε στους Ρωμαίους: «Μπορείτε λοιπόν, Ρωμαίοι, και τους φίλους να δυναμώσετε γενναιόδωρα και να μην γκρεμίσετε τη λάμψη του δικού σας ρόλου. Διότι ο στόχος των δικών σας ενεργειών δεν είναι ίδιος με των άλλων ανθρώπων αλλά διαφορετικός. Διότι όλοι οι άλλοι προχωρούν στις ενέργειές τους επιθυμώντας να υποτάξουν και να προσεταιριστούν πόλεις, εφόδια, πλοία· εσάς οι Θεοί σας έχουν κάνει να μη χρειάζεστε τίποτε από αυτά, επειδή έχετε υπό την εξουσία σας όλη την οικουμένη. Τι είναι λοιπόν αυτό που έχετε ακόμη ανάγκη και για ποιο πράγμα θα χρειαζόταν να δείξετε τη μεγαλύτερη πρόνοια; Σίγουρα για τον έπαινο και για τη δόξα ανάμεσα στους ανθρώπους, πράγματα που και δύσκολα αποκτιούνται και δυσκολότερα διαφυλάσσονται, όταν αποκτηθούν» (21.23.1-6). Είναι ξεκάθαρο ότι ο Ρόδιος ομιλητής εκμεταλλεύεται αυτήν την υποτιθέμενη «ανωτερότητα» των αγώνων των Ρωμαίων για να αποκομίσει μεγάλα κέρδη. Εντάσσει έτσι τους Ρωμαίους στην πολιτισμική παράδοση των Ελλήνων, πράγμα που θα τους κολάκευε, αν σκεφτούμε ότι μέχρι ενός σημείου τους θεωρούσαν βάρβαρους²⁴⁰. Υπονοεί ότι οι Ρωμαίοι έχουν ξεφύγει από το γήινο επίπεδο, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους Θεούς, και άρα δεν πρέπει να τους απασχολούν ζητήματα που απασχολούν τους λοιπούς ανθρώπους. Αυτά λοιπόν, που θα αφήσουν πίσω τους οι Ρωμαίοι ζητούν να πάρουν οι Ρόδιοι, κάνοντάς τους χάρη! Αυτή η ευγενική και αλτρουιστική στάση των Ροδίων θα γινόταν αντιληπτή από τους αναγνώστες, εν μέρει, ως ειρωνική²⁴¹. Ο Ρόδιος ομιλητής καταφέρνει εδώ να συνδυάσει με άψογο τρόπο τα ανώτερα ιδεώδη για τα οποία πρέπει να αγωνίζονται οι λαοί, μια μακροχρόνια παράδοση στον ελληνικό κόσμο, στον οποίο ανήκουν και οι Ρόδιοι, με το πρακτικό όφελος σε υλικά αγαθά, για το οποίο μοχθούν οι άνθρωποι από τη φύση τους, δίνοντας έτσι ένα εξαιρετικό μάθημα διπλωματίας, αποτέλεσμα προφανώς της διδασκαλίας της σχολής της Ρόδου.

²³⁹ Βλ. Θουκ. 1.94-95, 128-134.

²⁴⁰ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο.

²⁴¹ Usher 2009, 506.

Διαφορετική είναι η επιβράβευση που προτείνει ο Λυκόρτας σε ένα λόγο του στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 182 π.Χ. (23.17.6-10). Η συζήτηση γίνεται για την αποδοχή ή μη της Σπάρτης στη Συμπολιτεία. Ο Λυκόρτας μιλώντας υπέρ της αποδοχής της Σπάρτης λέει ότι έτσι «θα πάρουν στη Συμπολιτεία αυτούς που έχουν διατηρήσει την πίστη τους σε αυτή και δε θα έχουν συμμετοχούς στη Συμπολιτεία όσους από τους παλιούς εξορίστους τούς είχαν συμπεριφερθεί με αχαριστία και ασέβεια». Δηλαδή, θα επιβραβευτούν όσοι έμειναν πιστοί στους Αχαιούς, μια επιβράβευση όμως που σημαίνει την απόκτηση των δικαιωμάτων και της ασφάλειας που απολάμβαναν τα μέλη της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Αντίθετα οι αχάριστοι και οι ασεβείς θα τιμωρηθούν μένοντας εκτός Συμπολιτείας. Πρόκειται για την κλασική χρήση της τιμωρίας ή επιβράβευσης για μια κακή ή καλή πράξη.

Επίλογος

Ο Πολύβιος στις 'Ιστορίες' προσφέρει στο σύγχρονο μελετητή μια πολύτιμη πηγή για την πολιτική ρητορεία των ελληνιστικών χρόνων, όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και των Ρωμαίων και των Καρχηδονίων. Το ότι τον απασχόλησε όσο λίγους ο σωστός τρόπος καταγραφής των λεγομένων των πολιτικών της εποχής του, αντικατοπτρίζεται στις πολλές και αυστηρές μεθοδολογικές παρατηρήσεις του αναφορικά με τους ρητορικούς λόγους σε ολόκληρο το έργο του. Αποτελεί τη σημαντικότερη λογοτεχνική πηγή για την εποχή του και, σε συνδυασμό με το υλικό που διασώζουν οι επιγραφές της ελληνιστικής εποχής, μας παρέχεται η δυνατότητα να κρίνουμε τον τρόπο που οι πολιτικοί επέλεξαν να απευθυνθούν στο ακροατήριό τους.

Ακολουθώντας τις πολύ αυστηρές αρχές του, επέλεξε έναν ιδιαίτερο τρόπο παρουσίασης των λόγων που εκφώνησαν οι ομιλητές κατά την εποχή που πραγματεύεται, έχοντας ο ίδιος επίγνωση της δυσκολίας εφαρμογής των αρχών αυτών. Θέλοντας να μείνει πιστός στις αρχές του, καταγράφει την ουσία των λόγων και των επιχειρημάτων των πολιτικών, χωρίς να έχει αξιώσεις για ακριβή λεκτική πιστότητα, με μια ιδιαίτερη, όμως, πολιτική οξυδέρκεια. Αυτό το επιτυγχάνει με τη χρήση του πλάγιου ή του μεικτού λόγου. Η μετάβαση από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο γίνεται όταν θέλει να τονιστεί κάτι που ο ίδιος ξεχώρισε ή που έκρινε ότι ήταν κομβικό σημείο για την εξέλιξη της υπό πραγμάτευση υπόθεσης. Δε λείπουν βέβαια και οι λόγοι που απέδωσε σε ευθύ λόγο κάνοντας τους πιο ζωντανούς ή και δραματικούς ακόμα.

Οι ρήτορες της εποχής του Πολυβίου, όπως φαίνεται από τη μελέτη των λόγων τους, αποδεικνύεται ότι γνωρίζουν πολύ καλά την τέχνη της ρητορικής συνεχίζοντας μια παράδοση αιώνων. Και αν οι Έλληνες πολιτικοί βρίσκονται απλά σε μια εξελικτική πορεία πολιτικής ρητορείας, που τους οδηγεί στην εκφώνηση λόγων με πολύπλοκες τεχνικές και επιχειρήματα, που ανταποκρίνονται βέβαια και στα πολύπλοκα συμφραζόμενα της ιστορικής εξέλιξης, βλέπομε και τους Ρωμαίους και τους Καρχηδονίους πολύ εύκολα να προσαρμόζονται σε αυτήν την παράδοση και να εκφωνούν επίσης λόγους που υπερβαίνουν τα όρια του επιφανειακού επιχειρήματος. Αν και βάση των επιχειρημάτων των πολιτικών λόγων είναι το συμφέρον, δεν είναι δυνατόν να γίνεται συνέχεια επίκληση σε αυτό. Ο πολιτικός συσχετισμός είναι που καθορίζει ποιο επιχείρημα θα χρησιμοποιηθεί. Έτσι βλέπομε

στους λόγους προς τους Ρωμαίους, που από την υπό πραγμάτευση περίοδο γίνονται σταδιακά παντοδύναμοι, να γίνεται επίκληση στο δίκαιο, με ηθικούς όρους, για τη λήψη μιας ευνοϊκής απόφασης. Οι ίδιοι οι Ρωμαίοι επικαλούνται το δίκαιο, δεδομένης της αυξανόμενης δύναμης τους, για να δικαιολογήσουν μια επικείμενη ενέργεια ή για να επιβάλουν μια τιμωρία.

Τα ελληνιστικά χρόνια αποτελούν μια περίοδο με πολύ μεγάλες κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές, αναφορικά τόσο με τη λειτουργία της εσωτερικής ζωής των πόλεων όσο και των διακρατικών σχέσεων, οι οποίες καθορίζονται από νέα πολιτικά μορφώματα, ισχυρά βασίλεια καθώς και από μια ζωηρότερη επαφή με τον εξω-ελληνικό κόσμο. Η αλλαγή αυτή αντικατοπτρίζεται στους λόγους που εκφωνούν οι πολιτικοί την περίοδο αυτή, στους οποίους κυριαρχεί η τάση για διέγερση συναισθημάτων, είτε απευθείας, είτε με κάποια ιδιαίτερη τεχνική. Οι τεχνικές αυτές σίγουρα υπήρχαν και παλαιότερα και βεβαίως είναι παρμένες από προϋπάρχουσες συνιστώσες, όμως τώρα γενικεύονται και προφανώς διδάσκονται και εξελίσσονται στις ρητορικές σχολές. Έτσι, σε ορισμένες περιστάσεις οι ομιλητές επιλέγουν να δώσουν ένα δραματικό τόνο στο λόγο τους, κάνοντας επίκληση σε διάφορα συναισθήματα με επιλογή του κατάλληλου λεξιλογίου, που προφανώς θα συνοδευόταν και από το κατάλληλο ύφος και κινήσεις του ομιλούντος. Ιδιαίτερη θέση στους πολιτικούς λόγους αυτήν την εποχή έχουν, όπως είδαμε, οι μεταφορές. Οι μεταφορές προϋποθέτουν μάλλον μια ιδιαίτερη παιδεία από τον ομιλητή, του επιτρέπουν όμως να απευθυνθεί σε ανθρώπους και άλλων πολιτισμικών ομάδων με διαφορετικό τρόπο σκέψης, να διεγείρει υποσυνείδητα συναισθήματα και να συνδέσει άγνωστα πράγματα με οικείες παραστάσεις για τον ακροατή.

Ο Πολύβιος δεν παραλείπει να παρουσιάσει και περιστατικά και λόγους με «τραγική» χροιά. Η χρήση τέτοιων μεθόδων από τον πολέμιο της «τραγικής ιστοριογραφίας» ιστορικό αναδεικνύει την «τραγικότητα» της εποχής, την οποία αφηγείται. Σε διάφορες περιπτώσεις τόσο ο ομιλητής όσο και ο ιστορικός επιλέγουν να παρουσιάσουν τα πράγματα με ενάργεια, ώστε να προκληθεί στον ακροατή και τον αναγνώστη ενσυναίσθηση. Ο πραγματιστής Πολύβιος όμως τα εντάσσει στα ιστορικά συμφραζόμενα με τις αιτίες και τα αποτελέσματα που επέφεραν, ώστε να μένει πάντα πιστός στις ιστοριογραφικές του αρχές. Αυτήν όμως την εποχή, κατά την οποία το «τραγικό» στοιχείο είναι συχνό και έντονο στη ζωή των ανθρώπων, βλέπουμε και ρήτορες που καταφεύγουν σε θεατρνισμούς και επιτηδευμένες συμπεριφορές για να πείσουν το ακροατήριό τους. Αυτές οι συμπεριφορές αποσκοπούν άλλοτε στο να

πείσουν ένα κοινό εξαπατώντας το, και άλλοτε είναι ένας τρόπος να απευθυνθούν προς τους Ρωμαίους ελλείψει άλλου τρόπου προσέγγισης. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ρήτορες της ελληνιστικής εποχής χρησιμοποιούν ιστορικά παραδείγματα για να δικαιολογήσουν ότι κάποιες αποφάσεις θα είναι λογικές και συνεπείς με συγκεκριμένες πολιτικές, ενώ στους λόγους που έχει καταγράψει ο Πολύβιος συχνή είναι η επίκληση στην πρόσφατη εμπειρία για να πεισθεί το ακροατήριο να προσχωρήσει σε μια πολιτική ή να δώσει μια μάχη. Παρατηρούμε ότι πολλά από τα μέσα που μεταχειρίζονται οι ομιλητές στις 'Ιστορίες' περιγράφονται από τον Αριστοτέλη και μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι οι μαθητές του και οι ρητορικές σχολές που αναπτύχθηκαν αργότερα θα ανέπτυξαν περαιτέρω διάφορες σχετιζόμενες τεχνικές.

Η μελέτη των λόγων των πολιτικών και των στρατιωτικών στο έργο του Πολυβίου αναδεικνύει όμως και διαφορές στον τρόπο που μπορούσαν να προσεγγίσουν ένα θέμα ομιλητές από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες. Έτσι ορισμένοι Έλληνες επικαλούνται το καθήκον του παρελθόντος, με στόχο να συσπειρώσουν τους Έλληνες σε κοινούς αγώνες εναντίον των «βαρβάρων». Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που ο ομιλητής έχει έναν ιδιαίτερο τρόπο να προσεγγίσει ένα θέμα και να απευθυνθεί στο ακροατήριό του, όπως ο Αννίβας, ο οποίος πολλές φορές χρησιμοποιεί μια πραγματική εικόνα ως παράδειγμα για να εξηγήσει καλύτερα αυτό που θέλει να αναπτύξει, ενώ άλλες φορές ανάγει τις ελπίδες των στρατιωτών του στον ίδιο του τον εαυτό. Η μεγάλη του εμπειρία και οι ικανότητές του δημιουργούν μεγάλη αυτοπεποίθηση, η οποία με τη σειρά της μεταδίδεται στους στρατιώτες. Αντίστοιχα οι Ρωμαίοι έχουν πολύ μεγάλη αυτοπεποίθηση στη συλλογική τους προσπάθεια, πράγμα που δεν παραλείπει κι ο ίδιος ο Πολύβιος να διευκρινίσει, έμμεσα βέβαια, στην περίπτωση π.χ. των λόγων που εκφώνησε ο Σκιπίωνας στην Ισπανία.

Τέλος, δε φαίνεται να χρησιμοποιείται η θρησκεία ως ξεχωριστή ρητορική δύναμη από τους πολιτικούς για να πείσουν. Υπάρχει βέβαια διάχυτη στους περισσότερους λόγους μια ευλάβεια, δεν ξεπερνά όμως τα όρια του ανθρωπίνου. Δε θα μπορούσε άλλωστε ο πραγματιστής ιστορικός, ο οποίος αναζητά και ανιχνεύει αιτίες μέσα στα ανθρώπινα όρια, να αποδώσει το εξωπραγματικό στοιχείο, που δεν μπορεί να εξηγήσει ο άνθρωπος, στη δύναμη των Θεών. Παντού όπου εμπλέκεται το θεϊκό στοιχείο λανθάνει ένας σεβασμός, δε μεγαλοποιείται όμως η σημασία του για τις ανθρώπινες πράξεις. Όπου βέβαια ανακύπτουν ιεροσυλίες, όπως στην περίπτωση

της αντιπαράθεσης των Αιτωλών με τον Φίλιππο Ε', αυτές στηλιτεύονται και χρησιμοποιούνται ως ξεχωριστό επιχείρημα. Ιδιαίτερη θεϊκή δύναμη φαίνεται να διαθέτει μόνο η Τύχη, αν και αυτή δεν εμφανίζεται πάντα με την ίδια υπόσταση.

Ο Πολύβιος ανέλαβε ένα μεγάλο και μακρόπνοο έργο. Η αποστολή του να καταγράψει και να μεταδώσει στους αναγνώστες του τα πολιτικά γεγονότα της εποχής του με ορθολογική εξήγηση και να δώσει μαθήματα, σε μια εποχή, κατά την οποία κυριαρχεί το μυθώδες και η έντονη συναισθηματική φόρτιση, απαιτούσε ζήλο, μόχθο και οξύνοια. Αν οι ρητορικοί λόγοι δεν αποτελούν από μόνοι τους τους φορείς διαμόρφωσης των πολιτικών πραγμάτων και κατ' επέκταση της ιστορικής πορείας, σίγουρα αποτελούν σταθμό σε αυτήν την πορεία. Ο Πολύβιος το γνώριζε καλά αυτό και η αγωνία του φαίνεται από τις προϋποθέσεις που εγκαθιδρύει. Δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε αν κατάφερε σε όλες τις περιπτώσεις να αντεπεξέλθει στις προϋποθέσεις που ο ίδιος έθεσε· μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι για την αδιάκοπη προσπάθειά του.

Βιβλιογραφία

Α. Φιλολογικές πηγές

Αριστοτέλης

Aristotle, 1972. “Politics” *Loeb Classical Library*. Vol. XXI. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd..

Aristotle, 1975. “The “art” of Rhetoric” *Loeb Classical Library*. Vol. XXII. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Aristotle, 1973. “The Poetics” *Loeb Classical Library*. Vol. XXIII. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Αριστοφάνης

Aristophanes, 1998. “Acharnians - Knights” *Loeb Classical Library*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Δημοσθένης

Demosthenis, 1970. “Orationes” *Oxford Classical Texts*. Tomus I. Oxonii E Typographeo Clarendoniano.

Διόδωρος Σικελιώτης

Diodorus of Sicilly, 1970., *Loeb Classical Library*. Vol. VIII (Books XVI 66-95, XVII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Diodorus of Sicilly, 1967. *Loeb Classical Library*. Vol. VIII (Books XXIII-XL). Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd.

Ηρόδοτος

Herodotus, 1975. “The Histories” *Loeb Classical Library*. Vol. I (Books I, II). Cambridge, Massachusetts, Harvard: University Press, London: William Heinemann Ltd..

Herodotus, 1971. “The Histories” *Loeb Classical Library*. Vol. II (Books III, IV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Herodotus, 1971. “The Histories” *Loeb Classical Library*. Vol. III (Books V, VI, VII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Herodotus, 1969. “The Histories” *Loeb Classical Library*. Vol. IV (Books VIII, IX). Cambridge, Massachusetts, Harvard: University Press, London: William Heinemann Ltd.

Θουκυδίδης

Thucydides, 1969. “History of the Peloponnesian War” *Loeb Classical Library*. Vol. I (Books I, II). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Thucydides, 1975. “History of the Peloponnesian War” *Loeb Classical Library*. Vol. II (Books III, IV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Thucydides, 1966. “History of the Peloponnesian War” *Loeb Classical Library*. Vol. III (Books V, VI). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Thucydides, 1976. “History of the Peloponnesian War” *Loeb Classical Library*. Vol. IV (Books VII, VIII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Thucydides, 1970. “Historiae” *Oxford Classical Texts*. Tomus Prior (Libri I-IV). Oxonii E Typographeo Clarendoniano.

Thucydides, 1970. “Historiae” *Oxford Classical Texts*. Tomus Posterior (Libri V-VIII). Oxonii E Typographeo Clarendoniano.

Θουκυδίδης, 2005. *Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου*. Μετάφραση Α.Σ. Βλάχος. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

Κικέρων

Cicero, 1966. “On the Republic – On the Laws” *Loeb Classical Library*. Vol. XVI. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Ισοκράτης

Isocrates, 1966. *Loeb Classical Library*. Vol. I. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Λυσίας

Lysias, 1976. *Loeb Classical Library*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Ξενοφών

Xenophon, 1968. “Hellenica” *Loeb Classical Library*. Vol. I (Books I-IV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Xenophon, 1968. “Hellenica” *Loeb Classical Library*. Vol. II (Books V-VII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Xenophontis Opera Omnia, 1975. “Historia Graeca” *Oxford Classical Texts*. Tomus I. Oxonii E Typographeo Clarendoniano.

Όμηρος

Homer, 1971. “The Iliad” *Loeb Classical Library*. Vol. I (Books I-XII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Homer, 1976. “The Iliad” *Loeb Classical Library*. Vol. II (Books XII-XXIV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Πλάτων

Plato, 1970. “The Republic” *Loeb Classical Library*. Vol. V (Books I-V). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Plato, 1970. “The Republic” *Loeb Classical Library*. Vol. VI (Books VI-X). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Platonis Opera, 1967. *Oxford Classical Texts*. Tomus IV. Oxonii E Typographeo Clarendoniano.

Platonis Opera 1962. *Oxford Classical Texts*. Tomus IV. Oxonii E Typographeo Clarendoniano.

Πλούταρχος

Plutarch's Lives, 1959. "Theseus and Romulus, Lycurgus and Numa, Solon and Publicola" *Loeb Classical Library*. Vol. I. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Plutarch's Lives, 1967. "Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus" *Loeb Classical Library*. Vol. III. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Plutarch's Lives, 1954. "Dion and Brutus, Timoleon and Aemilius Paulus" *Loeb Classical Library*. Vol. VI. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Πολύβιος

Polybius, 1975. "The Histories" *Loeb Classical Library* Vol. I (Books I, II). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Polybius, 1975. "The Histories" *Loeb Classical Library*. Vol. II (Books III, IV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Polybius, 1975. "The Histories" *Loeb Classical Library*. Vol. III (Books V, VI, VII, VIII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Polybius, 1976. "The Histories" *Loeb Classical Library*. Vol. IV (Books IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Polybius, 1968. "The Histories" *Loeb Classical Library*. Vol. V (Books XVI, XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XVI, XXVII). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

Polybius, 1975. "The Histories" *Loeb Classical Library*. Vol. VI (Books XXVIII, XXIX, XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXIX). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.

B. Σύγχρονη βιβλιογραφία

Αποστολάκης, Κ.Ε. 2005. “Η ιστορία ως τραγωδία: Τα Σικελικά του Θουκυδίδη” *Θαλλώ* 16:77-93.

Badian, E. 1964. „Thucydides in rendering speeches.“ *Athenaum* 80:187-90.

Billows, R. 2005. “Cities.” In *A Companion to the Hellenistic World*, edited by A. Erskine, 196-215. Oxford: Blackwell Publishing.

Brower, R. 2011. “Polybius and Stoic Tyche” *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 51: 111-132.

Champion, C. 1996. “Polybios, Aetolia and the Gallic Attack on Delphi (279 B.C.)” *Historia* 45:315-28.

Champion, C. 1997. “The nature of authoritative evidence in Polybius and Agelaus’ Speech at Naupactus” *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 127: 111-128.

Champion, C. 2000. “Romans as barbaroi: Three Polybian Speeches and the Politics of Cultural Indeterminacy.” *Classical Philology* 95 (No.4 Oct.):425-444.

Champion, C.B. 2004a. *Cultural Politics in Polibius’s Histories*. Berkley: University of California Press.

Champion, C. 2004b. “Polybian Demagogues in political context.” *Harvard classics in classical philology* 102:199-212.

Champion, C. 2007. “Polybius and Aetolia: A historiographical approach.” In *A companion to Greek and Roman historiography*. Edited by J. Marincola, 356-362. Oxford: Blackwell Publishing.

Chanotis, A. 1988. *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Chanotis, A. 2008. “Überzeugungsstrategien in der griechischen Diplomatie: Geschichte als Argument” In *Überzeugungsstrategien*. Hrsg. von A. Chanotis, A. Kropp, und C. Steinhoff, 147-165. Heidelberg: Springer.

Chanotis, A. 2012a. “Emotional Language in Hellenistic decrees and Hellenistic Histories” In *Linguaggio politico*. Edited by M. Mari and J. Thomton. Rome, (υπό έκδοση).

Chanotis, A. 2012b. “Paradoxon, Enargeia, Empathy,: Hellenistic decrees and Hellenistic oratory” In *Hellenistic Oratory: Continuity and Change*. Edited by C. Kremmydas and K. Tempest. Oxford: Oxford University Press. (υπό έκδοση).

- Charteris – Black, J. 2004. *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Charteris – Black, J. 2005. *Politicians and rhetoric. The Persuasive Power of Metaphor*. New York: Palgrave Macmillan.
- Clark, M. 1995. “Did Thucydides invent the battle exhortation?” *Historia* 44:375-76.
- Cuntz, O. 1902. *Polybius und sein Werk*. Leipzig: B.G. Teubner.
- Cuypers, M. 2008. “Historiography, Rhetoric, and Science: Rethinking a Few Assumptions on Hellenistic Prose.” In *A Companion to Hellenistic Literature*, edited by J.J. Clauss and M. Cuypers, 317-336. Oxford: Blackwell Publishing.
- Deiningner, J. 1973. “Bemerkungen zur Historizität der Rede des Agelaos, 217 v.Chr.” *Chiron* 3:103-8.
- Derow, P.S. 2008. „Rome, the fall of Macedon and the sack of Corinth“. In *Cambridge Ancient History*, edited by A.E. Astin and F.W. Walbank and M.W. Fredriksen and R.M. Ogilvie. 2nd ed. 290-324. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dihle, A. 1998. *Οι Έλληνες και οι Ξένοι*. Μετάφραση Τ. Σιέτη. Αθήνα: εκδόσεις Οδυσσέας.
- Dreyer, B. 2002. “Die Thrasykrates Rede bei Polybios (11, 4-6) und die Bezeichnung der „Opfer“ im Römisch-Ätolischen Vertrag von 212 v.Chr.“ *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 140:33-39.
- Ehrhardt, C. 1995. “Speeches before battle?” *Historia* 44:120-21.
- Erbse, H. 1951. “Zur Entstehung des Polybianischen Geschichtswerkes” *Rheinisches Museum für Philologie* 94:157-179.
- Erskine, A. 2007. “Rhetoric and persuasion in the Hellenistic world: Speaking up for the polis.” In *A companion to greek rhetoric*. Edited by I. Worthington, 272-85. Oxford: Blackwell Publishing.
- Finley, M.I. 1962. “Athenian Demagogues” *Past and Present* 21:3-24.
- Fornara, C.W. 1983. *The nature of history in ancient Greece and Rome*. Berkley: University of California Press.
- Fowler, W.W. 1903. „Polybius ‚Conception‘ of Tyche“ *The Classical Review* 17: 445-449.
- Fox, M., and N. Livingstone, 2007. “Rhetoric and historiography.” In *A companion to greek rhetoric*. Edited by I. Worthington, 542-559. Oxford: Blackwell Publishing.

Fox, R.L. 2006. *Ο κλασικός κόσμος. Μια επική ιστορία από τον Όμηρο στον Αδριανό*. Μετάφραση Δ. Στεφανάκης και Ο. Παπακώστα. Αθήνα: Ωκεανίδα.

Gelzer, M. 1982. „Die Pragmatische Geschichtsschreibung des Polybios“ In *Polybios, Wege der Forschung*. Herausgegeben von K. Stiewe und N. Holzberg, 273-80. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Originally published in *Kleine Schriften*, Band III, (Wiesbaden: Steiner 1964) 155-60.

Giovannini, A. 1993. “Greek cities and Greek commonwealth.” In *Images and Ideologies: Selfdefinition in Hellenistic world*. Edited by A. Bulloch, E. S. Gruen, A. Long, and A. Stewart, 265-86. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press.

Gomme, A.W. 1956. *A Historical Commentary on Thucydides*. Vol. 1-2. Oxford: Clarendon Press; Toronto: Oxford University Press.

Hamsch, B. 1996. „Die Feldhernrede.“ In *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Vol. III. Cols. 225-38. Edited by G. Veding. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Hall, E. 2003. “Δικαστικά δράματα: Η δύναμη της θεατρικότητας.” στο *Πειθώ η ρητορική*. Επιμέλεια Λ. Τζαλλήλα και Δ. Σπαθαράς, 170-210. Αθήνα: Σμίλη.

Heath, M. 1990. “Justice in Thucydides’ Athenian Speeches” *Historia* 39:385-400.

Heath, M. 1994 “The Substructure of *Stasis*- Theory from Hermagoras to Hermogenes” *Classical Quarterly* 44: 114-129.

Hansen, M.M. 1993. “The Battle Exhortation in Ancient Historiography.” *Historia* 42 (No.2):161-80.

Kagan, D. 1965. *The Great Dialogue: History of Greek Political Thought from Homer to Polybius*. New York: The Free Press.

Kelle, B.E. 2005. *Metaphor and Rhetoric in Historical Perspective*. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Kennedy, G. 1959. „Focusing of Arguments in Greek deliberative oratory.“ *TAPA* 90:131-37.

Kennedy, G. 1972. *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B.C.-A.D. 300*. Princeton: Princeton University Press.

Koehn, C. 2007. „Die Eumenesede und die Neuordnung Kleinasiens 189/8.“ *Hermes* 135 (No.3):263-285.

Levi, M. A. 1982. „Die Kritik des Polybios an Timaios“ In *Polybios, Wege der Forschung*. Herausgegeben von K. Stiewe und N. Holzberg, 408-414. Übersetzt von Ingeborg Frank. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Originally published in *Miscellanea di Studi Alessandrini in memoria dia Augusto Rostagni* (Torino, 1963) 195-202.

- Levi, P. 1996. “Το ελληνικό θέατρο” στο Η Ελλάδα και ο ελνιστικός κόσμος. Επιμέλεια J. Boardman, J. Griffin και O. Murray, 223-266. Μετάφραση Τσοτσόρου – Μύστακα Αλίκη. Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη.
- Luschnat, O. 1970. “Thukydides der Historiker” In *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaften*. Suppl.Bd. XXII: col. 1085 – 1354.
- Marincola, J. 2007. “Speeches in classical historiography.” In *A companion to greek and roman historiography*. Edited by J. Marincola, 118-32. Oxford: Blackwell Publishing.
- Marincola, J. 2010. “Aristotle’s *Poetics* and “Tragic History”.” In *Παραχορήγημα - Μελετήματα για το αρχαίο θέατρο προς τιμήν του καθηγητή Γρηγόρη Μ. Σηφάκη*. Edited by S. Tsitsiridis, 445-460. Iraklion.
- Morkholm, O. 1967. „The Speech of Agelaus at Naupactus, 217 B.C.“ *Cl. Med.* 28:240-53.
- Morkholm, O. 1974. „The Speech of Agelaus, Again.“ *Chiron* 4:127-32.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2008. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 3^η εκδ. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Orwin, C. 1986 “Justifying Empire: The Speech of the Athenians and the problem of Justice in Thucydides” *The Journal of Politics* 48 (No 1):72-85.
- Orwin, C. 1984. “The Just and the Advantageous in Thucydides: The Case of the Mytilenaian Debate” *The American Political Science Review* 78 (No 2):485-94.
- Pedech, P. 1964. *La Méthode Historique de Polybe*. Paris.
- Pedech, P. 1982. „Polybios und das Lob des Philopoimen.“ In *Polybios, Wege der Forschung*. Herausgegeben von K. Stiewe und N. Holzberg, 140-161. Übersetzt von Hartmut Froesch. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Originally published in *Revue des Etude Grecque* 64 (1951) 82-103.
- Pritchett, W.K. 1994. *Essays in Greek history*. Amsterdam: J.C. Gieben Publisher.
- Roveri, A. 1982. „Tyche bei Polybios“ In *Polybios, Wege der Forschung*. Herausgegeben von K. Stiewe und N. Holzberg, 297-327. Übersetzt von Marianne Elster. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Originally published in *Convivium* 24 (1956) 275-293.
- Sacks, K. 1981. *Polybius on the writing of History*. Berkley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Sacks, K. 1986. “Rhetoric and Speeches in Hellenistic historiography.” *Athenaeum* 64:383-95.
- Shorey, P. 1921. “Tnxh in Polybius” *Classical Philology* 16: 280-283.

- Ullman, B.L. 1942. "History and Tragedy" *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 73: 25-53.
- Usher, S. 2009. "Oratio Recta and Oratio Obliqua in Polybius" *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 49:487-514.
- Vanderspoel, J. 2007. "Hellenistic Rhetoric in Theory and Practice" In *A companion to greek rhetoric*. Edited by I. Worthington, 124-136. Oxford: Blackwell Publishing.
- Volkman, H. 1954. "Griechische Rhetorik oder römische Politik?" *Hermes* 82:465-76.
- Von Scala, R. 1890. *Die Studien des Polybios*. Stuttgart: Verlag von Kohlhammer.
- Walbank, F. W. 1938. "Φίλιππος Τραγωιδούμενος" *The Journal of Hellenic Studies* 58: 55-68.
- Walbank, F. W. 1957. *A historical commentary on Polybius*. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
- Walbank, F. W. 1960. "History and Tragedy" *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 9 (No 2):216-34.
- Walbank, F. W. 1967. *A historical commentary on Polybius*. Vol. 2. Oxford: Oxford University Press.
- Walbank, F. W. 1979. *A historical commentary on Polybius*. Vol. 3. Oxford: Oxford University Press.
- Walbank, F.W. 1972. *Polybius*. Berkeley: University of California Press.
- Walbank, F. W. 1982. „Drei Anmerkungen zu Polybios Buch XII.“ In *Polybios, Wege der Forschung*. Herausgegeben von K. Stiewe und N. Holzberg, 415-428. Übersetzt von Otto Jakob. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Originally published in *Miscellanea di Studi Alessandrini in memoria dia Augusto Rostagni* (Torino, 1963) 203-213.
- Walbank, F.W. 1985. *Speeches in Greek Historians*. Selected Papers, Studies in Greek and Roman history and historiography. Cambridge: Cambridge University Press. Originally published in *Third Myres Memorial Lecture* (Oxford, 1965).
- Walbank, F. W. 2002. *Polybius, Rome and the Hellenistic World. Essays and Reflections*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walbank, F. W. 2007. „Fortune (tyche) in Polybius“ In *A companion to greek and roman historiography*. Edited by J. Marincola, 349 - 355. Oxford: Blackwell Publishing.
- Welzhofer, H. 1880. „Die Reden bei Polybios.“ *Jahrbücher für Klassische Philologie* 50: 539-44.

- Wiater, N. 2010. "Speeches and historical narrative in Polybius' Histories. Approaching speeches in Polybius" In *Stimmen der Geschichte*. Edited by D. Pausch, 67-108. Berlin: De Gruyter.
- Wiedemann, Th. 1990. "Rhetoric in Polybius." In *Purposes of History: Studies in Greek historiography from the 4th to the 2nd centuries*. Edited by H. Verdin, G. Shepens, and E. De Keyser, 289-300. Leuven: Leuven University Press.
- Wooten, C. 1973. „The Ambassador Speech: A particular Hellenistic Genre of Oratory.“ *Quarterly Journal of Speeches* 59:209-212.
- Wooten, C. 1974. "The Speeches in Polybius: An Insight into the Nature of Hellenistic Oratory." *AJPh* 95 (No3):235-51.
- Χανιώτης, Α. 2009. *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στον ελληνιστικό κόσμο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Ziegler, K. 1952. "Polybios" In *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaften*. Bd. XXI, 2: col. 1440 – 1578.
- Zoido, J.C.I. 2007. "The battle exhortation in Ancient Rhetorik." *Rhetorica* 25: 141-158.